

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΖ΄

Τεύχος 66

Καλοκαίρι 2016

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	2
Ευχαριστίες προς τους Κριτές	4
Νικήτας Γκανάς, Νικόλαος Κυριαζής Άμεση Δημοκρατία: Θεωρητική διερεύνηση των επιπτώσεων στην οικονομία. Προτάσεις για την Ελλάδα.....	7
Ευαγγελία Ζιγρικά, Μαρία Πλατσίδου Η ηθική παρενόχληση των δημοσίων υπαλλήλων στον εργασιακό χώρο.....	59
Νίκος Κουραχάνης Ποιοτική Διερεύνηση των Αιτίων Απώλειας Στέγης σε Άστεγους Παραγωγικής Ηλικίας στην Αθήνα.....	88
Μαίρη Μαργαρώνη, Κατερίνα Βούλγαρη Παιδικοί θάνατοι στα σκιαθίτικα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη: πολιτισμικό πλαίσιο και κοινωνικές πρακτικές.....	112
Ανδρέας Τσουνής, Παύλος Σαράφης Κοινωνικό Κεφάλαιο: μια Απόπειρα Εννοιολογικής Οριοθέτησης του Όρου.....	141
Γεώργιος Δαμασκηνίδης Η Ανάπτυξη της Ερευνητικής Σκέψης στον Επιστημονικό Σχεδιασμό Διδακτορικών Διατριβών: Ένας οδηγός για τις Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες.....	172

Βιβλιοπαρουσίαση: Ανδρέας Στεργίου

ΣΤΑΥΡΟΣ Γ. ΝΤΑΓΙΟΣ:

Ελλάδα και Αλβανία: 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας (1945-1991).....198

Abstracts.....200

Ευχαριστίες προς τους κριτές από τη διεύθυνση σύνταξης του
περιοδικού

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ευχαριστεί θερμά τους παρακάτω συναδέλφους που λειτούργησαν ως κριτές των επιστημονικών άρθρων των τελευταίων πέντε τευχών του περιοδικού και συνέβαλαν στο τελικό αποτέλεσμα.

Χωρίς την πολύτιμη συνεισφορά τους, η εκδοτική μας προσπάθεια θα ήταν αδύνατη.

Εκ μέρους της Συντακτικής Επιτροπής

Ο Επιμελητής Έκδοσης

Καθηγητής Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Ανδρέου Ελενη	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αμπακούμκιν Γιώργος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ανδρουλάκης Γιώργος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Αρβανιτίδης Πασχάλης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ασκούνη Νέλη	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βαλκάνος Ευθύμιος	Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Γκόβαρης Χρήστος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δερμιτζάκη Ειρήνη	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Διγγελίδης Νικόλαος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Δικαίος Κωνσταντίνος	Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Δρακόπουλος Σταύρος	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Καιρίδης Δημήτριος	Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Κακανά Δόμνα	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Καλαϊτζίδης Παντελής	Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου
Καμαριανός Γιάννης	Πανεπιστήμιο Πατρών

Καρτασιδου Λευκοθέα	Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Κιντή Βάσω	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Κόκκινος Γιώργος	Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Κόλλιας Χρήστος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κουσιδώνης Χρήστος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Κυριαζής Νικόλαος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λαζαρίδου Αγγελική	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λαΐνας Θανάσης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λαλένης Κωνσταντίνος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λάμνιαν Κώστας	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Λιαρόπουλος Ανδρέας	Πανεπιστήμιο Πειραιά
Λίτσας Σπυρίδων	Πανεπιστήμιο Μακεδονίας
Mazis John	Hamline University
Μακρίδης Βασίλειος	Universität Erfurt
Μαυροπούλου Σοφία	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μικέ Μαίρη	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Μικρόπουλος Αναστάσιος	Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Μιχαλοπούλου Κατερίνα	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μπαντάουι Χάσαν	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Μπέλλου Βικτωρία	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Μπότσογλου Καφένια	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Νάκου Ειρήνη	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ντόκος Θάνος	Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ)
Ξυράφας Βασίλης	Γραμματεία Εκπαιδευτικής Έρευνας και Ανάπτυξης, Εκπαιδευτήρια Γείτονα
Οικονόμου Αθηνά	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παντελίδου- Μαλούτα Μάρω	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Πανταζής Βασίλης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παπαδάκη Βάσω	ΤΕΙ Κρήτης
Παπαδοπούλου Μαρία	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Παπακωνσταντίνου Παναγιώτης	Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Παπαρούση Μαρία	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πεχτελίδης Ιωάννης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Πολίτης Παναγιώτης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Ράπτης Κωνσταντίνος	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ρουσόπουλος Γιώργος	Πανεπιστήμιο Κρήτης
Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σηφάκη Ευγενία	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σμυρναίος Αντώνης	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Σπυριδάκης Μάνος	Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σταύρου Σοφία	Πανεπιστήμιο Κύπρου
Στεργίου Ανδρέας	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τσαϊρίδης Χαράλαμπος	Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Τσακίρη Δέσποινα	Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τσέκενης Αιμίλιος	Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Τσέλιου Ελευθερία	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τσιώλης Γεώργιος	Πανεπιστήμιο Κρήτης
Φιλίππату Διαμάντω	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χανιωτάκης Νικόλαος	Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Χασιώτης Λουκιανός	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Χατζής Αριστείδης	Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Άμεση Δημοκρατία: Θεωρητική διερεύνηση των επιπτώσεων στην οικονομία. Προτάσεις για την Ελλάδα

*Νικήτας Γκανάς #, Νικόλαος Κυριαζής **

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να οριοθετήσει τα ζητήματα που άπτονται των διαδικασιών της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις στην Ελλάδα και την επίδραση που έχει η συμμετοχή αυτή στο οικονομικό γίγνεσθαι. Επιπλέον σκιαγραφούνται ερωτήματα που θα μπορούσαν να οριστούν για μελλοντικά δημοψηφίσματα στην Ελλάδα και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους. Αφού αναλύονται οι διαστάσεις της δημοκρατίας -κυρίως της άμεσης-, η αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία και στοιχεία άμεσης δημοκρατίας στον σύγχρονο κόσμο με εμβάθυνση στις χώρες της Ελβετίας, της Γερμανίας και των ΗΠΑ, εξετάζεται η δυνατότητα υιοθέτησης ισχυρότερων αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών που επηρεάζουν την οικονομική απόδοση στην Ελλάδα. Θέτονται επίσης κάποια ενδεικτικά ερωτήματα για ενδεχόμενα δημοψηφίσματα. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν καθιστούν αναγκαία την υιοθέτηση bottom up διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας για να τεθούν θέματα φορολογικών μεταρρυθμίσεων και δημιουργίας ελκυστικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος, με σκοπό την μείωση της φοροδιαφυγής, την αύξηση των κρατικών εσόδων, την τόνωση της αγοράς εργασίας και την αύξηση της ανάπτυξης.

Λέξεις κλειδιά: Άμεση Δημοκρατία, Οικονομικές Επιπτώσεις, Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πρωτοβουλία.

Υποψήφιος Διδάκτωρ του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

* Καθηγητής του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

I. Εισαγωγή

Η διακυβέρνηση μιας πολιτείας, μίας χώρας ή μίας πόλης αποτελούσε και αποτελεί μονίμως ένα πεδίο αντιπαραθέσεων και ανταλλαγής απόψεων ανάμεσα σε ειδικούς και μη. Η συμμετοχή του λαού ή όχι στα κοινά, ο βαθμός αντιπροσώπευσης του σε μεγάλο ή μικρό ποσοστό, ο τρόπος άσκησης της πολιτικής της διακυβέρνησης αποτελούν ζητήματα ιδιαίτερος σημαντικά για την καθημερινή ζωή των πολιτών αλλά και την ύπαρξη, ανάδειξη και πρόοδο μιας χώρας, ενός έθνους ή μιας πόλης, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

Έως τις μέρες μας έχουν εφαρμοστεί μία σειρά από πολιτεύματα, άλλα επιτυχημένα και άλλα όχι. Το κρίσιμο στοιχείο πάντα είναι η ευημερία του λαού και για αυτό το λόγο έχει γίνει σχεδόν καθ' ολοκληρίαν αποδεκτό ότι το πολίτευμα της δημοκρατίας είναι το πιο θετικό από τα υπάρχοντα πολιτεύματα και αν δεν είναι πάντα θετικό είναι το λιγότερο αρνητικό ως προς τις επιπτώσεις. Η δημοκρατία μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, ανάμεσα τους είναι η άμεση και η έμμεση δημοκρατία. Η άμεση δημοκρατία χρησιμοποιείται πολύ λιγότερο σε σχέση με την έμμεση δημοκρατία, σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η πρόσφατη πολιτική και οικονομική κατάσταση της Ελλάδας που διανύει βαθιά περίοδο κρίσης, σε συνδυασμό με την ανακοίνωση για διεξαγωγή δημοψηφίσματος από την Ελληνική Κυβέρνηση (Νοέμβριος 2011)¹ για την λήψη νέου δανείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το ΔΝΤ αλλά και την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για παρόμοιο θέμα τον Ιούλιο του έτους 2015, εγείρει πολλά ζητήματα για την άμεση συμμετοχή του λαού στις πολιτικές αποφάσεις, καθώς οι επιπτώσεις που σημαίνει μία τέτοια επιλογή είναι τόσο οικονομικές όσο και πολιτικές.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι, αφού κάνει μία σύντομη αναφορά στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας στο πρόσφατο και στο μακρύτερο παρελθόν και παρουσιάζει σύγχρονες μορφές άμεσης δημοκρατίας σε χώρες όπως η Ελβετία και σε πολιτείες όπως η Καλιφόρνια των ΗΠΑ, να οριοθετήσει τα ζητήματα που άπτονται των διαδικασιών της συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές αποφάσεις στην Ελλάδα και την επίδραση που έχει η συμμετοχή αυτή στο οικονομικό γίγνεσθαι.

¹ Και τελικά την απόφαση απόσυρσης της πρότασης.

Επιπλέον σκιαγραφούνται ερωτήματα που θα μπορούσαν να οριστούν για μελλοντικά δημοψηφίσματα στην Ελλάδα και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις τους.

II. Ορισμοί για τη Δημοκρατία

Δημοκρατία είναι το πολιτικό σύστημα που παρέχει στους πολίτες ευκαιρίες για αλλαγή των κυβερνητικών αρχόντων και εκλογή των ατόμων της προτίμησής τους (Lipset M.S., 1960). Δημοκρατία σημαίνει κυριαρχία του λαού ή κυριαρχία των πολλών (Δήμος: πολίτες, Κράτος: Δύναμη). Τα κύρια χαρακτηριστικά δημοκρατίας συνοψίζονται στα ακόλουθα: Προέρχεται από το λαό, ασκείται από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του και κατά τεκμήριο εξυπηρετεί τα συμφέροντα του (Schmidt, 2000). Κάθε μέλος θα πρέπει να έχει ίση και ουσιαστική ευκαιρία να ψηφίσει και όλες οι ψήφοι πρέπει να καταμετρηθούν ως ισότιμες (Dahl, 1998). Θα πρέπει να υπάρχουν ελεύθερες, τίμιες και συχνές εκλογές, ελευθερία έκφρασης και πρόσβαση σε εναλλακτικές, ανεξάρτητες πηγές ενημέρωσης (Crick, 2006). Τα πλεονεκτήματα της δημοκρατίας είναι ότι εξασφαλίζει υψηλό βαθμό ισότητας, ενθαρρύνει την ανθρώπινη ανάπτυξη και αυξάνει την ευημερία (Dahl, 1998). Τα μειονεκτήματα της δημοκρατίας είναι ότι επιλέγονται μέτριοι ηγέτες (καθώς δεν προσελκύονται ικανά στελέχη, αφού προτιμούν την πιο προσοδοφόρα καριέρα του ιδιωτικού τομέα), είναι πολυδάπανη, επωάζει τη διαφθορά και τη δωροδοκία και τέλος ελλοχεύει ο κίνδυνος μετατροπής σε δεσποτισμό (Τοκβίλ, 1997).

Οι δύο βασικές κατηγορίες Δημοκρατίας είναι η Έμμεση Δημοκρατία και η Άμεση Δημοκρατία. Στην πρώτη, η εκτελεστική και νομοθετική εξουσία ασκείται από νόμιμα εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού, που εκλέγονται κατά τακτά χρονικά διαστήματα (Cronin, 1999). Στην δεύτερη οι πολίτες επιλέγουν να αποφασίσουν για ένα σημαντικό ζήτημα απευθείας οι ίδιοι (Kaufmann et al., 2010). Η τελευταία είναι γνωστή επίσης και σαν: «Θεωρία της συμμετοχικής δημοκρατίας» (Pateman 1970; Bachrach 1970; Bachrach & Botwinik 1992), «Επεκτατική δημοκρατία» (Warren, 1992), «Ισχυρή δημοκρατία» (Barber, 1994), «Ενωτική δημοκρατία» (Hirst, 1994), «Διαλογική δημοκρατία» (Giddens, 1997) και σαν «Διαβουλευτική δημοκρατία» (Habermas, 1992, 1999).

Τα διακυβεύματα που καλείται να επιλύσει η Άμεση Δημοκρατία είναι (Kyriazis, 2010): το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης εντολέα-εντολοδόχου και οι πραγματικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων. Σύμφωνα με την αρχή της αντιπροσώπευσης οι πολίτες επιλέγουν τον αντιπρόσωπό τους, το κόμμα και την κυβέρνηση, για να αναλάβουν συγκεκριμένες πολιτικές πρωτοβουλίες, που συνήθως έχουν υποσχεθεί κατά την προεκλογική περίοδο. Πολύ συχνά, αφότου ένα κόμμα σχηματίσει κυβέρνηση ακολουθεί διαφορετική πολιτική σε σχέση με τις δεσμεύσεις του, για να καρπωθεί κάποιες φορές ίδια οφέλη. Δεύτερο διακύβευμα είναι οι πραγματικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων - πολιτών. Στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες η μόνη επιλογή που έχουν οι ψηφοφόροι είναι τα προεκλογικά προγράμματα των κομμάτων. Δεν μπορούν να κάνουν επιλογές για συγκεκριμένα θέματα και δεν μπορούν προσθέσουν θέματα που απουσιάζουν από τα εκλογικά προγράμματα. Τα πολιτικά κόμματα έχουν επομένως ένα μονοπώλιο πάνω στα ζητήματα για τα οποία λαμβάνονται αποφάσεις.

Τα μέσα που χρησιμοποιεί η άμεση δημοκρατία για να υλοποιήσει τους στόχους της είναι (Kaufmann et al, 2010):

- **Λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία.** Η διαδικασία της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας (στο εξής πρωτοβουλία) χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα μίας ομάδας πολιτών, κατά κανόνα ενός συγκεκριμένου αριθμού πολιτών -συνήθως μειοψηφίας- που συνασπίζονται μέσω της συλλογής υπογραφών για να προτείνουν στο κοινό την εισαγωγή ενός νέου νόμου ή την ακύρωση της ισχύος ενός παλαιότερου νόμου. Η διαδικασία της πρωτοβουλίας μπορεί να περιλαμβάνει μια ρήτρα αποχώρησης, η οποία δίνει στους υποστηρικτές τη δυνατότητα να αποσύρουν την πρωτοβουλία τους, για παράδειγμα, στην περίπτωση που ο νομοθέτης έχει αναλάβει δράση για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της πρωτοβουλίας ή μέρος αυτών. Σε κάποιες περιπτώσεις μία αντιπροσωπευτική Αρχή (συνήθως το Κοινοβούλιο) έχει το δικαίωμα να διατυπώσει μια αντιπρόταση στην πρόταση της πρωτοβουλίας. Και οι δύο προτάσεις στη συνέχεια κρίνονται την ίδια στιγμή με λαϊκή ψήφο. Σε άλλη περίπτωση (Πρωτοβουλία Agenda) ένας συγκεκριμένος αριθμός των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων προτείνει σε μία αρμόδια Δημόσια Αρχή την υιοθέτηση ενός νόμου ή

ενός μέτρου. Η αρχή αυτή αποφασίζει τι πρόκειται να συμβεί με την πρόταση/πρωτοβουλία. Επιπλέον υπάρχει μία ακόμη μορφή πρωτοβουλίας (μη λαϊκή), η Πρωτοβουλία Μειοψηφίας Αρχών, η οποία επιτρέπει σε μια συγκεκριμένη μειοψηφία ενός Φορέα ή μίας Αρχής (π.χ. το ένα τρίτο του Κοινοβουλίου) να καταθέσει τη δική της πρόταση στην πολιτική ατζέντα και να αφήσει το λαό να αποφασίσει για αυτό μέσα από την λαϊκή ψήφο.

- **Δημοψήφισμα bottom up-από κάτω προς τα πάνω-** Το δημοψήφισμα είναι μια διαδικασία άμεσης δημοκρατίας η οποία περιλαμβάνει την λαϊκή ψήφο σε ένα ουσιαστικό ζήτημα, όπως, για παράδειγμα μια συνταγματική τροποποίηση ή ένα νομοσχέδιο. Οι ψηφοφόροι έχουν το δικαίωμα να δεχθούν ή να απορρίψουν την πρόταση. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα εργαλείο της άμεσης δημοκρατίας που αποτελεί συνέχεια του εργαλείου της πρωτοβουλίας και ενεργοποιείται μετά από επιτυχή συλλογή υπογραφών ομάδας πολιτών (bottom up). Η διαδικασία του bottom up δημοψηφίσματος μπορεί επίσης να ξεκινήσει από το νόμο ή από μια ομάδα ατόμων μιας Δημόσιας Αρχής (δημοψήφισμα Μειοψηφίας Αρχής – τα δύο τελευταία αποτελούν συνδυασμό bottom up και top down δράσης). Υπάρχουν πέντε τύποι δημοψηφίσματος bottom up (Kaufmann et al. 2010, pp.201-202): Λαϊκό ή με πρωτοβουλία των πολιτών δημοψήφισμα. Επιτρέπει ένα συγκεκριμένο αριθμό πολιτών να ξεκινήσει ένα δημοψήφισμα και να αφήσει ολόκληρο το εκλογικό σώμα να αποφασίσει αν, για παράδειγμα, ένας συγκεκριμένος νόμος θα πρέπει να εφαρμοστεί ή να καταργηθεί. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί ως μία διορθωτική ενέργεια στην κοινοβουλευτική λήψη αποφάσεων σε αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες και ως έλεγχος για το κοινοβούλιο και την κυβέρνηση. Λαϊκό Δημοψήφισμα και αντιπρόταση των αρχών. Αυτή η διαδικασία άμεσης δημοκρατίας συνδυάζει ένα λαϊκό δημοψήφισμα κατά της απόφασης από μια αρχή με ένα δημοψήφισμα για μια αντιπρόταση. Δημοψήφισμα Πρόταση. Η διαδικασία αυτή χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα ενός προκαθορισμένου αριθμού των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων να προτείνει στην αρμόδια αρχή τη σύγκληση μιας λαϊκής ψήφου σε συγκεκριμένο θέμα. Το αίτημα απευθύνεται στις αρμόδιες αρχές (συνήθως κοινοβούλιο - τοπικό ή εθνικό), οι οποίες αποφασίζουν για περαιτέρω ενέργειες. Υποχρεωτικό

δημοψήφισμα. Αυτή η διαδικασία άμεσης δημοκρατίας ενεργοποιείται αυτόματα από το νόμο (συνήθως το Σύνταγμα), η οποία προβλέπει ότι ορισμένα ζητήματα πρέπει να τεθούν ενώπιον των ψηφοφόρων για την έγκριση ή την απόρριψη τους. Δημοψήφισμα μειοψηφίας Αρχών. Χαρακτηρίζεται από το δικαίωμα της μειοψηφίας μίας Αρχής να θέσει την απόφαση της πλειοψηφίας της ίδιας Αρχής, σε λαϊκή ψηφοφορία για την έγκριση ή την απόρριψη της. Η διαδικασία αυτή επιτρέπει σε μια μειοψηφία μίας Αρχής να δώσει τον τελευταίο λόγο στους ψηφοφόρους.

- **Δημοψήφισμα top down-από πάνω προς τα κάτω**-. Ένα δημοψήφισμα top down αποφασίζεται και ελέγχεται "από πάνω". Είναι οι διάφορες αρχές (ο Πρόεδρος, ο Πρωθυπουργός, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), οι οποίες αποφασίζουν τότε και για ποιο θέμα οι πολίτες θα κληθούν να ψηφίσουν ή να δώσουν τη γνώμη τους. Αντί να συμμετέχουν στον έλεγχο της διαδικασίας, οι πολίτες είναι το μέσο για ληφθεί μια απόφαση που καθορίζεται από μία Δημόσια Αρχή. Τα δημοψηφίσματα top down δίνουν πρόσθετη δύναμη στους πολιτικούς σε σχέση με τους πολίτες. Χρησιμοποιούνται συχνά, για να αποφύγουν οι πολιτικοί την ευθύνη να πάρουν την ευθύνη να αποφασίσουν για τα αμφιλεγόμενα ζητήματα που ταλανίζουν μία κοινωνία και τα οποία, ενδεχομένως, έχουν γίνει ένα εμπόδιο στον πολιτική τους σταδιοδρομία, ή για να λάβουν νομιμοποίηση για τις αποφάσεις που έχουν ήδη ληφθεί προγενέστερα. Επιπρόσθετα χρησιμοποιούνται από μια Αρχή για να παρακαμφθεί μια άλλη Αρχή. Ο στόχος του top down δημοψηφίσματος δεν είναι η εφαρμογή της δημοκρατίας, αλλά για να ενισχυθούν ή να διασωθούν όσοι βρίσκονται στην εξουσία με τη βοήθεια του λαού. Υπάρχουν δύο τύποι δημοψηφίσματος top down (Kaufmann et al. 2010, p.203): Δημοψήφισμα (ελεγχόμενη λαϊκή ψήφος από τις αρχές). Η χρήση του έγκειται αποκλειστικά υπό τον έλεγχο της αρχής. Σε αυτή τη μορφή ο συντάκτης της πρότασης για ψηφοφορία και ο εμπνευστής της διαδικασίας είναι ο ίδιος (για παράδειγμα, το Κοινοβούλιο ή ο Πρόεδρος). Δημοψήφισμα Veto (ελεγχόμενη λαϊκή ψήφος από τις αρχές). Και σε αυτήν την περίπτωση η χρήση του έγκειται αποκλειστικά στον έλεγχο των αρχών. Σε αυτή τη μορφή ο συντάκτης της πρότασης για ψηφοφορία και ο εμπνευστής της διαδικασίας δεν είναι ο ίδιος. Για παράδειγμα, μια κυβέρνηση ή ένας πρόεδρος μπορεί να αντιταχθεί (βέτο) σε μία

απόφαση του Κοινοβουλίου και παραπέμπει το θέμα σε δημοψήφισμα. Ως εκ τούτου προκύπτει δημοψήφισμα βέτο.

- **Ανάκληση.** Η ανάκληση πολιτικών αξιωματούχων είναι ένας θεσμός που υφίσταται σε λίγες χώρες σε παγκόσμιο επίπεδο και χρησιμοποιείται με μικρή συχνότητα, εκτός από τα τελευταία χρόνια που γνωρίζει μία άνοδο, κυρίως στις ΗΠΑ. Η ανάκληση υφίσταται στις ΗΠΑ από τις αρχές του 20ου αιώνα (εκτός από το ομοσπονδιακό επίπεδο), στην Ελβετία, στον Καναδά (από το 1995), στην Βενεζουέλα² και στην Κούβα. Αναπτύσσεται όλο και περισσότερο διεθνώς, καθώς οι κυβερνήσεις στην Ινδία, στην Βρετανία και στην Αυστραλία προσανατολίζονται να υιοθετήσουν τον θεσμό της ανάκλησης σε κάποια προσαρμοσμένη μορφή (Srivak, 2011). Οι ρίζες του θεσμού αυτού ανάγονται στα αρχαία χρόνια, την περίοδο της Αθηναϊκής δημοκρατίας και τον παραπλήσιο θεσμό που επικρατούσε τότε, τον οστρακισμό³ (Kyriazis, 2010).

Η διάκριση μεταξύ των από πάνω προς τα κάτω (top down) και των από κάτω προς τα πάνω (bottom up, δηλαδή από τους πολίτες προς τους ηγέτες) διαδικασιών άμεσης δημοκρατίας είναι καθοριστικής σημασίας. Τα δημοψηφίσματα (plebiscites) είναι λαϊκές διαδικασίες ψηφοφορίας που δεν μπορούν να ξεκινήσουν από πολίτες, και η χρήση των οποίων έγκειται αποκλειστικά στον έλεγχο των αρχών. Αυτή η διάκριση μεταξύ δημοψηφισμάτων top down (plebiscites) και δημοψηφισμάτων bottom up (referendum) είναι θεμελιώδης για την ορθή κατανόηση της άμεσης δημοκρατίας. Η διάκριση αυτή συχνά δεν γίνεται, και πολλές φορές οδηγεί σε μεγάλη σύγχυση στη συζήτηση σχετικά με την άμεση δημοκρατία.

Τα οφέλη της Άμεσης Δημοκρατίας είναι ότι (Cronin 1999, Przeworski et al 1993, Barro 1996, Tavaréz et al. 2001): προωθείται η λογοδοσία της κυβέρνησης, περιφρουρείται η διαφάνεια, αυξάνεται το ενδιαφέρον των πολιτών για τα κοινά,

² Το άρθρο 72 του Συντάγματος της Βενεζουέλας ορίζει την ανάκληση κάθε εκλεγμένου αντιπροσώπου, συμπεριλαμβανομένου και του Προέδρου. Αυτή η επιλογή χρησιμοποιήθηκε το 2004 όπου έλαβε χώρα δημοψήφισμα ανάκλησης για τον πρόεδρο Ούγκο Τσάβεζ (Hugo Chavez), ανεπιτυχώς.

³ Ο οστρακισμός ή εξοστρακισμός ήταν μία διαδικασία ψηφοφορίας στην Αρχαία Αθήνα με την οποία αποφασιζόταν ελεύθερα, άνευ δίκης, η υποχρεωτική εξορία (για δέκα χρόνια, μειώθηκε έπειτα στα πέντε έτη) ή όχι ενός ατόμου που κρινόταν επικίνδυνος για την πόλη. Άρχισε να εφαρμόζεται μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη 508/507 π.Χ. και διήρκησε για πενήντα χρόνια.

μειώνονται οι δημόσιες δαπάνες, αυξάνεται η ευημερία, χρησιμοποιεί μη βίαια πολιτικά μέσα και επιπλέον αποτελεί εναλλακτική για την αντιμετώπιση δύσκολων ζητημάτων. Οι αδυναμίες της Άμεσης Δημοκρατίας είναι ο μικρός αριθμός πολιτών που μπορεί πραγματικά να εκφραστεί, ειδικά σε χώρες με μεγάλο πληθυσμό και η υπερεκτίμηση των ικανοτήτων των πολιτών, αφού είναι σχεδόν αδύνατον να είναι ενημερωμένοι για το σύνολο των θεμάτων που καλούνται να αποφασίσουν (Dahl 1998, Schmidt 2000).

III. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία

Η Δημοκρατία της Αρχαίας Αθήνας (592 π.Χ. - 323 π.Χ.), στην οποία οι υποθέσεις της πόλης καθορίζονταν από ένα σύστημα άμεσης δημοκρατίας και στο οποίο συμμετείχαν χιλιάδες πολίτες, είχε τους ακόλουθους λόγους δημιουργίας (Kyriazis, 2010):

1. Δημιουργία πόλεων - κρατών, ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης της μυκηναϊκής αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα π.Χ.,
2. Εμφάνιση μίας νέας τάξης πολεμιστών/πολιτών που αποκτούν αξίες, όπως: πειθαρχία, υπακοή, κοινούς στόχους, ισότητα, ανεξαρτησία μέσα από τη συνεργασία στη φάλαγγα και στις τριήρεις.

Η κατάρρευση της μυκηναϊκής αυτοκρατορίας τον 12ο αιώνα π.Χ., οδήγησε στην διάλυση της κεντρικής διοίκησης και στη δημιουργία εκατοντάδων πόλεων – κρατών που είχαν την δική τους διοίκηση. Το γεγονός αυτό μετέτρεψε τη δομή των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας με τη δημιουργία μικροϊδιοκτησιών. Επίσης αποδυνάμωσε την δυνατότητα εξοπλισμού των πολιτών με στρατιωτικό υλικό, καθώς τα οικονομικά των πόλεων-κρατών ήταν δυσχερή, αφού για κάθε ένα κρατίδιο που υπήρχε στην Μυκηναϊκή εποχή, αυτό αντιστοιχούσε πλέον σε πέντε κρατίδια, γεγονός που σήμαινε μικρότερα έσοδα. Οι μικροϊδιοκτήτες της γης έπρεπε πλέον να χρηματοδοτούν μόνοι τους τον στρατιωτικό εξοπλισμό, γεγονός που μετέτρεψε σταδιακά τους γεωργούς σε πολεμιστές, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με παρελθόν, όπου πολεμούσαν μόνο οι πλούσιοι πολίτες. Με την πάροδο των χρόνων και την απόκτηση εμπειρίας, δημιούργησαν νέους πολεμικούς τακτικούς σχηματισμούς, όπως η φάλαγγα, όπου οι πολεμιστές στέκονταν δίπλα ο ένας στον

άλλο και με το αριστερό τους χέρι κρατούσαν την ασπίδα και προστάτευαν τον εαυτό τους και στο δεξιό μέρος που ήταν αφύλακτο προστατευόντουσαν από την ασπίδα του δεξιού διπλανού συμπολεμιστή τους. Αυτό προϋπόθετε την συνεργασία ανάμεσα στους οπλίτες, για να κερδηθούν οι μάχες.

Από την συνεργασία ανάμεσα στους οπλίτες και, αργότερα στην δημοκρατία, τους εκλεγμένους αξιωματούχους, εξαρτιόταν η νίκη στις μάχες και η ατομική επιβίωση. Ήταν μία συνεργασία για την επίτευξη κοινών ιδεών και στόχων, υπέρτατων και ανώτατων κάποιες φορές, όπως η εξασφάλιση της ανεξαρτησίας της πόλης-κράτους, και σε κάποιες καθοριστικές περιπτώσεις, όπως η περιφρούρηση του δημοκρατικού πολιτεύματος, με τη μάχη του Μαραθώνα και των Πλαταιών (479 π.Χ).

Ένα επιπλέον στοιχείο αποτελεί η ανάδειξη των ελληνικών πόλεων σε ναυτικές υπερδυνάμεις την Αρχαϊκή περίοδο και ειδικά της Αθήνας μετά το 483 π.Χ. Η εκτεταμένη χρήση των τριηρών (πολεμικών πλοίων με 170 κουπιά) απαιτούσε συνεργασία σε συνθήκες έντονης προσπάθειας, αφού έπρεπε να συντονίζονται κάθε φορά διαφορετικά για να αλλάζουν την ταχύτητα, την κατεύθυνση και την αποδέσμευση μετά από μία επιτυχημένη εμβολή. Οι τριήρεις ήταν ένα σχολείο συνεργασίας ανάμεσα σε όμοιους, αλλά και σε σχολείο ανάμεσα σε όμοιους και ανόμοιους. Η εξοικείωση των κωπηλατών με αυτές τις διαδικασίες τους καλλιέργησε την νοοτροπία της πειθαρχίας, της συγκέντρωσης, της αξίας της συνεργασίας και την αποδοχή των οδηγιών που λάμβαναν από τον ναύκληρο (πλοηγό) και τον τριήραρχο (διοικητή).

Ο ναύκληρος, ο τριήραρχος και ο επικεφαλής της φάλαγγας ταυτίζονται κατά κάποιο τρόπο με τον μάνατζερ των σύγχρονων επιχειρήσεων. Οι οπλίτες είχαν αποκτήσει πολλά χαρακτηριστικά των σύγχρονων εργαζομένων, όπως η ανθεκτικότητα, η πειθαρχία, η υπακοή, η αυτοσυνειδησία, οι κοινοί στόχοι, η ισότητα και η ανεξαρτησία.

Οι αξίες αυτές μεταφέρθηκαν στα πολιτικά δρώμενα και συνέβαλαν στην ανάπτυξη της δημοκρατίας (Kyriazis 2010, Καστοριάδης 1986, σελ.18-19). Η μεταφορά αυτή ουσιαστικά πρόκειται για εφαρμογή της περιορισμένης ορθολογικότητας (bounded rationality). Αξίες όπως η ισονομία, η ισότητα, η ισηγορία (ελευθερία έκφρασης), η ομόνοια (κοινός νους) μεταφέρθηκαν από το στρατιωτικό

πεδίο στο πολιτικό πεδίο, ιδιαίτερα μέσα από την φάλαγγα όπου κυριαρχούσε η ισότητα και η ανεξαρτησία και από τις τριήρεις. Όταν εμπιστεύονταν ο οπλίτης τη ζωή του σε άλλον οπλίτη της φάλαγγας, είναι προφανές ότι τον θεωρούσε ίσο και άρα ήταν προετοιμασμένος να τον ακούσει στην Συνέλευση/Βουλή και δεχόταν ότι έχει τα ίδια δικαιώματα με αυτόν. Οι αξίες αυτές μεταλλάχθηκαν στην ισονομία και στην ισηγορία. Η αξία της ομόνοιας αναπτύχθηκε τόσο στη φάλαγγα όσο και στις τριήρεις. Οι οπλίτες και τα μέλη του πληρώματος των πλοίων έδιναν ιδιαίτερη προσοχή στο γεγονός ότι ανήκαν σε μια ομάδα, καθώς η νίκη και επιβίωση τους εξαρτιόταν από την ομάδα.

Επίσης η αυτοσυνείδηση που διακατείχε τους οπλίτες-πολίτες στο πολεμικό πεδίο, αναπτύχθηκε και στο πολιτικό πεδίο. Από την στιγμή που ένιωθαν ότι είναι ίσοι με τους άλλους οπλίτες, ότι είναι κυρίαρχοι στο πεδίο μάχης και υπερασπιστές της πόλης-κράτους τους, συνεπώς ένιωθαν ότι μπορούσαν έχουν άποψη και δυνατότητα λόγου στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Επιπλέον ένιωθαν ότι δεν υπήρχε κάποιος να τους ανακόψει και επιπλέον οι αριστοκράτες χρησιμοποίησαν την στήριξη των πολιτών, δίνοντας τους σταδιακά δικαιώματα πολιτικά, για να κρατηθούν ή να αναδειχθούν στην εξουσία.

Παράλληλα σημαντική ήταν η συνεισφορά του Σόλωνα, του Κλεισθένη και του Εφιάλτη. Ο Σόλων (Sinclair, 1997) διαίρεσε το σώμα των πολιτών σε τέσσερις τάξεις (πεντακοσιομέδιμνους, ιππείς, ζευγίτες, θήτες) ανάλογα με το εισόδημα τους (592 π.Χ.). Ουσιαστικά αντικατέστησε την αριστοκρατία γένους που επικρατούσε έως τότε, με μία αριστοκρατία χρήματος (Cohen, 1992). Η καταγωγή της οικογενείας ήταν μέχρι τότε το κρίσιμο συστατικό για την συμμετοχή στα κοινά, ο Σόλων όμως ως έμπορος που ήταν και ο ίδιος θεωρούσε ότι η οικονομική πρόοδος μαρτυρούσε και την ικανότητα των ατόμων. Επιπλέον κατάργησε τα χρέη του αγροτικού πληθυσμού (η λεγόμενη σεισάχθεια), όπου πριν από αυτήν οι αγρότες έχαναν την ελευθερία τους και ήταν δούλοι των δανειστών, αν δεν μπορούσαν να αποπληρώσουν τα χρέη τους (Dunn, 1997). Η συνεισφορά του Κλεισθένη ήταν ότι διαίρεσε το σώμα των πολιτών σε δέκα φυλές (508 π.Χ.), με βάση την τόπο κατοικίας και μόνο (ό.π.). Επιπλέον καθιέρωσε την Βουλή των πεντακοσίων όπου συμμετείχαν ισότιμα πενήντα άτομα

από κάθε φυλή. Η συνεισφορά του Εφιάλτη ήταν ότι μείωσε τις εκτελεστικές και τις δικαστικές εξουσίες του Αρείου Πάγου (Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία 25.1-4).

Οι δημοκρατικοί θεσμοί στην Αρχαία Αθήνα ήταν η Εκκλησία του Δήμου (που ασχολούνταν με την εσωτερική διοίκηση, την νομοθεσία, τις εκλογές, με εξωτερικά και θρησκευτικά θέματα), η Βουλή των 500 (με κύριο μέλημα την προ-επεξεργασία των νομοσχεδίων που εισάγονταν στην Εκκλησία του Δήμου και την Ηλιαία που απαρτιζόταν από 6000 πολίτες. Οι πολίτες (άνδρες) επιλέγονταν σε όλα τα αξιώματα με κλήρωση για ετήσια θητεία.

Τα αίτια της πτώσης της Αθηναϊκής Δημοκρατίας εκτείνονται σε διάφορες διαστάσεις. Η μάζα των πολιτών έγινε μεροληπτική απέναντι στους πλούσιους, καθώς τους αντιμετώπιζαν με ζηλοφθονία και συχνά ψήφιζαν νόμους που μείωναν τα εισοδήματα των πλουσίων. Ο μετασχηματισμός της μεσαίας τάξης, που προήλθε από την πτώση του εισοδήματός τους, οδήγησε στο να ασχολούνται λιγότερο με τα κοινά. Η Βουλή έγινε μεροληπτική, καθώς δεχόταν οικονομικές ενισχύσεις από τους πολίτες με αποτέλεσμα την επιρροή των νόμων (Λυσίας, Κατά Νικομάχου Γραμματέως Ευθυνών Κατηγορία, 22). Η οικονομική εκτροπή από τις πολλές παροχές, κυρίως τα θεωρικά (παροχή δωρεάν παρακολούθησης θεατρικών παραστάσεων στους πολίτες) και η δημαγωγία των πολιτικών επέτειναν την κατάρρευση της αθηναϊκής δημοκρατίας.

IV. Σύγχρονες Μορφές Άμεσης Δημοκρατίας

A. Υπάρχουσα Κατάσταση

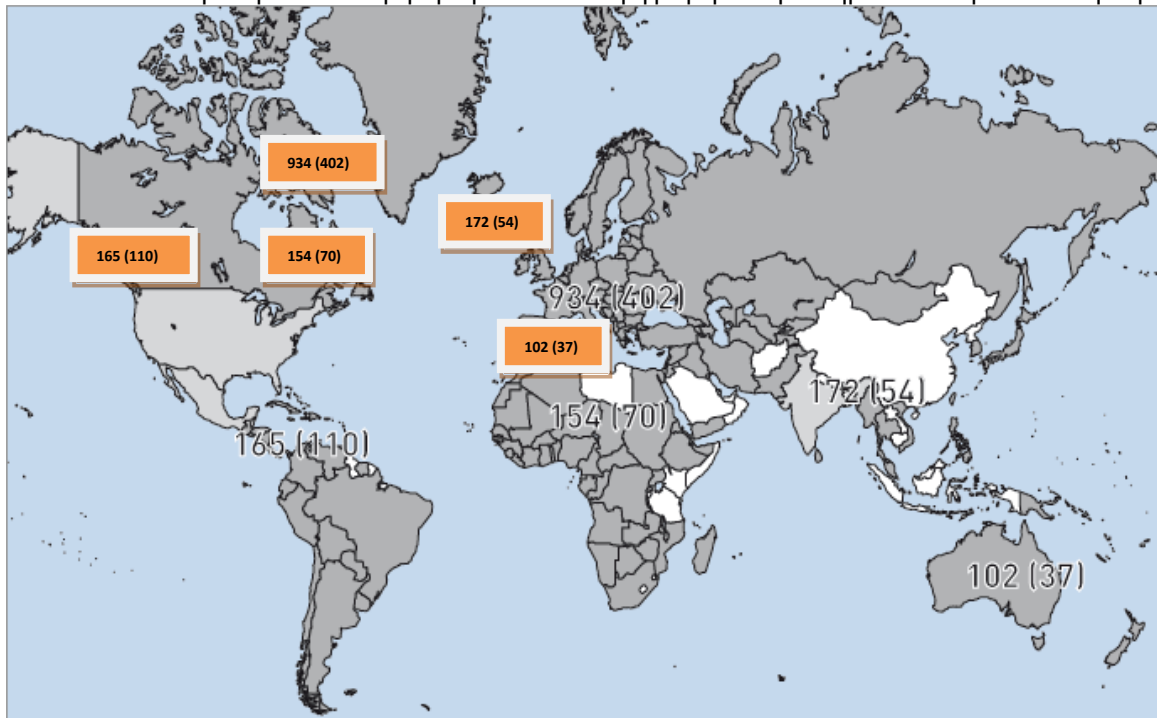
Πέρα από τη συνέλευση των πολιτών που διεξάγεται ακόμα σε μερικά καντόνια της Ελβετίας και σε δήμους της Ελβετίας και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, η άμεση δημοκρατία δεν υφίσταται στην πιο γνήσια της μορφή. Στην Ελβετία και στις Η.Π.Α. στοιχεία άμεσης δημοκρατίας όπως δημοψηφίσματα και πρωτοβουλίες λειτουργούν πρόσθετα στους θεσμούς της Βουλής και της κυβέρνησης σε περιβάλλον αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Οι πρωτοβουλίες (συνταγματικές και νομοθετικές) εγκαθιστούν νέους νόμους που προέρχονται από τα αιτήματα των πολιτών. Η τυπική τους μορφή επιτρέπει τους ψηφοφόρους να προτείνουν έναν

καινούργιο νόμο και αν μπορούνε να συλλέξουν ένα σημαντικό αριθμό υπογραφών από τους συμπολίτες, ο προτεινόμενος νόμος τίθεται σε ψηφοφορία. Με αυτόν τον τρόπο, οι αντιπρόσωποι οδηγούνται στο να αποφασίσουν ένα νόμο ή / και να υιοθετήσουν μέτρα τα οποία δεν θέλουν να υιοθετήσουν και δεν θα τα αποφάσιζαν αυτοβούλως. Επιπλέον υπάρχουν ελεγκτικά δημοψηφίσματα που επιτρέπουν στους πολίτες να εγκρίνουν ή να ακυρώσουν νόμους που προέρχονται από το νομοθετικό σώμα. Αυτά μπορεί να είναι υποχρεωτικά ή προαιρετικά. Τα προαιρετικά δημοψηφίσματα εκτελούνται εάν ένας συγκεκριμένος αριθμός ψηφοφόρων απαιτεί δημοψήφισμα. Τα υποχρεωτικά δημοψηφίσματα επιβάλλουν την αρμοδιότητα στους αντιπροσώπους να διεξάγουν ένα δημοψήφισμα σχετικά με ορισμένα νομοθετικά σχέδια και με προκαθορισμένα χρονικά όρια. Τέτοια δημοψηφίσματα αποκλείουν την πιθανότητα οι νόμοι που επιβάλλονται να είναι κατά της βούλησης της πλειοψηφίας των πολιτών.

Αρχηγοί διαφόρων κρατών έχουν συχνά απευθυνθεί στο λαό για να τοποθετηθεί για διάφορα ζητήματα. Η Πρόεδρος Κορασόν Ακίνο (Corazon Aquino) υπέβαλε το 1986 το Σύνταγμα των Φιλιππίνων για επικύρωση στο λαό, και το Σύνταγμα παρέχει τη δυνατότητα πρωτοβουλίας και δημοψηφίσματος. Οι Ισπανοί πολίτες ψήφισαν να παραμείνει η Ισπανία στην Βορειοατλαντική Συμμαχία. Οι Ιρλανδοί και οι Ιταλοί ψήφισαν για το θέμα των διαζυγίων. Οι Ελβετοί ψηφίζουν αρκετά συχνά για σημαντικά και κοσμικά θέματα. Ο Σαρλ Ντε Γκωλ (Charles de Gaulle) έθεσε στους Γάλλους ψηφοφόρους το θέμα αν η Γαλλία θα έπρεπε να αποσυρθεί από την Αλγερία και κέρδισε την εμπιστοσύνη τους για αυτήν την πολιτική του. Οι Βρετανοί ψήφισαν σε εθνικό δημοψήφισμα για το αν θα παραμείνει η χώρα τους στην Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά. Και αρκετές άλλες χώρες διευθέτησαν σύνορα ή συνοριακές διαφορές, θέτοντας αυτά τα ζητήματα στο λαό (Cronin, 1999, σελ.4).

Στην εικόνα 1 παρουσιάζεται το σύνολο των δημοψηφισμάτων σε εθνικό επίπεδο ανά ήπειρο. Η Ευρώπη κατέχει την πρώτη θέση με 934 ψηφοφορίες, ακολουθούν η Αμερική και η Ασία όπου κινούνται στο ίδιο επίπεδο και ακολουθεί η Ωκεανία με τα λιγότερα δημοψηφίσματα (102 από το 1793, 37 από το 1991).

Εικόνα 1: Παγκόσμια κατανομή αριθμού λαϊκών ψηφοφοριών για σημαντικά θέματα ανά ήπειρο.

Υπόμνημα: Πρώτος αριθμός: ψηφοφορίες από το 1793
Αριθμοί εντός παρενθέσεως: ψηφοφορίες από το 1991
Χώρες με άσπρο φόντο: δεν προβλέπουν κανένα είδος λαϊκής ψηφοφορίας
Πηγή: Kaufmann et al (2010), p.207.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, η διαφορά της άμεσης δημοκρατίας στην Ελβετία και των άλλων παγιωμένων δημοκρατιών συνάγεται από τον αριθμό των εθνικών δημοψηφισμάτων⁴. Στην Ελβετία έγιναν 311 δημοψηφίσματα την περίοδο 1945-1988. Στη δεύτερη θέση, και με μεγάλη διαφορά από την πρώτη, βρίσκεται η Ιταλία (47). Ακολουθούν η Νέα Ζηλανδία (26), η Αυστραλία (24), η Ιρλανδία (21), η Δανία (15) και η Γαλλία (12).

Η Ισπανία με πέντε δημοψηφίσματα, καθώς και η Σουηδία και η Ελλάδα με 4 δημοψηφίσματα εκάστη καταλαμβάνουν τις επόμενες θέσεις, για να ακολουθήσουν οι χώρες στις οποίες μεταξύ 1945 και 1988 έγιναν μόνο ένα ή δύο δημοψηφίσματα (Βέλγιο, Φινλανδία, Μεγάλη Βρετανία, Νορβηγία, Αυστρία και Πορτογαλία). Τέλος υπάρχει μία ομάδα χωρών όπου τις χαρακτηρίζει ένα μάξιμουμ αντιπροσωπευτικής και ένα μίνιμουμ άμεσης δημοκρατίας και οι οποίες είναι η Ομοσπονδιακή

⁴ Για το παρατηρητήριο της άμεσης δημοκρατίας βλ. <http://iri-navigator.org/>

Δημοκρατία της Γερμανίας, το Ισραήλ, η Ιαπωνία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία. Αυτές οι χώρες δεν έχουν χρησιμοποιήσει εθνικό δημοψήφισμα, όπως ισχύει και για τις ΗΠΑ (ενώ παράλληλα υπάρχει εκτεταμένη χρήση δημοψηφισμάτων σε επίπεδο πολιτείας). Η Φινλανδία συμπεριλαμβανόταν επίσης για μεγάλο χρονικό διάστημα στην ομάδα αυτή, αλλά το 1994 έγινε εκεί ένα δημοψήφισμα υψίστης σημασίας, δηλαδή ψηφοφορία σχετικά με την ένταξη ή όχι της Φινλανδίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Butler & Ranney 1994, Gallagher & Uleri 1996, Linder 1999).

Πίνακας 1: Αριθμός δημοψηφισμάτων σε δημοκρατίες του κόσμου, πριν το 1945 έως το 1988

Χώρα	Πριν το 1945	1945-1988
Αυστραλία	21	24
Αυστρία	1	2
Βέλγιο	0	1
Γαλλία	14	12
Δανία	3	15
Ελβετία	137	311
Ελλάδα	3	4
ΗΠΑ	0	0
Ιαπωνία	0	0
Ινδία	0	0
Ιρλανδία	1	21
Ισλανδία	5	0
Ισπανία	3	5
Ισραήλ	0	0
Ιταλία	2	47
Καναδάς	2	1
Κόστα Ρίκα	0	0
Λουξεμβούργο	3	0
Μ.Βρετανία	0	1
Νέα Ζηλανδία	17	26
Νορβηγία	4	2
ΟΔΓ (Ομ. Δημ. Γερμανίας)	6	0
Ολλανδία	2	0
Πορτογαλία	1	2
Σουηδία	1	4
Φινλανδία	1	1

Πηγή: Gallagher (1996, p.230), Butler & Ranney (1994, p.266)

B. Η περίπτωση της Ελβετίας

Η Ελβετία είναι ο επικεφαλής της άμεσης δημοκρατίας μεταξύ των σύγχρονων κρατών. Καμία άλλη χώρα δεν προσφέρει στους πολίτες της τόσες ευκαιρίες συμμετοχής όσο η ελβετική ομοσπονδία. Εκεί η άμεση δημοκρατία είναι ανεπτυγμένη σε ασυνήθιστα μεγάλο βαθμό, όχι μόνο σε εθνικό επίπεδο αλλά και στα καντόνια την ελβετική εκδοχή των γερμανικών ομοσπονδιακών κρατιδίων, και στις κοινότητες (Kobach 1993, Linder 1994, 1999). Με 100.000 υπογραφές οι πολίτες μπορούν να προκαλέσουν συνταγματική αναθεώρηση, ενώ με 50.000 υπογραφές θέτουν δημοψήφισμα (Federal Constitution of the Swiss Confederation, articles 138, 139, 141). Η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία προβλέπεται σε τοπικό επίπεδο και αφορά θέματα όπως η κοινωνική ευημερία, το περιβάλλον, η οικονομία, τα δημοσιονομικά, οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης και η ειρήνη. Ενδεικτικές αποφάσεις δημοψηφισμάτων και πρωτοβουλιών στην Ελβετία είναι η κατάργηση των ευνοϊκών φορολογικών ρυθμίσεων για τους ξένους εκατομμυριούχους (καντόνι Ζυρίχης -2009), η αύξηση της τιμής του ντίζελ κατά 13 σεντς ανά λίτρο για την ενίσχυση των δημόσιων εσόδων και η θέσπιση εθνικών ΦΠΑ για την αύξηση των συντάξεων γήρατος (1993). Η επίδραση της άμεσης δημοκρατίας στην οικονομία της Ελβετίας (Feld & Kirchgässner (2004, 2005, 2006, 2010) είναι εντυπωσιακή: Σε καντόνια με ενισχυμένο δικαίωμα συμμετοχής για τα δημοσιονομικά θέματα, η οικονομική απόδοση είναι 15% υψηλότερη (σε όρους κατά κεφαλήν ΑΕΠ). Σε καντόνια όπου οι πολίτες μπορούν να ψηφίσουν για τον προϋπολογισμό, υπάρχει 30% λιγότερη φοροαποφυγή. Αυτό συμβαίνει διότι οι άνθρωποι είναι πιο έτοιμοι να στηρίξουν τις δημόσιες δαπάνες, όταν αυτοί εμπλέκονται στις αποφάσεις για το πώς δαπανώνται τα χρήματά τους. Σε δήμους όπου ο προϋπολογισμός πρέπει να εγκριθεί με δημοψήφισμα, οι δημόσιες δαπάνες (κατά κεφαλήν) είναι 10% χαμηλότερες. Δήμοι που χρησιμοποιούν δημοσιονομικό δημοψήφισμα έχουν 25% χαμηλότερο δημόσιο χρέος. Οι δημόσιες υπηρεσίες κοστίζουν λιγότερο σε πόλεις και κωμοπόλεις με την άμεση δημοκρατία: η διαχείριση απορριμμάτων είναι περίπου 20% φθηνότερη.

C. Η περίπτωση της Γερμανίας

Η Bundesrepublik (Γερμανία) είναι μία ομοσπονδιακή χώρα. Η Επανενωμένη Γερμανία αποτελείται από 16 κρατίδια (Länder), 323 περιοχές (Landkreis) και 13.854 τοπικές αρχές (Kommune), εκ των οποίων 2.047 είναι μικρές και μεγάλες πόλεις. Τα ομόσπονδα κρατίδια έχουν σημαντικές εξουσίες που είναι κυρίως διοικητικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα στους τομείς των μεταφορών, της εκπαίδευσης, του πολιτισμού, της αστυνόμευσης και του περιβάλλοντος. Τα κρατίδια συμμετέχουν στην εθνική νομοθεσία σε θέματα που τους αφορούν μέσω της Bundesrat (εθνικό κοινοβούλιο), η οποία αποτελείται από εκπροσώπους όλων των κυβερνήσεων των κρατιδίων. Οι τοπικές αρχές έχουν αρμοδιότητα σε ορισμένους τομείς της λήψης αποφάσεων, όπως η τοπική φορολογία, ο ενεργειακός εφοδιασμός, η αποκομιδή απορριμμάτων, το οδικό δίκτυο και οι μεταφορές, οι υποδομές, καθώς και οι πολεοδομικές άδειες.

Η Γερμανία ανέπτυξε πολύ ισχυρή τάση προς μια πιο άμεση δημοκρατία από την επανένωση το 1990. Το πιο ανεπτυγμένο από τα ομοσπονδιακά κράτη στον τομέα αυτό είναι η Βαυαρία, η οποία είχε περισσότερο από το ένα τέταρτο (33) των 145 πρωτοβουλιών από τα 16 κρατίδια συνολικά και 5 από τα 10 δημοψηφίσματα που τέθηκαν από πολίτες από το 1990 (σε επίπεδο κρατιδίου).

Κατά μέσο όρο περίπου 200 τοπικά δημοψηφίσματα πραγματοποιούνται στη Γερμανία κάθε χρόνο. Στη Βαυαρία μόνο, περισσότερες από 1.360 πρωτοβουλίες έχουν ξεκινήσει και 640 δημοψηφίσματα διεξήχθησαν από το 1995 έως το 2001 (σε επίπεδο τοπικό/δήμων).

Ένα σημαντικό πρόβλημα είναι ο κακός σχεδιασμός των μέσων των πρωτοβουλιών και των δημοψηφισμάτων, τα οποία δεν είναι πολύ φιλικά προς τον πολίτη. Αυτό έχει αποδυναμώσει τη δυνατότητα της νομοθεσίας από τον πολίτη (Kauffman, 2004).

Η Γερμανία είναι μια από τις λίγες χώρες της ΕΕ οι οποίες μέχρι στιγμής δεν έχουν καμία εμπειρία εθνικών δημοψηφισμάτων. Το σύνταγμα (άρθρο 29) προβλέπει για τα εθνικά δημοψηφίσματα μόνο για τις αλλαγές στα διοικητικά όρια (Schmidt,

2000, σελ. 399). Στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης⁵, υπήρχαν τρεις πρωτοβουλίες και δύο εθνικά δημοψηφίσματα (το 1926 και 1929). Κατά την περίοδο του Ναζισμού, τρία δημοψηφίσματα διεξήχθησαν, με προκατειλημμένες ερωτήσεις και κραυγαλέα χειραγώγηση των αποτελεσμάτων.

Σε περιφερειακό επίπεδο, σε όλα τα κρατίδια, η λαϊκή συμμετοχή στη διαμόρφωση και την ψήφιση νόμων χωρίζεται σε τρία στάδια, αλλά δεδομένου ότι οι συγκεκριμένες διαδικασίες που έχουν εκπονηθεί από τα μεμονωμένα κρατίδια, διαφέρουν σημαντικά σε λεπτομέρεια. Παρακάτω περιγράφονται σε γενικές γραμμές οι πιο σημαντικές διατάξεις:

α. Αίτηση για την έναρξη μιας διαδικασίας που μπορεί τελικά να οδηγήσει σε δημοψήφισμα. Το πρώτο στάδιο είναι όταν οι πολίτες υποβάλουν επίσημη αίτηση για την κίνηση της διαδικασίας και ελέγχεται η νομιμότητα της αίτησης. Πρωτοβουλίες για τις νομοθετικές και τις συνταγματικές υποθέσεις είναι επιτρεπτές, κατ' αρχήν στις περισσότερες περιοχές της Γερμανίας, αν και στο Βερολίνο, στην Έσση και το Σάαρ, εξαιρούνται συνταγματικά θέματα. Στην πράξη, μόνο οι νομοθετικές προτάσεις (νομοσχέδια) επιτρέπονται, αν και "άλλα πολιτικά ζητήματα" μπορούν να τεθούν στο Βρανδεμβούργο, το Αμβούργο και το Schleswig-Holstein. Πρωτοβουλίες που ασχολούνται άμεσα ή έμμεσα με την οικονομία (το λεγόμενο «χρηματοοικονομικό ταμπού»), συμπεριλαμβανομένης της φορολογίας και των μισθών των πολιτικών και αξιωματούχων, εξαιρούνται.

β. Πρωτοβουλία («Λαϊκό αίτημα», Volksbegehren)

Το δεύτερο στάδιο περιλαμβάνει τη συλλογή υπογραφών στήριξης της πρωτοβουλίας. Το ελάχιστο όριο υπογραφών συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 8% και 20% του εκλογικού σώματος του κρατιδίου. Μόνο το Βρανδεμβούργο, το Αμβούργο και το Schleswig-Holstein έχουν χαμηλά, «φιλικά προς τον πολίτη» όρια του 4% και 5%. Οι διαδικασίες εγγραφής διαφέρουν. Εννέα κρατίδια επιτρέπουν την ελεύθερη συλλογή των υπογραφών εντός χρονικών ορίων μεταξύ τριών και δώδεκα μηνών. Στα επτά υπόλοιπα κράτη, οι υπογραφές πρέπει να καταγράφονται σε καθορισμένους επίσημους χώρους, και τα χρονικά όρια ποικίλουν ανάμεσα σε δύο εβδομάδες έως δύο μήνες. Ένα «Volksbegehren» (λαϊκό αίτημα), το οποίο

⁵ Δημοκρατία της Βαϊμάρης είναι το όνομα που δίνεται από τη γερμανική ιστοριογραφία στη Γερμανία της περιόδου 1919-1933

επιτυγχάνει τον απαιτούμενο αριθμό υπογραφών, θα πρέπει να συζητηθεί στη Βουλή (Landtag). Σε περίπτωση που η τελευταία αποδέχεται την πρόταση ως έχει, το δημοψήφισμα δεν χρειάζεται να διεξαχθεί. Αν η πρόταση δεν γίνει αποδεκτή και το θέμα τίθεται σε δημοψήφισμα, το Κοινοβούλιο έχει το δικαίωμα να κάνει μια ανταγωνιστική, εναλλακτική νομοθετική πρόταση.

γ. Απόφαση Πολιτών («Δημοψήφισμα», Volksentscheid)

Το αποτέλεσμα ενός δημοψηφίσματος είναι νομικά δεσμευτικό. Ωστόσο, στα περισσότερα κρατίδια – σε αντίθεση με τον κανόνα των εκλογών – μία απλή πλειοψηφία των ψηφισάντων δεν οδηγεί αυτόματα σε θετικό αποτέλεσμα.

Σε δημοψηφίσματα για απλά νομοθετήματα, τα περισσότερα κρατίδια απαιτούν μία ελάχιστη έγκριση είτε του 20%, 25%, ή 33% του εκλογικού σώματος. Μόνο η Βαυαρία, η Έσση και η Σαξονία δεν απαιτούν ένα τέτοιο όριο. Σε συνταγματικά δημοψηφίσματα, όλα τα κρατίδια έχουν ελάχιστο ποσοστό έγκρισης το 50%, με την εξαίρεση της Βαυαρίας, όπου το ποσοστό έγκρισης είναι 25%. Επιπλέον, αυτό το ποσοστό συνδέεται περαιτέρω με ενισχυμένη πλειοψηφία των δύο τρίτων υπέρ της μεταρρύθμισης, γεγονός που καθιστά τις αλλαγές σχεδόν αδύνατες. Στην πράξη, περίπου το ένα τέταρτο των πρωτοβουλιών των πολιτών έχουν κηρυχθεί άκυρες για νομικούς λόγους. Μέχρι το 2003, 145 πρωτοβουλίες/αναφορές ("Volksinitiativen") είχαν ξεκινήσει, 41 από αυτές έφτασαν στο δεύτερο στάδιο, το λαϊκό αίτημα («Volksbegehren»), και δέκα πήγαν τελικά σε δημοψήφισμα. Το μεγαλύτερο ποσοστό των πρωτοβουλιών (31 από 131) και των δημοψηφισμάτων (5 από 10) ήταν στη Βαυαρία, το μόνο κρατίδιο που σημειώνει τακτική και ενεργό χρήση των μέσων της άμεσης δημοκρατίας στη Γερμανία.

Η συνολική εικόνα είναι κάπως απογοητευτική: σε τέσσερα από τα 16 ομόσπονδα κρατίδια υπήρξε μόνο ένα δημοψήφισμα που να ξεκίνησε από πρωτοβουλία πολιτών. Κατά μέσο όρο, ένα δημοψήφισμα λαμβάνει χώρα σε κάθε ομοσπονδιακό κράτος μόνο μία φορά κάθε 43 χρόνια. Το άμεσο ποσοστό επιτυχίας όλων των πρωτοβουλιών (σε όλα τα στάδια) είναι γύρω στο 20%. Πέραν των νομοθετικών δημοψηφισμάτων, υπάρχουν και άλλοι τύποι δημοψηφισμάτων. 14 συντάγματα κρατιδίων έγιναν δεκτά από λαϊκό δημοψήφισμα. Στη Βαυαρία και στην Έσση, υπάρχει και το νόμιμο δημοψήφισμα για το Σύνταγμα, το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί

σε πέντε περιπτώσεις σε κάθε ένα από αυτά τα κράτη. Επτά δημοψηφίσματα έχουν διεξαχθεί σχετικά με τις αλλαγές διοικητικών ορίων/συνόρων. Συνολικά, υπήρξαν 34 δημοψηφίσματα από το 1946 σε όλα τα ομοσπονδιακά κρατίδια.

Σε τοπικό επίπεδο (επίπεδο Δήμων), το δικαίωμα της λαϊκής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων με τοπικό δημοψήφισμα (Bürgerentscheid) πριν το 1989 ήταν γνωστό μόνο στη Βάδη-Βυρτεμβέργη, αλλά σήμερα η άμεση δημοκρατία έχει εισαχθεί σε τοπικό επίπεδο, σε 15 από τα 16 κρατίδια. Μόνο στο Βερολίνο εξακολουθεί να μην υπάρχει άμεση δημοκρατία σε επίπεδο πόλης. Η Βαυαρία και το Αμβούργο είναι ειδικές περιπτώσεις. Εδώ το δικαίωμα στα τοπικά δημοψηφίσματα εισήχθη από τον ίδιο το λαό σε ευρεία δημοψηφίσματα, αν και στις δύο περιπτώσεις η πολιτειακή κυβέρνηση ήταν αντίθετη σε αυτό. Δεν αποτελεί έκπληξη, επομένως, ότι τα δύο αυτά κράτη έχουν μακράν τις πιο φιλελεύθερες διαδικασίες. Σε όλα τα κρατίδια, η λαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων είναι σε δύο στάδια:

α. Λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία (Bürgerbegehren)

Στην πλειοψηφία των κρατιδίων, ορισμένα σημαντικά τοπικά ζητήματα αποκλείονται από τη διαδικασία (αυτά παρατίθενται σε ένα αποκαλούμενο "αρνητικό κατάλογο"). Στο ήμισυ των κρατιδίων υπάρχει μια προοδευτική κλίμακα των ποσοστώσεων των υπογραφών ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας: στο Αμβούργο είναι από 2% έως 3%, στη Σαξονία-Άνχαλτ, από 6% σε 15%. Στα υπόλοιπα κρατίδια υπάρχει ένα ενιαίο κατώτατο όριο, που κυμαίνεται από 10% σε 20% μεταξύ των κρατών. Οι προθεσμίες για τη συλλογή υπογραφών εφαρμόζονται μόνο όταν η πρωτοβουλία στρέφεται κατά κάποιας απόφασης που ελήφθη από τοπική αρχή. Το χρονικό διάστημα που ορίζεται ποικίλλει από τέσσερις εβδομάδες έως τρεις μήνες. Κανονικά, η τοπική αρχή αποφασίζει για το παραδεκτό της πρωτοβουλίας. Η ομάδα πρωτοβουλίας μπορεί να προσφύγει κατά της απορριπτικής απόφασης. Το τοπικό συμβούλιο μπορεί να αποδεχθεί την πρωτοβουλία και σε αυτήν την περίπτωση το θέμα δεν προχωρά σε δημοψήφισμα.

β. Απόφαση Πολιτών (Bürgerentscheid)

Σε όλα σχεδόν τα ομοσπονδιακά κρατίδια υπάρχει όριο ελάχιστης συμμετοχής μεταξύ 20% και 30%. Αρχικά, η Βαυαρία δεν είχε όριο ελάχιστης συμμετοχής, αλλά η πολιτειακή κυβέρνηση εισήγαγε μια προοδευτική κλίμακα που κυμαίνεται μεταξύ 10%

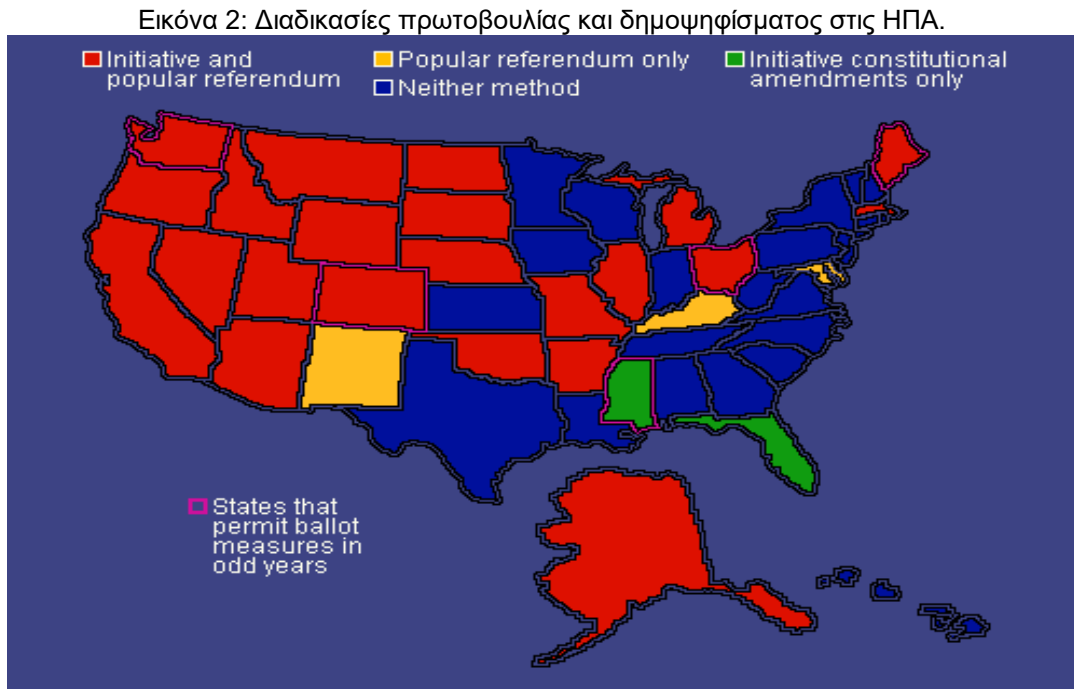
και 20% ανάλογα με το μέγεθος της κοινότητας. Μόνο στο Αμβούργο γίνεται δεκτή η απλή πλειοψηφία των ψήφων χωρίς περαιτέρω περιορισμούς. Όταν ένα τοπικό δημοψήφισμα είναι επιτυχές, η πλειοψηφία των κρατιδίων ορίζει μεταβατική περίοδο από ένα έως τρία έτη, κατά την οποία το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος μπορεί να καταργηθεί, ή να διαφοροποιηθεί, μόνο μετά από ένα νέο δημοψήφισμα.

Κατά μέσο όρο, περίπου 200 τοπικά δημοψηφίσματα πραγματοποιούνται στη Γερμανία κάθε χρόνο. Το περισσότερα διεξάγονται στη Βαυαρία, όπου υπήρξαν περισσότερες από 1.260 πρωτοβουλίες και 578 δημοψηφίσματα μέσα σε διάστημα 6 ετών (1995-2001). Αυτό σημαίνει ότι κάθε κοινότητα στη Βαυαρία διεξάγει ένα δημοψήφισμα μόνο, κατά μέσο όρο, μία φορά κάθε 24 χρόνια. Στα άλλα ομοσπονδιακά κρατίδια, όπου τα εμπόδια είναι υψηλότερα, τα τοπικά δημοψηφίσματα χρησιμοποιούνται λιγότερο συχνά. Για παράδειγμα, στην Κάτω Σαξονία έχουν υπάρξει μόνο 54 πρωτοβουλίες και 18 δημοψηφίσματα, ήτοι κατά μέσο όρο μόνο ένα δημοψήφισμα ανά κοινότητα κάθε 344 χρόνια.

D. Η περίπτωση των ΗΠΑ

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής παρατηρείται αυξημένη παρουσία μέσωσων άμεσης δημοκρατίας σε πολιτειακό και τοπικό επίπεδο παρόλο που δεν προβλέπεται εθνικό δημοψήφισμα. Σχεδόν όλες οι πολιτείες (εκτός από το Delaware) προβλέπουν δημοψήφισμα για συνταγματικές τροποποιήσεις (από τα μέσα του 19ου αι.). Η εικόνα 2 δείχνει σε ποιες πολιτείες των ΗΠΑ υφίσταται η διαδικασία των πρωτοβουλιών και των δημοψηφισμάτων (με κόκκινο χρώμα αν υφίστανται και οι δύο διαδικασίες, με κίτρινο χρώμα αν υφίσταται μόνο το δημοψήφισμα, με πράσινο όταν προβλέπεται πρωτοβουλία μόνο για συνταγματική αναθεώρηση) και σε ποιες καθόλου (μπλε χρώμα). Σε γενικές γραμμές οι δυτικές και κεντρικές πολιτείες χρησιμοποιούν περισσότερο την άμεση δημοκρατία. Οι μισές από τις πόλεις των ΗΠΑ προσφέρουν την δυνατότητα της πρωτοβουλίας, συμπεριλαμβανομένου 15 εκ των 20 μεγαλύτερων πόλεων. Σε επίπεδο πολιτείας, η τοπική πρωτοβουλία είναι περισσότερο δημοφιλής στην Δύση, καθώς είναι διαθέσιμη στο 77% των πόλεων. Στις Βορειοανατολικές πολιτείες είναι διαθέσιμη στο 47% των πόλεων, στις Νότιες στο 35% και στις Κεντρικές στο 49% των πόλεων (Matsusaka, 2005b, p.4). Παρόλα

αυτά μόνο 35 πρωτοβουλίες υιοθετήθηκαν το 1999 και το 2000 σε σύγκριση με τους 10.000 νέους νόμους που εγκρίθηκαν από τη νομοθετική εξουσία (Matsusaka, 2005a, p.195).

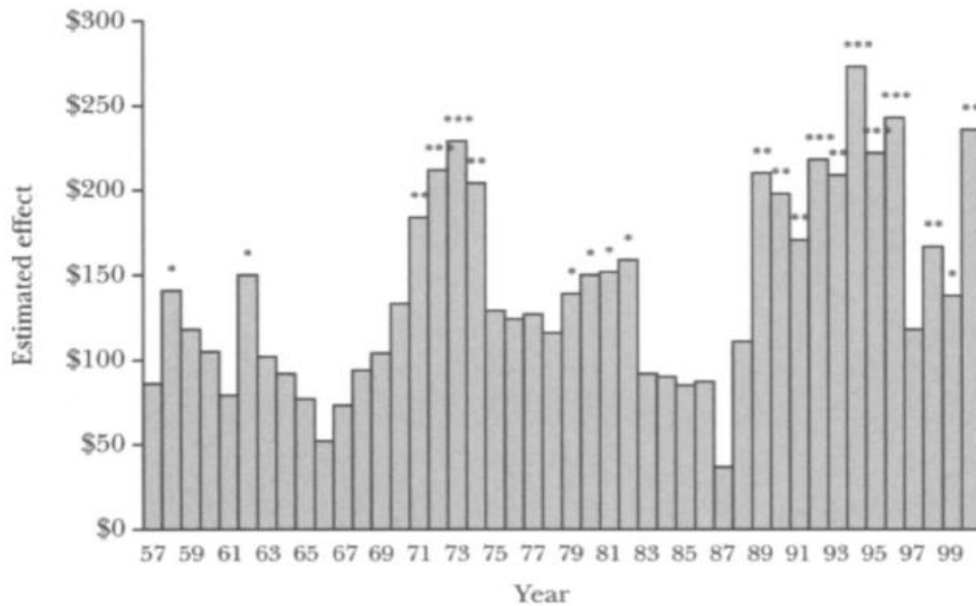

Πηγή: Initiative & Referendum Institute, University of Southern California,, http://www.iandrinstitute.org/statewide_i&r.htm.

Τα συνήθη θέματα των δημοψηφισμάτων και των πρωτοβουλιών είναι η μείωση των φόρων, η νομιμοποίηση του τζόγου, ο έλεγχος των πωλήσεων αλκοόλ, το κάπνισμα σε δημόσιους χώρους, το περιβάλλον, οι εργασιακές συνθήκες, ο γάμος ομόφυλων ζευγαριών, η νομιμοποίηση της μαριχουάνας, η ευθανασία και η αποπυρηνικοποίηση (Cronin 1999, σελ.185). Οι οικονομικές επιπτώσεις της άμεσης δημοκρατίας στις ΗΠΑ είναι αξιοσημείωτες: σημειώνεται υψηλότερο κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε πολιτείες με διαδικασίες πρωτοβουλίας (Blomberg et al, 2004), παρατηρείται μεγαλύτερη αποκέντρωση των δημόσιων εξόδων και στήριξη των εσόδων κυρίως από τέλη και όχι από φόρους (Matsusaka 2005b, p.165) και μειώνονται τα πολιτειακά έξοδα (Matsusaka 2005a, p.197). Το γράφημα 1 δείχνει την διαφορά στα κατά κεφαλήν κρατικά έξοδα για κάθε χρόνο, ανάμεσα σε πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες και σε πολιτείες που δεν χρησιμοποιούν. Για παράδειγμα η πρώτη

μπάρα δείχνει ότι οι πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες ξοδεύουν 86 δολάρια λιγότερο από τις πολιτείες που δεν χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες, για το έτος 1957. Αυτά τα νούμερα υπολογίστηκαν με μία παλινδρόμηση, όπου χρησιμοποιήθηκε ως εξαρτημένη μεταβλητή το σύνολο των πολιτειακών και τοπικών κρατικών δαπανών ανά πολίτη. Ο ερμηνευτικές μεταβλητές περιελάμβαναν ψευδομεταβλητές για 41 έτη, μεταβλητές για το εισόδημα, τον πληθυσμό, την αύξηση του πληθυσμού, την πυκνότητα του πληθυσμού, την ομοσπονδιακή βοήθεια, την αστικοποίηση και ψευδομεταβλητές για τις νότιες και τις δυτικές πολιτείες. Ο συντελεστής της αρχικής ψευδομεταβλητής δείχνει το μέσο ποσό της μείωσης των εξόδων ανά έτος λόγω των πρωτοβουλιών. Οι πολιτείες που χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες ξοδεύουν λιγότερο από αυτές που δεν χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες, αλλά η διαφορά αυτή αυξομειώνεται διαχρονικά. Η πρώτη μεγάλη αύξηση της διαφοράς έγινε την δεκαετία του 1970 όταν οι μειώσεις των εξόδων έφτασαν το ποσό των 229 δολαρίων ανά κάτοικο, 7% του μέσου. Η διαφορά μειώθηκε την περίοδο όπου άρχισαν οι πρωτοβουλίες για την μείωση των φόρων (βλ. πρωτοβουλία 13), κυρίως την δεκαετία του 1980, όπου οι διαφορές εξαλείφθηκαν και δεν ήταν στατιστικά σημαντικές. Μία ακόμη αύξηση στη διαφορά παρατηρείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, όπου έφτασαν τα κρατικά έξοδα τα 273 δολάρια ανά κάτοικο, 6% του μέσου. Η εμπειρία δείχνει ότι οι μειώσεις στα έξοδα λόγω των πρωτοβουλιών εμφανίζονται σε περιόδους όπου η πολιτική και νομοθετική εξουσία λειτουργεί αργά ή δεν μπορεί να προσαρμοστεί στις επιταγές των ψηφοφόρων (Matsusaka 2005a, p.196).

Γράφημα 1: Ανά έτος εκτιμώμενη μείωση των πολιτειακών εξόδων, προερχόμενη από αποφάσεις λαϊκών νομοθετικών πρωτοβουλιών στις ΗΠΑ για την περίοδο 1957-2000.

(Σημείωση: Συμπεριλαμβάνονται όλες οι πολιτείες εκτός της Αλάσκα και του Γουαϊόμινγκ. Οι υπολογισμοί εκφράζονται σε τιμές δολαρίου 2000. Τα επίπεδα σημαντικότητας υποδεικνύονται με αστερίσκους πάνω από τις μπάρες: * για επίπεδο σημαντικότητας 10%, ** για επίπεδο σημαντικότητας 5%, *** για επίπεδο σημαντικότητας 1%)

Πηγή: Matsusaka (2005a, p.197)

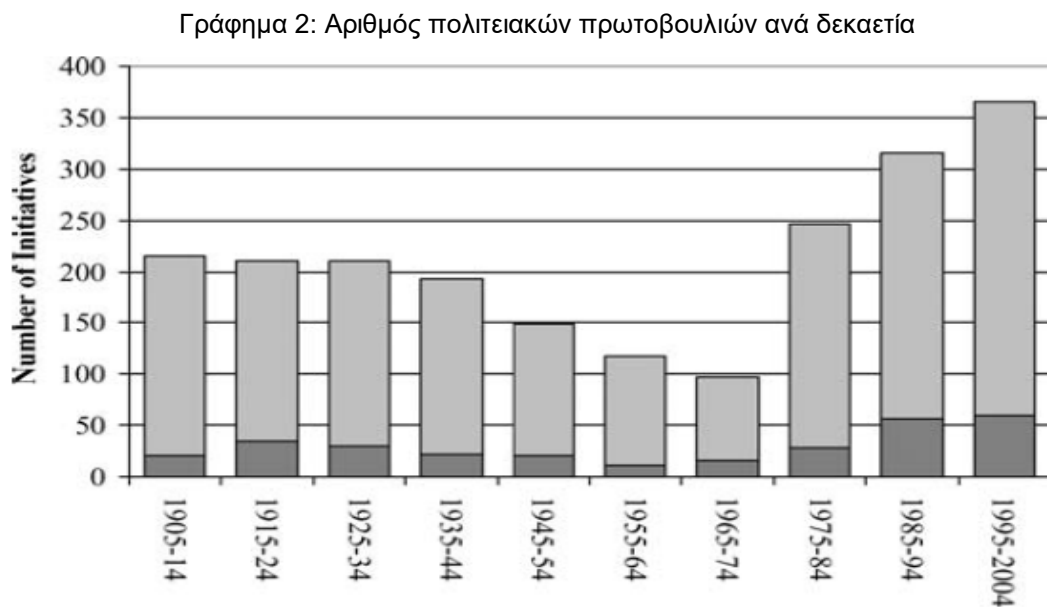
Η Πολιτεία της Καλιφόρνια εφαρμόζει συχνά ψηφοφορίες για οικονομικά θέματα, είναι η πρώτη Πολιτεία των ΗΠΑ που εισήγαγε την ανάκληση (το 1903) και μία από τις δύο πολιτείες που έχει ανακαλέσει κυβερνήτη στην ιστορία (το 2003). Το 1978 ψηφίστηκε η Πρωτοβουλία 13 που αφορούσε δημοσιονομικό θέμα για πρώτη φορά στην ιστορία των ΗΠΑ: μείωση του φόρου ακινήτων με παράλληλη μείωση των δημόσιων παροχών. Συγκεκριμένα αποφασίστηκε η μείωση του φόρου ακινήτων, ορίστηκε ετήσια αύξηση το πολύ 2%, και φόρος 1% στην περίπτωση πώλησης, με παράλληλη μείωση των δημόσιων παροχών. Τα οφέλη της απόφασης αυτής ήταν η καλλιέργεια αισθήματος ασφάλειας των ιδιοκτητών λόγω σταθερότητας της φορολογίας, παγίωση υψηλής αξιοπιστίας στη λειτουργία του φόρου εισοδήματος στην πολιτεία της Καλιφόρνια και πυροδότηση παρόμοιων μέτρων μείωσης φόρων σε πολλές πολιτείες (Lowenstein, 2010). Έως το 2009 προτάθηκαν 329 πρωτοβουλίες στην Καλιφόρνια, εκ των οποίων 34% εγκρίθηκαν και οι μισές από αυτές είχαν επιπτώσεις είτε στις κρατικές δαπάνες ή στους φόρους (Matsusaka, 2010). Αναλυτές θεωρούν τις πρωτοβουλίες ως αιτία του δημοσιονομικού αδιεξόδου

της πολιτείας, επιβαρύνοντας έως και 70% τον προϋπολογισμό (Economist 2009, 2011). Στην πραγματικότητα το 33% του προϋπολογισμού προορίζεται για σκοπούς που έχουν αποφασιστεί από πρωτοβουλίες και ειδικότερα το 32% από μία και μόνο πρωτοβουλία για την εκπαίδευση – την Πρόταση 98- (Matsusaka, 2010). Οι πρωτοβουλίες δεν δημιούργησαν εμπόδια στην αυξήσεις του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων (εκτός από την απαίτηση ότι τα ποσοστά πρέπει να αναπροσαρμόζονται) στην Καλιφόρνια και στις αυξήσεις των φόρων επί των πωλήσεων (παρά μόνο ένα μικρό εμπόδιο, δηλ. το γεγονός ότι δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε τρόφιμα), οι οποίες είναι με μεγάλη διαφορά οι δύο πιο σημαντικές πηγές εσόδων για τις πολιτειακές κυβερνήσεις. Στην πραγματικότητα, οι πέντε σημαντικότερες πηγές εσόδων ουσιαστικά δεν περιορίζονται από τις πρωτοβουλίες των ψηφοφόρων. Δύο από τους περιορισμούς αντίθετα αύξησαν τα έσοδα: ο φόρος στα οινόπνευματώδη και τον καπνό, η έκτη πιο σημαντική πηγή εσόδων, είχαν καθοριστεί σε τουλάχιστον 75 σεντς ανά πακέτο, και η Πρόταση-Πρωτοβουλία 37 (1984) η οποία ανέθεσε μια λοταρία στο πολιτειακό κράτος, δημιουργώντας μια πηγή εσόδων. Οι πρωτοβουλίες που επέβαλαν δύο σημαντικά εμπόδια για την αύξηση των φόρων ήταν η Πρόταση 13 του 1978, όπου ο ανώτατος συντελεστής φόρου ακίνητης περιουσίας είναι 1% της εκτιμημένης αξίας και με περιορισμένες αυξήσεις, και η Πρόταση 6 του 1982 που αφορά φόρους κληρονομιάς και δωρεών. Οι φόροι περιουσίας και κληρονομιάς, ωστόσο, είναι σχετικά μικρές πηγές εσόδων για τις κυβερνήσεις πολιτειών. (Matsusaka 2005c, pp.9-10).

Ενδεικτικά ερωτήματα δημοψηφισμάτων και πρωτοβουλιών στην Καλιφόρνια, δείχνουν ότι οι προτάσεις για αύξηση φόρων απορρίπτονται συνήθως (στο αλκοόλ, στις πωλήσεις, στα καύσιμα, στα τέλη κυκλοφορίας, στο φόρο εισοδήματος) ενώ θέματα κοινωνικής μέριμνας, εργασιακής διασφάλισης και δημοσιονομικής πειθαρχίας εγκρίνονται (αύξηση 1% του φόρου εισοδήματος για εισοδήματα άνω του 1 εκατ.\$ για την χρηματοδότηση υπηρεσιών ψυχικής υγείας, αύξηση ελάχιστου ημερομισθίου σε όλες τις βιομηχανίες στα 5\$/ώρα και στα 5,75\$ μετά από ένα έτος, απαγόρευση αποδοχής δώρων και αμοιβών από συμμετοχή πολιτικών αξιωματούχων σε Δ.Σ., υποβολή ισοσκελισμένου πολιτειακού προϋπολογισμού κάθε έτος, μη αύξηση των αμοιβών των πολιτειακών αξιωματούχων για το έτος που

αναμένεται δημόσιο έλλειμμα, πώληση πλεονάζουσας δημόσιας περιουσίας για την μείωση του ελλείμματος, έκδοση ομολόγων για την κάλυψη του πολιτειακού ελλείμματος).

Το γράφημα 2 δείχνει τον αριθμό των πρωτοβουλιών σε επίπεδο πολιτείας των ΗΠΑ ανά δεκαετία, ξεκινώντας από το 1905. Η χρήση της πρωτοβουλίας αυξήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και συνέχισε να επεκτείνεται για τα επόμενα 30 έτη. Τα τελευταία 10 έτη ο αριθμός των πολιτειακών πρωτοβουλιών ξεπέρασε τις 360.

(Σημείωση: με σκούρο φόντο συμβολίζεται ο αριθμός των πρωτοβουλιών της πολιτείας της Καλιφόρνια)

Πηγή: Matsusaka (2005b, p.3)

Ο πίνακας 2 αναφέρει ότι οι περιορισμοί δεν είναι το αποτέλεσμα της σταδιακής συσσώρευσης των πρωτοβουλιών, αλλά μάλλον είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου το αποτέλεσμα μίας και μόνο πρωτοβουλίας, της Πρότασης 98. Χωρίς την τελευταία, μόνο το 4% του προϋπολογισμού θα προοριζόταν για θέματα που αποφασίστηκαν από πρωτοβουλίες. Η ανησυχία για την συσχέτιση των πρωτοβουλιών και του δημοσιονομικού αδιεξόδου στην Καλιφόρνια θα πρέπει να θεωρείται ανησυχία σχετικά με την Πρόταση 98 και όχι με το υπόλοιπο των πρωτοβουλιών.

Πίνακας 2: Κρατικά έξοδα της πολιτείας της Καλιφόρνια, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών, την περίοδο 2009-2010.

<i>Year</i>	<i>Proposition</i>	<i>Description</i>	<i>\$ Billions</i>
1988	98	Education	34.66
2004	63	Millionaire surtax for mental health services	1.752
2002	49	After school programs	0.55
1998	10	Early childhood development	0.528
2000	21	Juvenile crime [for prisons]	0.449
1994	184	Three strikes and you're out [for prisons]	0.434
1988	99	Tobacco tax [funds for anti-smoking, wildlife, research]	0.286
2002	50	Water projects bonds [authorized \$3.44 billion]	0.228
2006	84	Water bonds [authorized \$5.388 billion]	0.132
1990	116	Rail bonds [authorized \$1.99 billion]	0.101
2004	71	Stem cell research bonds [authorized \$3 billion]	0.092
2004	61	Childrens' hospitals bonds [authorized \$750 million]	0.07
1990	117	Wildlife protection	0.03
2008	3	Childrens' hospitals bonds [authorized \$980 million]	0.029
1988	103	Auto insurance [administrative spending]	0.027
1988	70	Natural resource preservation bonds [authorized \$776 million]	0.021
1988	97	Cal/OSHA	0.01
1974	9	Political reform [California FPPC administration]	0.004
1990	132	Gill net ban [enforcement spending]	0.002
1986	65	Toxic discharge [enforcement spending]	0.002
		Total appropriation by initiatives	39.407
		Total state expenditures (excluding federal funds)	119,244.90

Πηγή: Matsusaka (2010)

Ο Πίνακας 3 απεικονίζει τις κύριες πηγές εσόδων για τις κυβερνήσεις των πολιτειών σε εθνικό επίπεδο και τους περιορισμούς που τίθενται σε αυτές από τις πρωτοβουλίες στην Καλιφόρνια. Οι φόροι που αναφέρονται κατά σειρά σημασίας τους για τις κυβερνήσεις των πολιτειών σε εθνικό επίπεδο-οι φόροι αποτελούν περίπου το 75% των εσόδων της πολιτειών γενικά, με το υπόλοιπο να προέρχεται κυρίως από τα τέλη για τις υπηρεσίες και τα τέλη χρήσης.

Πίνακας 3: Περιορισμοί στις κύριες κρατικές πηγές εσόδων, που προέρχονται από αποφάσεις πρωτοβουλιών στην πολιτεία της Καλιφόρνια την περίοδο 20009-2010.

<i>Revenue source</i>	<i>Percent tax revenue nationwide</i>	<i>Constraints</i>	<i>Initiative</i>
Taxes			
Personal income.....	35	Minimum 1% surtax on millionaires	Proposition 63 (2004)
Sales (general).....	31	Prohibited on food	Proposition 163 (1992)
Corporate income.....	7	None	
Gasoline.....	5	None	
Alcohol & tobacco.....	3	At least 75¢/pack	Proposition 99 (1988), Proposition 10 (1998)
Property.....	2	No more than 1%	Proposition 13 (1978)
Death & gift.....	0.7	Prohibited	Proposition 6 (1982)
Charges.....	...	None	...
Lottery.....	...	Required	Proposition 37 (1984)

Πηγή: Matsusaka (2010)

Ίσως το πιο σημαντικό εμπόδιο για τις αυξήσεις των εσόδων που προέρχεται από πρωτοβουλία, είναι ότι η Πρωτοβουλία 13 απαιτεί δύο τρίτα των ψήφων του νομοθέτη για να αυξηθεί οποιοδήποτε φόρος της πολιτείας. Αν και τεχνικά δεν αποτελεί περιορισμό για το νομοθέτη να αυξήσει τους φόρους, η νομοθετική εξουσία έχει το δικαίωμα να εγείρει φόρο σε οποιοδήποτε ποσό της επιτρεπτόταν να αυξήσει ενώπιον των ψηφοφόρων πριν την έγκριση της πρωτοβουλίας. Η απαίτηση αυτή αποτελεί ασφαλώς αύξηση του βαθμού συναίνεσης που απαιτείται για να αυξηθούν οι φόροι και περιπλέκει την υποκείμενη πολιτική.

E. Η περίπτωση της Λατινικής Αμερικής

Στη Λατινική Αμερική η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίστηκε από την επιστροφή στην δημοκρατική διακυβέρνηση μετά από παρατεταμένη περίοδο αυταρχικών και στρατιωτικών καθεστώτων. Ωστόσο, οι ελπίδες πολλών ανθρώπων ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά τους, ήταν φρούδες και η δυσαρέσκεια για τα πολιτικά κόμματα και την αντιπροσωπευτική κυβέρνηση μεγάλωσε (Kaufmann et al., 2010). Αυτή η απογοήτευση σε ευρεία στρώματα του πληθυσμού συνέβαλε στην εμφάνιση της πιο άμεσης δημοκρατίας στην Λατινική Αμερική, όπως είχε συμβεί στην Ελβετία κατά το δεύτερο μισό του

19ου αιώνα και στις ΗΠΑ γύρω στα τέλη του 19^{ου} / αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο, ισχυρά λαϊκά αιτήματα για την άμεση δημοκρατία δεν είναι ευρέως διαδεδομένα, με εξαίρεση την Βολιβία. Στη Λατινική Αμερική, τα περισσότερα από τα νέα συντάγματα που εγκρίθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 συμπεριέλαβαν αμεσοδημοκρατικά δικαιώματα, αλλά και δημοψηφίσματα top down και μερικές φορές το δικαίωμα της ανάκλησης (π.χ. στη Βολιβία, Κολομβία, Περού και Βενεζουέλα).

Όσον αφορά την άμεση δημοκρατία, οι χώρες της Λατινικής Αμερικής μπορούν να χωριστούν (ό.π.) σε τρεις κατηγορίες (Εικόνα 3). 1) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία έχει εδραιωθεί και χρησιμοποιείται τακτικά. Η Ουρουγουάη μόνο μπορεί να τοποθετηθεί σε αυτή την κατηγορία. 2) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία είναι νεοσύστατη και έχει χρησιμοποιηθεί σπάνια ή καθόλου. Εκτός από την άμεση δημοκρατία, δημοψηφίσματα top down εισήχθησαν (ή ήδη υπήρχαν) και τα τελευταία χρησιμοποιούνται πιο συχνά. Η Βολιβία και η Βενεζουέλα είναι παραδείγματα που εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή, παράλληλα όμως τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα των πολιτών αυτών των χωρών, είναι περιορισμένα (Freedom House, 2015). 3) Σε χώρες όπου η άμεση δημοκρατία δεν έχει ακόμη συσταθεί και δημοψηφίσματα top down δεν έχουν χρησιμοποιηθεί από το 1978. Οι χώρες σε αυτή την κατηγορία είναι η Δομινικανή Δημοκρατία, το Περού και το Ελ Σαλβαδόρ. Επίσης σε αυτήν την ομάδα ανήκουν η Ονδούρα, η Νικαράγουα, το Μεξικό και η Παραγουάη που είναι, όμως, αυταρχικές δημοκρατίες (illiberal democracies).

Εκατόν οκτώ (108) λαϊκές ψηφοφορίες έλαβαν χώρα στην Λατινική Αμερική μεταξύ του 1978 και του 2009, από τις οποίες μόνο 15 προέρχονταν από πρωτοβουλίες πολιτών. Από αυτές τις 15 bottom up προτάσεις, οι 12 πραγματοποιήθηκαν στην Ουρουγουάη (7 δημοψηφίσματα και 5 πρωτοβουλίες), 1 πρωτοβουλία πραγματοποιήθηκε στη Βολιβία και 2 συμβουλευτικές πρωτοβουλίες στην Κολομβία. Εκτός από τις προηγούμενες διαδικασίες υπήρξαν 2 εκλογές για ανάκληση (1 στη Βολιβία και 1 στη Βενεζουέλα), 3 πρωτοβουλίες μειοψηφίας Αρχών (όλες στην Ουρουγουάη) και 69 δημοψηφίσματα top down.

Η Ουρουγουάη είναι η μόνη χώρα της Λατινικής Αμερικής με μακρά παράδοση αποτελεσματικής χρήσης άμεσης δημοκρατίας, και ως τέτοια είναι μια ειδική περίπτωση (ό.π.). Είναι μια από τις λίγες χώρες που υιοθέτησαν το ελβετικό μοντέλο

της άμεσης δημοκρατίας. Εφάρμοσε τις ακόλουθες μορφές αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών: υποχρεωτικό δημοψήφισμα, λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία με πρωτοβουλία αντι-πρόταση της μειοψηφίας, πρωτοβουλία μειοψηφίας Αρχών και δημοψήφισμα για συνταγματικές τροποποιήσεις. Ενδεικτικά ερωτήματα που τέθηκαν στην κρίση των πολιτών και εγκρίθηκαν είναι η ιδιωτικοποίηση των τηλεπικοινωνιών, η προστασία των συντάξεων γήρατος, η ανάκληση της ιδιωτικοποίησης της εταιρείας πετρελαίου και η ελεύθερη πρόσβαση στο νερό από όλους τους πολίτες (Carlos Juan, 2005). Όπως στην Ελβετία, με τον ίδιο τρόπο στην Ουρουγουάη οι αρχές δεν έχουν το δικαίωμα του top down δημοψηφίσματος. Συγκρίνοντας την Ελβετία και την Ουρουγουάη, μπορούμε να παρατηρήσουμε μερικές διαφορές. Στην Ουρουγουάη, η άμεση δημοκρατία εισήχθη από πάνω προς τα κάτω (top down-αποφασίστηκε από την ηγεσία) σε ένα έντονα συγκεντρωτικό κράτος. Στην Ελβετία, το ίδιο συνέβη σε μια έντονα αποκεντρωμένη και ομοσπονδιακή κατάσταση και από τα κάτω (bottom up). Αν και οι δύο χώρες χρησιμοποιούν πρωτοβουλίες και δημοψηφίσματα με κανονικό τρόπο, ο νομικός σχεδιασμός αυτών των μέσων διαφέρει σημαντικά. Στην Ελβετία 2% του εκλογικού σώματος μπορεί να ξεκινήσει μια πρωτοβουλία (δημοψήφισμα), ενώ στην Ουρουγουάη η συγκατάθεση του 10% του εκλογικού σώματος είναι απαραίτητη. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι τα εργαλεία της άμεσης δημοκρατίας στην Ουρουγουάη είναι κατασκευασμένα μόνο για ισχυρούς παράγοντες, ενώ στην Ελβετία αδύναμες ομάδες μπορούν επίσης να τα χρησιμοποιήσουν. Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους άμεση δημοκρατία χρησιμοποιείται πολύ περισσότερο στην Ελβετία από ό,τι στην Ουρουγουάη.

Εικόνα 3: Χρήση άμεσης δημοκρατίας σε εθνικό επίπεδο σε χώρες της Λατινικής Αμερικής

Υπόμνημα: Μπλε φόντο: συχνή χρήση
Γκρι φόντο: μη συχνή χρήση
Άσπρο φόντο: καμία χρήση
Πηγή: Kaufmann et al. (2010, p.223)

F. Η Περίπτωση της Ελλάδας

A. Υπάρχουσα Κατάσταση

Στην Ελλάδα διεξήχθησαν από το 1862 έως το 1974, οκτώ δημοψηφίσματα πολιτειακού χαρακτήρα. Το 2015 διεξήχθη το ένατο (και πιο πρόσφατο) δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα με αντικείμενο ευρωπαϊκό ζήτημα. Στο ελληνικό Σύνταγμα προβλέπονται μόνο top down δημοψηφίσματα. Ειδικότερα το άρθρο 44 προβλέπει δύο τύπους δημοψηφίσματος (top down):

- Για κρίσιμο εθνικό θέμα (ενεργοποιείται μετά από πρόταση της κυβέρνησης και απαιτείται αποδοχή από την απόλυτη πλειοψηφία βουλευτών για να υποβληθεί σε ψηφοφορία)

- Για ψηφισμένο νομοσχέδιο που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, εκτός δημοσιονομικών (ενεργοποιείται μετά από πρόταση των 2/5 των βουλευτών και απαιτείται αποδοχή από τα 3/5 των βουλευτών για να υποβληθεί σε ψηφοφορία)

Το αποτέλεσμα είναι δεσμευτικό όταν: συμμετάσχει το 40% του εκλογικού σώματος στην πρώτη περίπτωση και το 50% για την δεύτερη περίπτωση (Ν.4023/2011).

B. Κριτική της νομοθεσίας

Το άρθρο 16 του Ν.4023/2011 λύνει -σε νομοθετικό επίπεδο- το μεγάλο ερωτηματικό του συνταγματικού δικαίου περί του εάν η πρώτη μορφή δημοψηφίσματος οδηγεί σε "δεσμευτικό" ή "συμβουλευτικό" αποτέλεσμα. Σύμφωνα με το νόμο, και οι δύο μορφές δημοψηφίσματος οδηγούν σε δεσμευτικό αποτέλεσμα, εάν, για την πρώτη μορφή συμμετάσχει το 40% του εκλογικού σώματος και, εάν, για την δεύτερη μορφή συμμετάσχει το 50% του εκλογικού σώματος. Παρατηρείται στο συγκεκριμένο άρθρο μία αντίφαση, όπου απαιτείται 40% για το σημαντικότερο που είναι το κρίσιμο εθνικό θέμα και 50% για ψηφισμένο νομοσχέδιο που μικρότερης συγκριτικά σημασίας (Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή 2011, σελ. 12).

Πριν τον νόμο 4023/2011, υπήρχαν δύο απόψεις για το αν τα δημοψηφίσματα είναι δεσμευτικά ή συμβουλευτικού χαρακτήρα. Το 1975, το Σύνταγμα προέβλεπε μόνο την πρώτη μορφή, δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό θέμα που αποτελούσε μια από τις αποκλειστικές αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Σ' εκείνη τη φάση άρχισε ήδη να αναπτύσσεται η θεωρία ότι το δημοψήφισμα αυτό δεν είναι δεσμευτικό. Το ίδιο το κείμενο του Συντάγματος δεν ξεκαθάριζε (ούτε ξεκαθαρίζει) αν είναι δεσμευτικό το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος. Ωστόσο, κάποιοι θεωρητικοί του συνταγματικού δικαίου υποστήριξαν ότι δεν μπορεί σε ένα σύστημα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ο λαός να νομοθετεί ευθέως, γιατί έτσι θα παραβιαζόταν και το άρθρο 26 του Συντάγματος που αναφέρει ότι η νομοθετική λειτουργία ασκείται από την Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (κι όχι και από το λαό). Θεωρήθηκε λοιπόν από αυτούς τους θεωρητικούς (Παντελής 2007, σελ. 425, Σπηλιωτόπουλος 1988, σελ. 323, Μανιτάκης 1981, σελ. 734), ότι η σύμφωνη με το άρθρο 26 ερμηνεία της έννοιας "δημοψήφισμα" δεν θα επέτρεπε να αποδεχθούμε ότι

ο θεσμός προβλέπει άμεση νομοθεσία από το λαό. Υπήρξε όμως και η άλλη άποψη (Βολουδάκης 1995, σελ. 35, Ράϊκος 2002, σελ. 311, Βενιζέλος 1991, σελ. 269, Χρυσόγονος, 2003, σελ. 417) που έλεγε ότι το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος δεν μπορεί παρά να είναι νομικά δεσμευτικό όταν αποφαίνεται ο λαός, αφού κατά το άρθρο 1 "θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία" και "όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα".

Σχετικά με την παράγραφο 3 του άρθρου 16 του νόμου 4023/2011 που αναφέρει «Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα είναι δεσμευτικό, όταν στην ψηφοφορία λάβει μέρος τουλάχιστον το 40 τοις εκατό (40%) όσων έχουν εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους», αν γίνει δεκτή η άποψη της πρώτης πλευράς των θεωρητικών/συνταγματολόγων -ότι το δημοψήφισμα του άρθρου 44 παρ. 2 εδ. α' είναι συμβουλευτικό και δεν παράγει κανόνες δικαίου- η χρήση του όρου «δεσμευτικό» είναι, ενδεχομένως, νομικώς άστοχη. Περαιτέρω, εγείρεται προβληματισμός ως προς το εάν σε καθαρά συμβουλευτική μορφή δημοψηφίσματος, που δεν παράγει έννομα αποτελέσματα, δύναται να προβλέπεται ποσοστό συμμετοχής (Βουλή των Ελλήνων 2011, σελ. 11).

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, με γενικότερο στόχο την αποψίλωση του Προέδρου της Δημοκρατίας από τις "υπερεξουσίες" του έθεσε στο στόχαστρο και το άρθρο 44. Μετριάζοντας την πρωτοβουλία του Προέδρου για την κήρυξη δημοψηφίσματος, πρόκρινε την έγκριση του εγχειρήματος από τη Βουλή. Παράλληλα, προσέθεσε τη δεύτερη μορφή δημοψηφίσματος, η οποία αφορά την προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία για ένα ήδη ψηφισμένο νομοσχέδιο που αφορά σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Ψηφισμένο είναι το νομοσχέδιο το οποίο έχει ήδη μεν θεσπιστεί από τη Βουλή, αλλά δεν έχει ακόμη εκδοθεί και δημοσιευθεί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (ΠτΔ) στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Μεταξύ δηλαδή αυτών των δύο πράξεων (ψηφιση από τη Βουλή, έκδοση από τον ΠτΔ) παρεμβάλλεται το δημοψήφισμα, με το οποίο ο λαός θα εγκρίνει ή θα απορρίψει το συγκεκριμένο νομοθέτημα. Το Σύνταγμα αναφέρει όταν εάν το νομοσχέδιο υπερψηφισθεί, τότε ο μήνας εντός του οποίου ο ΠτΔ πρέπει να εκδώσει και να

δημοσιεύσει το νόμο εκκινεί από την διεξαγωγή του δημοψηφίσματος (κι όχι από την ψήφισή του από τη Βουλή).

Αυτή η τελευταία παράγραφος αναγνωρίζεται από τους συνταγματολόγους ως καθοριστική για την φύση αυτής της δεύτερης μορφής δημοψηφίσματος: αφού το ίδιο το Σύνταγμα επιβάλλει στον πρόεδρο την έκδοση και δημοσίευση του εγκριθέντος από το λαό νομοσχεδίου, το δημοψήφισμα δεν μπορεί παρά να είναι δεσμευτικό. Έτσι, οι συνταγματολόγοι που δεν θεωρούσαν δεσμευτική την πρώτη μορφή δημοψηφίσματος, βρήκαν ένα *a contrario* επιχείρημα: αφού το ίδιο το Σύνταγμα αναγνωρίζει ως δεσμευτική την δεύτερη μορφή δημοψηφίσματος, εκ του αντιστρόφου η πρώτη μορφή δημοψηφίσματος (για κρίσιμο εθνικό θέμα) είναι συμβουλευτική. Η άλλη μερίδα συνταγματολόγων όμως (Βενιζέλος 1991, σελ.269-270), που θεωρούσε δεσμευτικό και το δημοψήφισμα για εθνικό θέμα, εξέλαβε την συνταγματική αναθεώρηση ως επιβεβαιωτική της δικής της θέσης κι όχι ως *a contrario* εσφαλμένη: αφού το ίδιο το Σύνταγμα αναγνωρίζει την δεσμευτικότητα έστω και της δεύτερης μορφής δημοψηφίσματος, ενισχύεται η άποψή τους ότι ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος δεν είναι αμιγής αλλά μικτός κι ως εκ τούτου και το πρώτο δημοψήφισμα ήταν και είναι δεσμευτικό.

Κ. Προτεινόμενα θέματα οικονομικής πολιτικής σε πρωτοβουλίες ή δημοψηφίσματα bottom up στην Ελλάδα

Προκειμένου να ανιχνευτούν οι θεματικές μέσα από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πιθανά ερωτήματα οικονομικής φύσεως προς κρίση από τον λαό θα πρέπει να εντοπιστούν οι στρεβλώσεις τόσο στην ελληνική οικονομία όσο και στην πολιτική και πολιτειακή πραγματικότητα της χώρας.

Στην Ελλάδα, το δημόσιο χρέος είναι πολύ υψηλό (της τάξεως άνω του 170% το έτος 2013) με ιδιαίτερα αυξητικές τιμές την τετραετία 2010-2013⁶, όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 4. Το πρόβλημα της φοροδιαφυγής είναι επίσης οξυμένο

⁶ Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι αυτή η αύξηση οφείλεται στα υπέρογκο δανεισμό της χώρας από τον μηχανισμό στήριξης της Τρόικα μέσω των Μνημονίων Συνεννόησης το 2010 και το 2011, δάνεια για τα οποία δεν κλήθηκε να αποφασίσει άμεσα ο λαός (παρότι υπήρξε πρόταση του τότε Πρωθυπουργού κ. Γ. Παπανδρέου το 2011). Ο λαός κλήθηκε να συναποφασίσει στην υιοθέτηση του Τρίτου Μνημονίου μέσω δημοψηφίσματος, κάτι που απέρριψε. Όμως η ελληνική Κυβέρνηση τελικά υιοθέτησε το Τρίτο Μνημόνιο.

στην Ελλάδα. Οι δαιδαλώδεις φορολογικές ρυθμίσεις με την αλλεπάλληλη ψήφιση νέων δημοσιονομικών νόμων, το πολύπλοκο θεσμικό πλαίσιο ίδρυσης και λειτουργίας των επιχειρήσεων, καθώς επίσης και η διαφθορά. Το στοιχείο που επιβαρύνει την κατάσταση είναι ότι μερικές φορές η στήριξη των μεταρρυθμίσεων είναι άτολμη.

Οι βασικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας οφείλονται στο στρεβλό πρότυπο ανάπτυξης που κυριάρχησε τις τελευταίες δεκαετίες. Ήταν ένα πρότυπο που στηρίχθηκε στην εγχώρια κατανάλωση, δημόσια και ιδιωτική, και τροφοδοτήθηκε με δανεισμό του Δημοσίου και των νοικοκυριών. Ο επιχειρηματικός τομέας δεν κατόρθωσε να επωφεληθεί επαρκώς από τις ευκαιρίες που παρείχε η ένταξη στη ζώνη του ευρώ, ενώ οι βελτιωμένες προσδοκίες των νοικοκυριών λόγω της ένταξης στο ευρώ και η διόγκωση του δημόσιου τομέα ενθάρρυναν τον υπερκαταναλωτισμό. Τα αποτελέσματα ήταν: αρνητική καθαρή εθνική αποταμίευση από το 2002 μέχρι σήμερα και συνεχής μεταφορά πόρων από τον επιχειρηματικό στον υπερτροφικό και χαμηλής παραγωγικότητας δημόσιο τομέα (ΤτΕ 2011, σελ.22). Το νέο πρότυπο ανάπτυξης που θα βγάλει την οικονομία από την κρίση, συνεπάγεται αύξηση του μεριδίου των επενδύσεων και των εξαγωγών στο ΑΕΠ και μείωση του μεριδίου της ιδιωτικής και της δημόσιας κατανάλωσης, ουσιαστική αύξηση της αποταμίευσης (ώστε η καθαρή εθνική αποταμίευση από αρνητική να γίνει θετική), στροφή της επιχειρηματικότητας στον ανταγωνιστικό τομέα της παραγωγής με προσανατολισμό στις διεθνείς αγορές, καθώς και λειτουργία της δημόσιας διοίκησης που δεν θα αποθαρρύνει τις επενδύσεις ούτε θα ανέχεται ή θα ευνοεί τη φοροδιαφυγή (ό.π., σελ.38).

Πίνακας 4: Λόγος χρέους γενικής κυβέρνησης προς το ΑΕΠ

Έτος	Χρέος
2002	101,7
2003	97,4
2004	98,9
2005	109,0
2006	106,1
2007	105,1
2008	110,3
2009	126,8
2010	142,5
2011	171,3
2012	156,9
2013	174,9
2014	177,7 ⁷

Πηγή: ΤΤΕ (2011, σελ. 132) και ΤΤΕ (2015, σελ.142)

Η διαχρονική εξέλιξη του δημόσιου χρέους, το οποίο την τελευταία δεκαπενταετία κυμαίνεται σε επίπεδα υψηλότερα από 99% του ΑΕΠ, σε συνδυασμό με τις υφιστάμενες διαρθρωτικές δυσκαμψίες είναι οι σοβαρότερες πηγές μακροοικονομικών ανισορροπιών οι οποίες οδήγησαν σε βαθιά κρίση την ελληνική οικονομία (βλ. Πίνακα 4).

Παρότι η ταχύρρυθμη οικονομική μεγέθυνση από το 2000 και μέχρι την έναρξη της κρίσης συνδυάστηκε με χαμηλά επιτόκια έως το 2005, πρωτογενή πλεονάσματα έως το 2002 και έσοδα από αποκρατικοποιήσεις κυρίως από το 1996 και μετά, δεν κατέστη δυνατή η ανακοπή της ανοδικής τάσης του χρέους. Αντίθετα, η σημαντική υστέρηση των φορολογικών εσόδων και η αύξηση των δαπανών τα τελευταία χρόνια έως και το 2009 δημιούργησαν μεγάλες ανάγκες για νέο δανεισμό, ενισχύοντας την εξάρτηση της χώρας από τις εξελίξεις στις αγορές κεφαλαίων, ενώ ταυτόχρονα ανέδειξαν τα διαρθρωτικής φύσεως προβλήματα τόσο στο φοροεισπρακτικό μηχανισμό όσο και στο μηχανισμό ελέγχου και συγκράτησης των δαπανών.

⁷ Πρόβλεψη σύμφωνα με την ΤΤΕ (2015)

Η ανεργία σημειώνει αλματώδη αύξηση από το 2009 και έπειτα (αγγίζοντας το 27% το 2013), ενώ την προηγούμενη περίοδο κυμάνθηκε γύρω από το 10% (Γράφημα 3).

Γράφημα 3: Ανεργία στην Ελλάδα (ως ποσοστό του εργατικού δυναμικού)

Πηγή: Eurostat (2016), ίδια επεξεργασία.

Στον πίνακα 5 παρουσιάζονται ορισμένες από τις 169 χώρες που κατατάσσονται με βάση τον αντιλαμβανόμενο βαθμό διαφθοράς σε αυτές, για το έτος 2015, από τον διεθνή μη κυβερνητικό οργανισμό Διεθνής Διαφάνεια (Transparency International). Η κλίμακα κατάταξης είναι από το 0 έως το 100, όπου ο βαθμός 0 υποδηλώνει τη μέγιστη διαφθορά, ενώ όσο αυξάνει ο σχετικός δείκτης υπάρχει η αίσθηση ότι δεν υπάρχει διαφθορά στη χώρα. Αν και ο δείκτης αυτός δεν είναι αποτέλεσμα αντικειμενικής ποσοτικής μέτρησης της διαφθοράς, έχει μεγάλη σημασία γιατί αποκαλύπτει πώς το φαινόμενο γίνεται αντιληπτό. Η Ελλάδα κατατάχθηκε το 2015 στην 58η θέση καθαρότητας του δημόσιου τομέα (δημόσιας διοίκησης, πολιτικών και γενικότερα του δημόσιου χώρου) παγκοσμίως. Υπήρχαν δηλαδή 57 χώρες που θεωρείται ότι ο δημόσιος τομέας τους ήταν λιγότερο διεφθαρμένος.

Ιδιαίτερη σημασία για τη διερεύνηση και την αντιμετώπιση του φαινομένου της διαφθοράς σε μια χώρα έχει η γενικότερη αντίληψη που έχει διαμορφωθεί όσον αφορά το ποιοί θεσμοί θεωρούνται περισσότερο διεφθαρμένοι στη συγκεκριμένη χώρα. Η Διεθνής Διαφάνεια με έρευνες κοινής γνώμης, τα αποτελέσματα των οποίων

δημοσιεύονται στο Global Corruption Barometer, αναλύει τις απόψεις του κοινού όσον αφορά τη διαφθορά και τις εμπειρίες του στη δωροδοκία.

Πίνακας 5: Δείκτης αντίληψης διαφθοράς σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2015

Θέση	Χώρα	Δείκτης	Θέση	Χώρα	Δείκτης
1	Δανία	91	10	Ην. Βασίλειο	81
2	Φινλανδία	90	16	ΗΠΑ	76
3	Σουηδία	89	28	Μποτσουάνα	63
4	Ν. Ζηλανδία	88	32	Κύπρος	61
5	Ολλανδία	87	58	Ελλάδα	46
5	Νορβηγία	87	66	Τουρκία	42
7	Ελβετία	86	76	Ινδία	38
8	Σιγκαπούρη	85	88	Αλβανία	36
9	Καναδάς	83	119	Ρωσία	29
10	Γερμανία	81	168	Β. Κορέα	8
10	Λουξεμβούργο	81	169	Σομαλία	8

Πηγή: Transparency International, Corruption Perceptions Index 2015.

Η έκθεση Global Corruption Barometer του έτους 2013 καλύπτει 107 χώρες, ενώ η κλίμακα των δεικτών παίρνει τιμές από 1 (καθόλου διεφθαρμένοι θεσμοί) έως 5 (εξαιρετικά διεφθαρμένοι θεσμοί). Στον πίνακα 6 παρουσιάζεται η αντίληψη διαφθοράς των επιμέρους θεσμών το έτος 2013 σε επιλεγμένες χώρες. Από την επισκόπηση του πίνακα φαίνεται ότι στην Ελλάδα τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται ο θεσμός με την υψηλότερη διαφθορά στη χώρα, η οποία εκτιμάται ότι είναι από τις υψηλότερες παγκοσμίως. Από τις 107 χώρες του δείγματος, μόνο η Νιγηρία εκτιμάται ότι συνδέεται με υψηλότερο από την Ελλάδα βαθμό διαφθοράς των πολιτικών κομμάτων, ενώ το Μεξικό και το Νεπάλ βρίσκονται στην ίδια θέση με παρόμοια βαθμολογία. Από παράδειγμα αποτελεί η ουσιαστική κατάργηση της ισονομίας με την άνιση μεταχείριση ανάμεσα σε πολίτες και πολιτικούς, η οποία συντελείται υπό τον μανδύα του άρθρου 86 και του άρθρου 62 του Συντάγματος που ορίζουν ότι οι

υπουργοί δέχονται δίωξη μόνο από την Βουλή και οι βουλευτές έχουν το ακαταδίωκτο και τα αδικήματα παραγράφονται μετά την βουλευτική περίοδο, αντίστοιχα. Η αναθεώρηση του Συντάγματος με την προσθήκη άρθρου που θα αυξάνει τον βαθμό ελέγχου των πολιτικών και θα τους καθιστά υπόλογους ουσιαστικά, είναι επιβεβλημένη για να κατοχυρωθεί μία θεμελιώδης διάσταση της δημοκρατίας: η ισονομία.

Το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης εμφανίζεται έντονα στην παρούσα οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, καθώς από τις τελευταίες εκλογές τον Οκτώβριο του 2009 έως και τον Ιανουάριο του 2015, έχουν μεσολαβήσει κρίσιμες οικονομικές μεταρρυθμίσεις, χωρίς την έγκριση από τον λαό. Επιπλέον το δημοκρατικό έλλειμμα επιτείνεται μετά την προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Ε.Ε.), της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης των πέντε και πλέον τελευταίων ετών (από το 2010 έως σήμερα), καθώς οι αποφάσεις για την οικονομική πολιτική και τα φορολογικά μέτρα λαμβάνονται υπό την καθοδήγηση της Τρόικα (Ε.Ε., ΕΚΤ, ΔΝΤ) και πρόσφατα (2015) του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας (ESM)⁸, η οποία δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από το λαό για την αρμοδιότητα αυτή.

⁸ Με την προσθήκη του ESM (European Stability Mechanism) στο σχήμα των θεσμών που διαπραγματεύεται με την Ελληνική Κυβέρνηση τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για να αποδεσμευτούν οι δόσεις του δανείου από τους θεσμούς προς την Ελλάδα, το σύνολο των τεσσάρων θεσμών, συχνά αναφέρεται ως «κουαρτέτο» .

Πίνακας 6: Αντίληψη έκτασης διαφθοράς επιλεγμένων επιμέρους θεσμών σε επιλεγμένες χώρες, το έτος 2013

Χώρα	Πολιτικά κόμματα	Κοινοβούλιο/Νομοθετικό σώμα	Επιχειρήσεις / Ιδιωτικός τομέας	Μέσα ενημέρωσης	Δημόσιοι λειτουργοί / Υπάλληλοι	Δικαστικό σώμα	Μέσο σκόρ
Δανία	2,9	2,4	3,0	2,9	2,2	1,7	2.5
Νέα Ζηλανδία	3,3	3,0	3,1	3,3	2,8	2,5	3.0
Ελβετία	3,3	2,8	3,1	3,1	2,2	2,7	2.9
Φινλανδία	3,4	2,9	3,3	3,1	2,8	2,0	2.9
ΗΠΑ	4,1	3,7	3,6	3,7	3,6	3,3	3.7
Τουρκία	3,9	3,5	3,4	3,6	3,2	3,1	3.5
Ελλάδα	4,6	4,3	3,8	4,4	3,9	3,9	4.2
Ινδία	4,4	3,8	3,4	3,2	3,8	3,3	3.7
Ρωσία	4,2	4,3	3,6	3,7	4,5	4,4	4.1
Μεξικό	4,6	4,3	3,5	3,6	4,5	4,3	4.1
Νεπάλ	4,6	4,2	3,5	2,8	4,4	4,1	3.9
Νιγηρία	4,7	4,2	3,0	2,8	4,0	3,9	3.8
Σύνολο 107 χωρών	3,8	3,6	3,3	3,1	3,6	3,6	3.5

Πηγή: Transparency International, Global Corruption Barometer 2013, Appendix C, Table 2.

Αναντίρρητα η έλλειψη bottom up διαδικασιών στην Ελλάδα είναι φανερή, καθώς δεν προβλέπεται η πρωτοβουλία από πολίτες για πρόταση νέου νόμου, το δημοψήφισμα bottom up για την έγκριση ή όχι μιας πολιτικής ή ενός νόμου, καθώς επίσης η δυνατότητα της μειοψηφίας αρχών (όπως ο Δήμος, το Κοινοβούλιο, τα συμβούλια οργανισμών και φορέων) να προκαλούν δημοψήφισμα για την τελική υιοθέτηση ενός νόμου. Ο θεσμός της ανάκλησης θα μπορούσε επίσης να υιοθετηθεί για να ενισχύσει την διαφάνεια και την αποφυγή της διαφθοράς.

Στις 5 Ιουλίου 2015, μετά από 41 χρόνια, οι Έλληνες πολίτες κλήθηκαν να ψηφίσουν σε δημοψήφισμα, για το αν θα γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ε.Ε, η ΕΚΤ και το ΔΝΤ, γνωστό και ως «Τρίτο Μνημόνιο». Η Ελληνική Κυβέρνηση προχώρησε σε ένα top down δημοψήφισμα για κρίσιμο εθνικό όπως αιτιολογείται στο σχετικό Προεδρικό Διάταγμα (Π.Δ. 38 ΦΕΚ 63 Τεύχος Α'/28-06-2015)

Επί της ουσίας οι Έλληνες πολίτες ψήφισαν σε δημοψήφισμα για ένα ευρωπαϊκό θέμα, που εκ των υστέρων φάνηκε να μην έχει το αποτέλεσμα για το οποίο είχε προκηρυχτεί. Τα ερωτήματα ήταν ασαφή⁹ και όχι επαρκώς κοστολογημένα. Δεν ήταν καν σαφές για ποιο θέμα γίνονταν η ψηφοφορία (το πακέτο Γιούνκερ – προέδρου της Ε.Ε.- είχε ήδη αποσυρθεί) και ποια ήταν η εναλλακτική πρόταση: τι ακριβώς σήμαινε το “Ναι” και τί το “Όχι”. Έτσι δόθηκαν διάφορες αντιφατικές ερμηνείες ανάλογα με τα κομματικά και γενικότερα πιστεύω: Οι υποστηρικτές του “Ναι” θεωρούσαν πως το “ναι” σήμαινε ψήφο υπέρ της ΟΝΕ και της ΕΕ και οι υποστηρικτές του “Όχι” πως θα ήταν μια βάση για μια καλύτερη συμφωνία. Αν υπήρχε κοστολόγηση του “Ναι”, τα 8 δις των προτάσεων Γιούνκερ, δεν υπήρχε καμία για το “Όχι”. Αλλά ακόμα και η διατύπωση των ερωτημάτων (σε ελληνικά και αγγλικά ανάμεικτα) ήταν ιδιαίτερα μπερδεμένη και ασαφής για τον μη ειδικό¹⁰. Έτσι, οι Έλληνες πολίτες ψήφισαν ο καθένας για ό,τι νόμιζε πως αφορούσε το δημοψήφισμα (όχι άλλοι φόροι, όχι άλλη λιτότητα, αντίδραση στην Ευρώπη και τους Γερμανούς, εθνική υπερηφάνεια, υπέρ του ευρώ και της ΕΕ κλπ) και όχι με βάση την ασαφή διατύπωσή τους. Επιπρόσθετα η προετοιμασία του δημοψηφίσματος διάρκεσε μια και μόνο εβδομάδα, χρόνο ανεπαρκή ιδιαίτερα για μια χώρα που δεν διέθετε καθόλου εμπειρία άμεσης δημοκρατίας και δημοψηφισμάτων.

Ως προς το αποτέλεσμα, δεν ήταν σε καμία περίπτωση το αναμενόμενο, ούτε έχει σχέση με το θέμα του δημοψηφίσματος: Το «όχι» δεν οδήγησε σε έξοδο από το ευρώ (που αποφεύχθηκε την τελευταία στιγμή), ούτε όμως σε καλύτερη συμφωνία: αντί για τα μέτρα 8 δις που απορρίφθηκαν, ψηφίστηκαν μετά μέτρα 12 δις (δηλαδή 50% περισσότερα). Υπήρξαν όμως βαριές παράπλευρες απώλειες, που δεν ήταν σκοπός του δημοψηφίσματος: το κλείσιμο των τραπεζών για τρεις εβδομάδες, η επιβολή των ελέγχων κεφαλαίου (με κατάργηση έστω προσωρινά, μιας από τις βασικές ελευθερίες

⁹ Το ερώτημα διατυπώθηκε ως εξής (Π.Δ. 38 ΦΕΚ 63 Τεύχος Α/28-06-2015): «Πρέπει να γίνει αποδεκτό το σχέδιο συμφωνίας, το οποίο κατέθεσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο στο Eurogroup της 25.06.2015 και αποτελείται από δύο μέρη, τα οποία συγκροτούν την ενιαία πρότασή τους; Το πρώτο έγγραφο πιλοφορείται «Reforms for the completion of the Current Program and Beyond» («Μεταρρυθμίσεις για την ολοκλήρωση του τρέχοντος προγράμματος και πέραν αυτού») και το δεύτερο «Preliminary Debt sustainability analysis» («Προκαταρκτική ανάλυση βιωσιμότητας χρέους»). Όσοι από τους πολίτες της χώρας απορρίπτουν την πρόταση των τριών θεσμών ψηφίζουν: ΔΕΝ ΕΓΚΡΙΝΕΤΑΙ/ΟΧΙ. Όσοι από τους πολίτες της χώρας συμφωνούν με την πρόταση των τριών θεσμών ψηφίζουν: ΕΓΚΡΙΝΕΤΑΙ/ΝΑΙ.»

¹⁰ Βλέπε υποσημείωση 8.

της ΕΕ, της ελεύθερης διακίνησης αγαθών και υπηρεσιών, εργασίας και κεφαλαίου), το πάγωμα της αγοράς, και το πακέτο μέτρων λιτότητας που ακολούθησε (Κυριαζής και Οικονόμου, 2015).

Θέματα οικονομικής πολιτικής που θα μπορούσαν να τεθούν σε πρωτοβουλίες ή δημοψηφίσματα bottom up στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα ευρήματα των προηγούμενων παραγράφων, είναι τα εξής:

- I. Απλοποίηση φορολογικών διαδικασιών
- II. Σταθερό φορολογικό σύστημα
- III. Αποτελεσματικότεροι φορολογικοί συντελεστές
- IV. Καθιέρωση ισχυρών θεσμών αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής
- V. Πάταξη της διαφθοράς και εισαγωγή αυστηρότερων μέτρων στους υπαίτιους
- VI. Τροποποίηση του νόμου περί ευθύνης υπουργών
- VII. Ενίσχυση της δημόσιας δωρεάν παιδείας και εξάλειψη της παραπαιδείας
- VIII. Ενίσχυση της δημόσιας δωρεάν υγείας και εξάλειψη των φαινομένων επιπλέον ιατρικών αμοιβών
- IX. Πλήρης απελευθέρωση κλειστών επαγγελμάτων
- X. Άρση μονιμότητας δημοσίων υπαλλήλων
- XI. Μείωση δημοσίου τομέα

Λόγω του ότι η Ελλάδα έχει χρησιμοποιήσει τον μηχανισμό στήριξης της Ε.Ε. και του ΔΝΤ, και συμφώνησε σε λήψη δανείων το 2010 και το 2012, ύψους 86 δις ευρώ και 130 δις ευρώ αντίστοιχα, και επιπρόσθετα ολοκλήρωσε την ανταλλαγή ομολόγων με τους ιδιώτες επενδυτές (PSI-Private Sector Involvement-«κούρεμα»), θεωρείται κρίσιμη για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας η αποδοχή τέτοιων διαδικασιών από τους πολίτες. Όταν ο ελληνικός λαός κλήθηκε να ψηφίσει επί παρόμοιου θέματος το 2015, το ερώτημα δεν ήταν ξεκάθαρο, το αποτέλεσμα μη εφαρμοστέο και οι συνθήκες διεξαγωγής τουλάχιστον χαρακτηρίζονται από βιασύνη αν όχι μη φιλικές στον ψηφοφόρο (σε μια εβδομάδα με περιορισμούς κεφαλαίων-capital controls). Ερωτήματα που άπτονται του συγκεκριμένου θέματος και θα μπορούσαν να τεθούν σε λαϊκή ψηφοφορία και με τις κατάλληλες συνθήκες, είναι:

XII. Υπογραφή νέων δανείων με παράλληλη αύξηση των εισπρακτικών μέτρων

XIII. Διατήρηση στο νόμισμα του ευρώ

Παράλληλα, αποτελεσματική και χρήσιμη κρίνεται μία πιθανή υιοθέτηση της τεχνολογίας που προσφέρει ευκαιρίες για βελτίωση των διαδικασιών ψηφοφορίας και της ενημέρωσης. Πρακτικά θέματα που περιλαμβάνονται στην «ηλεκτρονική δημοκρατία» είναι η αποτελεσματική συμμετοχή, η καλύτερη κατανόηση των πολιτικών θεμάτων, η ισότητα στην άσκηση ψήφου, ο έλεγχος της πολιτικής ατζέντας και η αύξηση της συμμετοχικότητας (Dahl, 1989). Εγείρονται ταυτόχρονα, όμως, σημαντικές επιφυλάξεις για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο ψηφοφόρος ασκεί το δικαίωμα του, καθώς και για το εάν οι δυνατότητες που παρέχει η σύγχρονη τεχνολογία, είναι σε θέση να διασφαλίσουν ότι το περιεχόμενο της ψήφου θα παραμείνει μυστικό και αναλλοίωτο. Η ηλεκτρονική επικοινωνία μεταξύ Κυβέρνησης και πολιτών, με τη βοήθεια της νέας τεχνολογίας, πραγματοποιείται μέσω παροχής στους τελευταίους (Hacker and Van Dijk, 2000):

- εκτεταμένης ηλεκτρονικής πληροφόρησης σχετικά με τις αποφάσεις και τις ενέργειες της Κυβέρνησης.
- ηλεκτρονικών φορμών έκφρασης παραπόνων και απόψεων.
- ηλεκτρονικών διαβουλεύσεων για σημαντικά θέματα στις οποίες οι συμμετέχοντες μπορούν να: εκφράσουν απόψεις για το υπό διαβούλευση θέμα, να διαβάσουν τις απόψεις που εκφράστηκαν από άλλους, να εκφράσουν επί αυτών θετικές / αρνητικές απόψεις, ακόμη και να προκαλέσουν κύμα εξέγερσης, όπως συνέβη με την 'Αραβική Άνοιξη', όπου τα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα όπως το facebook και το twitter χρησιμοποιήθηκαν από τα προ-δημοκρατικά κινήματα στην Τυνησία και την Αίγυπτο ενάντια στα αυταρχικά καθεστώτα και βοήθησαν στη δημιουργία δομημένων κινημάτων που απέκτησαν συλλογική συνείδηση και ευκαιρίες για δράση (Howard and Hussain, 2011).
- ηλεκτρονικών ψηφοφοριών.

Η ψηφιοποίηση των εκλογικών διαδικασιών, με την εισαγωγή της ηλεκτρονικής ψηφοφορίας μέσω Διαδικτύου ή άλλων επικοινωνιακών μέσων, και ιδιαίτερα η δυνατότητα άσκησης του εκλογικού δικαιώματος από απόσταση, χωρίς την απαίτηση

προσέλευσης του ψηφοφόρου στα εκλογικά τμήματα όπως συμβαίνει σήμερα, αποτελεί σπουδαία καινοτομία, που αναμένεται να αυξήσει τη συμμετοχή των πολιτών στις εκλογικές διαδικασίες.

Επιπτώσεις ισχυρότερων θεσμών άμεσης δημοκρατίας στην ελληνική οικονομία

Οι επιπτώσεις που μπορεί να έχει η εισαγωγή ισχυρότερων θεσμών άμεσης δημοκρατίας στην ελληνική πραγματικότητα θα μπορούσαν να είναι οι ακόλουθες:

- Αύξηση των κρατικών φορολογικών εσόδων, μέσω της μείωσης της φοροδιαφυγής, κάτι που έχει συμβεί σε καντόνια της Ελβετίας.
- Αύξηση της λογοδοσίας των δημόσιων αρχόντων, όπως έχει συμβεί στην πολιτεία της Καλιφόρνια των ΗΠΑ.
- Δημιουργία σταθερού και ελκυστικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για μία επίπτωση που δύναται να εμφανιστεί σε μεταγενέστερο χρόνο.
- Δημιουργία νέων θέσεων εργασίας Πρόκειται επίσης για επακόλουθη έμμεση επίπτωση που μπορεί να εμφανιστεί μετά από δημοψηφίσματα που δημιουργούν ευνοϊκό κλίμα στην οικονομία.
- Αύξηση της ανάπτυξης σε όρους ΑΕΠ και κατά κεφαλήν ΑΕΠ.
- Αύξηση αισθήματος κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας, που επηρεάζει και την παραγωγικότητα.
- Αξιοποίηση προτάσεων πολιτών που δεν θα μπορούσαν να αναδειχθούν με άλλο τρόπο.
- Δημιουργία εικόνας της χώρας, που θα κερδίσει την αξιοπιστία και την εμπιστοσύνη των εταίρων και των αγορών. Αποτελεί πολύ σημαντικό επακόλουθο καθώς αποτελεί το πρώτο βήμα για να μπει η χώρα σε μια τροχιά εξόδου από την κρίση και να υπάρξει επαναφορά στην κανονικότητα και έπειτα στην ανάπτυξη.

Στην επιστημονική κοινότητα έχει όμως παράλληλα εκφραστεί η επιφύλαξη ότι ο μέσος πολίτης δεν δύναται έχει πλήρη γνώση όλων των θεμάτων (Schmidt, 2000) και για αυτόν το λόγο πιθανόν να μην ψηφίζει ορθά όταν του ζητείται για διαφορετικού είδους θέματα. Ο Carlan (2006) κατέδειξε, μέσα από εμπειρική έρευνα, την αμάθεια του λαού, και ειδικά την αμάθεια σε οικονομικά θέματα, και τόνισε ότι αυτό το εύρημα

μπορεί να επηρεάζει και την αποτελεσματική λειτουργία της δημοκρατίας. Αυτό συμβαίνει όταν οι πολίτες ψηφίζουν για οικονομικά θέματα και όταν πιέζουν τους πολιτικούς για μη ορθολογικές πολιτικές και οι τελευταίοι ενδίδουν στις πιέσεις για να έχουν πιθανότητες επανεκλογής. Ο Downs (1957) υπογραμμίζει ότι ο μέσος ψηφοφόρος, επιλέγει μία πολιτική με βάση το προσωπικό συμφέρον και όχι το δημόσιο συμφέρον, επομένως δημιουργούνται στρεβλώσεις στα αποτελέσματα των δημοκρατικών ψηφοφοριών. Ο Somin (2013) επιχειρηματολογεί ότι οι πολίτες στην πλειοψηφία τους έχουν άγνοια και αμάθεια για την πολιτική και αυτό δημιουργεί προβλήματα στην δημοκρατία. Τέλος ο Rubin (2003) συμπεραίνει ότι η αμάθεια των πολιτών σε οικονομικά θέματα επηρεάζει αρνητικά τόσο την ευημερία όσο και την αύξηση ευκαιριών για εμπορική άνθιση.

Δεν έχει λείψει επίσης το φαινόμενο της εκμετάλλευσης των δημοψηφισμάτων από πολίτες που επιθυμούν να διεξαχθεί ένα δημοψήφισμα για λόγους λαϊκισμού, όπως ήταν για παράδειγμα το δημοψήφισμα για την απαγόρευση των μινιρέδων στην Ελβετία, όπου και υπερψηφίστηκε το 2009. (Orgad 2015, σελ.74; Church and Head 2013, σελ.276; Bewes 2012, σελ. 102). Επίσης, υπήρξαν περιπτώσεις όπου μέσω δημοψηφισμάτων έγινε προσπάθεια περιορισμού δικαιωμάτων όπως στην Καλιφόρνια, με την Πρόταση 8 του έτους 2008 και την πρόταση 22 του έτους 2000 με θέμα και στις δύο προτάσεις την απαγόρευση γάμων ομόφυλων ζευγαριών, όπου υπερψηφίστηκαν και τελικά ακυρώθηκαν από το Ανώτατο Δικαστήριο (Supreme Court) των ΗΠΑ (Latimes, 2013). Το φαινόμενο του λαϊκισμού είναι ένα τομέας που μπορεί να αντιμετωπιστεί αν υπάρξει προσπάθεια από τους πολιτικούς να κάνουν τον λαό «σοφότερο» εκπαιδεύοντας τον, ώστε να μην υποκύπτει στον λαϊκισμό. Παράδειγμα αποτελεί η Αθηναϊκή Δημοκρατία που μέσα από την υποχρεωτική ενεργή συμμετοχή των πολιτών στα κοινά και μέσα από την δωρεάν τακτική παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων (μέσα από τα λεγόμενα *θεωρικά*¹¹) καλλιεργούσαν ένα ισχυρό αίσθημα συνείδησης και ευθύνης και έναν πλούτο γνώσης (Kyriazis and Economou, 2015).

¹¹ Κρατικό ταμείο της πόλης που τροφοδοτούσε τα θεάματα που παρακολουθούσαν οι πολίτες δωρεάν

Συμπερασματα

Η δημοκρατία γεννήθηκε στην αρχαία Αθήνα με τη μορφή της άμεσης δημοκρατίας, δηλαδή της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Στο πέρασμα των αιώνων η δημοκρατία επανήλθε με τη μορφή της έμμεσης δημοκρατίας. Τις τελευταίες δεκαετίες έχει αυξηθεί η προσθήκη στοιχείων άμεσης δημοκρατίας στη διακυβέρνηση χωρών σε παγκόσμιο επίπεδο. Τα οφέλη της άμεσης δημοκρατίας, όπως η μείωση της διαφθοράς και η άσκηση θετικής επιρροής στην οικονομική ανάπτυξη, αποτελούν κίνητρο για την υιοθέτηση αμεσοδημοκρατικών θεσμών, όπως το δημοψήφισμα και η πρωτοβουλία.

Η χώρα της Ελβετίας αποτελεί τον παγκόσμιο ηγέτη στη χρήση θεσμών άμεσης δημοκρατίας με εντυπωσιακά αποτελέσματα στην οικονομία της όπως είναι η αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ και η μείωση του δημόσιου χρέους σε τοπικό επίπεδο. Οι ΗΠΑ χρησιμοποιεί θεσμούς άμεσης δημοκρατίας μόνο σε επίπεδο πολιτείας και η διεξαγωγή λαϊκών ψηφοφοριών για θέματα φορολογίας και χρηματοδότησης κοινωνικών πολιτικών είναι πολύ συχνή. Τα τελευταία 30 χρόνια η διεξαγωγή ψηφοφοριών για δημοσιονομικά θέματα αυξήθηκε κατακόρυφα, με αποτέλεσμα να μειωθούν τα κρατικά έξοδα και να αυξηθεί το κατά κεφαλή εισόδημα.

Στην Ελλάδα η χρήση της άμεσης δημοκρατίας είναι πολύ περιορισμένη έως μηδαμινή. Διεξήχθησαν 8 μόνο δημοψηφίσματα σε ένα χρονικό διάστημα 110 ετών (1862-1974) και σε περιόδους μη συνταγματικής ομαλότητας. Η ένατη φορά ήταν μετά από 41 χρόνια, όταν οι Έλληνες πολίτες κλήθηκαν το έτος 2015 να ψηφίσουν σε δημοψήφισμα, για το αν θα γίνει αποδεκτό το Τρίτο Μνημόνιο. Το Σύνταγμα της Ελλάδας (άρθρο 44) προβλέπει τη χρήση μόνο του δημοψηφίσματος top down για εθνικό θέμα ή για ψηφισμένο νομοσχέδιο (εκτός από δημοσιονομικό).

Είναι φανερό ότι η υπάρχουσα νομοθεσία στην Ελλάδα δεν ευνοεί την εκτεταμένη χρήση της άμεσης δημοκρατίας και επομένως την απόκτηση των ωφελειών της. Η μη ύπαρξη πρόβλεψης για υποβολή σε δημοψήφισμα θεμάτων δημοσιονομικού ενδιαφέροντος, η απουσία των μέσων της πρωτοβουλίας και της ανάκλησης και η διαφορετικότητα στα κατώτατα όρια συμμετοχή των πολιτών για την δεσμευτικότητα ή όχι του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος είναι θέματα που εμποδίζουν την ανάπτυξη των θετικών επιδράσεων της άμεσης δημοκρατίας και διαιωνίζουν πολλές

από τις στρεβλώσεις στο δημόσιο και ιδιωτικό βίο και στο οικονομικό γίνεσθαι. Οι στρεβλώσεις αυτές αφορούν στην αυξημένη παρουσία της διαφθοράς, στο μεγάλο δημόσιο χρέος, στο μεγάλο και αντιπαραγωγικό δημόσιο τομέα, στο μη ελκυστικό επιχειρηματικό περιβάλλον, στο δημοκρατικό έλλειμμα όσον αφορά την ίση μεταχείριση πολιτών και αξιωματούχων και στην εκτεταμένη φοροδιαφυγή. Η υιοθέτηση πρωτοβουλιών και δημοψηφισμάτων που θα προέρχονται από το λαό μπορούν να τεθούν στην κρίση των πολιτών και να αντιμετωπιστούν τα ζητήματα των παραπάνω στρεβλώσεων. Ο θεσμός της ανάκλησης θα μπορούσε να συνεισφέρει στην μείωση της διαφθοράς, στην αύξηση της λογοδοσίας και στην περιφρούρηση της διαφάνειας. Η αναθεώρηση του Συντάγματος με την προσθήκη άρθρου που θα αυξάνει τον βαθμό ελέγχου των πολιτικών και θα τους καθιστά υπόλογους ουσιαστικά, είναι επιβεβλημένη για να κατοχυρωθεί μία θεμελιώδης διάσταση της δημοκρατίας: η ισονομία.

Η προσφυγή της Ελλάδας στον μηχανισμό στήριξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) για την αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης των πέντε τελευταίων ετών (από το 2010 έως σήμερα) έχει επιφέρει επιπλέον δημοκρατικό έλλειμμα, καθώς οι αποφάσεις για την οικονομική πολιτική και τα φορολογικά μέτρα λαμβάνονται υπό την καθοδήγηση της Τρόικα, η οποία δεν έχει εξουσιοδοτηθεί από το λαό για την αρμοδιότητα αυτή.

Η Ελλάδα είναι η χώρα που σύμφωνα με τις υπάρχουσες εκτιμήσεις θεωρείται μια δημοκρατική χώρα, που όμως παρουσιάζει τους μεγαλύτερους δείκτες αντίληψης διαφθοράς στην Ευρωζώνη, ενώ συγκαταλέγεται στις χώρες με το χαμηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα, ακόμη και όταν αυτό εκφράζεται σε μονάδες σταθερής αγοραστικής δύναμης. Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι ο αποτελεσματικός περιορισμός της διαφθοράς στην Ελλάδα θα έχει σημαντικές επιπτώσεις και στην οικονομική ανάπτυξη. Έτσι, η κατάλληλη αναπτυξιακή πολιτική των κυβερνήσεων, δεν μπορεί να μην υιοθετεί, ως έναν από τους βασικούς της άξονες, τον ουσιαστικό περιορισμό της διαφθοράς. Το γεγονός ότι τα πολιτικά κόμματα θεωρούνται ως ο θεσμός με την υψηλότερη διαφθορά στη χώρα, η οποία μάλιστα εκτιμάται ότι είναι από τις μεγαλύτερες παγκοσμίως, υποδηλώνει ότι ο αποτελεσματικός έλεγχος του φαινομένου δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς τις

κατάλληλες δομικές μεταβολές του υπάρχοντος συστήματος, που περιλαμβάνουν την τόνωση της άμεσης δημοκρατίας.

Συνολικά η άμεση δημοκρατία αυξάνει την οικονομική ανάπτυξη, μειώνει την διαφθορά, μειώνει το δημόσιο χρέος, μειώνει τις εισοδηματικές ανισότητες και αυξάνει τη λογοδοσία των αξιωματούχων. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη τα σημαντικά οφέλη της άμεσης δημοκρατίας συμπεραίνουμε ότι η εισαγωγή θεσμών bottom up άμεσης δημοκρατίας στην Ελλάδα θα βελτιώσει την οικονομική απόδοση.

Προτάσεις για περαιτέρω έρευνα θα μπορούσαν να είναι η έρευνα πεδίου για την ανάγκη θέσπισης πρωτοβουλιών στην Ελλάδα, την καταγραφή επιθυμητών ερωτημάτων σε μελλοντικά δημοψηφίσματα και την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Επίσης, η επίδραση που ασκεί η άμεση δημοκρατία στο νομοθετικό σώμα. Τέλος αν η οικονομική ανάπτυξη αυξάνει το επίπεδο της δημοκρατίας και περιορίζει το βαθμό της διαφθοράς.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αριστοτέλης (2000), Αθηναίων Πολιτεία, Σειρά «Μέλαινα Σχολή», Εκδόσεις Άγρα

Βενιζέλος Β. Ε. (1991), Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου Ι, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Βολουδάκης Ευάγγελος Κ. (1995), Ο θεσμός του δημοψηφίσματος μετά την αναθεώρηση του συντάγματος, Διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας, Εκδόσεις Σάκκουλας.

Βουλή των Ελλήνων (2009), Σύνταγμα της Ελλάδας, όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων

Βουλή των Ελλήνων - Α' Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών Τμήμα Νομοτεχνικής Επεξεργασίας Σχεδίων και Προτάσεων Νόμων (2011), Έκθεση επί του Νομοσχεδίου «Διεύρυνση της άμεσης και συμμετοχικής δημοκρατίας με τη διενέργεια δημοψηφίσματος», <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/7b24652e-78eb-4807-9d68-e9a5d4576eff/d-dhmops-epis.pdf>

Cohen Robert (1992), Αθηναϊκή Δημοκρατία από τη Γέννηση έως το θάνατό της, Εκδόσεις Ειρμός.

- Dunn John (1997), *Δημοκρατία Το ταξίδι που δεν τελείωσε* 508 π.Χ. – 1993μ.Χ., Oxford University Press, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (2015), Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθμ. 38, Προκήρυξη Δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα. – ΦΕΚ 63 Τεύχος Α'/28-06-2015.
- Καστοριάδης Κορνήλιος (1986), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία.
- Κυριαζής Νικόλαος και Οικονόμου Εμμανουήλ Μάριος (2015), *Ο Θεμιστοκλής και ο Τσίπρας περί δημοψηφισμάτων*, Foreign Affairs The Hellenic Edition, Τεύχος Οκτωβρίου.
- Λυσίας (1939), *Λυσίου Λόγοι. Τόμος Α' - Τόμος Β'.*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια Σταύρου Τζουμελέα, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος
- Μανιτάκης Αντώνης (1981), «Το δημοψήφισμα για την ΕΟΚ και οι προεδρικές αρμοδιότητες», ΕΕΕυΔ (Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου) 3, σ. 730-738.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή – ΟΚΕ (2011), *Γνώμη της ΟΚΕ επί του σχεδίου νόμου «Διεύρυνση της Άμεσης και Συμμετοχικής Δημοκρατίας με τη Διενέργεια Δημοψηφίσματος»*
- Παντελής Ν. Αντ. (2007), *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα.
- Ράικος Αθανάσιος (2002), *Συνταγματικό Δίκαιο τομ.1/Α Εισαγωγή- Οργανωτικό Μέρος*, Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Σπηλιωτόπουλος Επαμεινώνδας (1988), *Η νομική φύση του δημοψηφίσματος του άρθρου 44§2 του Συντάγματος*, σε: Σύμμεικτα Βεγλερή, τόμος Ι.
- Sinclair R. K. (1997), *Δημοκρατία και συμμετοχή στην αρχαία Αθήνα*, Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Schmidt G. Manfred (2000), *Θεωρίες της δημοκρατίας*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδος-ΤτΕ (2015), Έκθεση του Διοικητή για το 2014, προς την 82η ετήσια τακτική γενική συνέλευση των μετόχων στις 26 Φεβρουαρίου 2015, τυπώθηκε στο Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος-ΤτΕ (2011), Έκθεση του Διοικητή για το 2010, προς την 78η ετήσια τακτική γενική συνέλευση των μετόχων στις 18 Απριλίου 2011, τυπώθηκε στο Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της ΤτΕ.
- Τοκβίλ Ντε Αλέξης (1997), *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Εκδόσεις Στοχαστής, Τίτλος πρωτότυπου: Alexis de Tocqueville, *De la Democratie en Amerique*, 1840, France.
- Χρυσόγονος Χ. Κώστας (2003), *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλας.

Ξενόγλωσση

- Bachrach Peter (1970), *Die Theorie demokratischer Elitenherrschaft*, Frankfurt.
- Bachrach Peter and Botwinik Aryeh (1992), *Power and Empowerment: A radical theory of Participatory Democracy*, Temple University Press, Philadelphia.
- Barber R. Benjamin (1994) (αγγλική έκδοση 1984), *Starke Democratie. Uber die Teilhabe am Politischen*, Hamburg.
- Bewes Diccon (2012), *Swiss watching, inside the land of milk and honey*, Nicholas Bradley Publishing, London.
- Barro R.J. (1996), *Democracy and Growth*, *Journal of Economic Growth*, 1, 1-27.
- Blomberg, S. B., Hess, G. D., & Weerapana, A. (2004), *The impact of voter initiatives on economic activity*. *European Journal of Political Economy*, 20(1), 207–226.
- Butler David & Ranney Austin (1994), *Referendums Around the World*, Washington D.C.
- Caplan Bryan (2006) *The Myth of the Rational Voter: Why Democracies Choose Bad Policies*, Princeton University Press, New Jersey.
- Carlos Juan (2005), *Direct Democracy in Latin America, Mas. Democracia and democracy international*, Madroñal, Spain.
- Church H. Clive and Head C. Randolph (2013), *A Concise History of Switzerland*, Cambridge University Press, (Cambridge Concise Histories), New York.
- Crick Bernard (2002), *Democracy, A Very Short Introduction*, Oxford University Press.
- Cronin E. Thomas (1999), *Direct Democracy The Politics of Initiative, Referendum, and Recall*, Harvard University Press
- Dahl Robert (1998), *On Democracy*, Yale University Press.
- Dahl Robert (1989). *Democracy and Its Critics*, Yale University Press.
- Downs, Anthony (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Economist (14/05/2009), *California The ungovernable state, As California ceases to function like a sensible state, a new constitution looks both necessary and likely* http://www.economist.com/node/13649050?STORY_ID=13649050, ανακτήθηκε στις 14/1/2012.
- Economist (20/04/2011) *Lessons from California, The perils of extreme democracy, California offers a warning to voters all over the world* <http://www.economist.com/node/18586520>, ανακτήθηκε στις 15/1/2012.
- Eurostat (2016), *Unemployment rate - annual data*, http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tip_sun20&plugin=1 , ανακτήθηκε στις 18-02-2016.

- Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (Status as of 1 January 2016).
- Feld P. Lars, Kirchgässner Gebhard and Schaltegger A. Christoph (2004), Fiscal Federalism and Economic Performance: Evidence from Swiss Cantons, Philipps-Universität Marburg, Fachbereich Wirtschaftswissenschaften Nr. 20, Marburg.
- Feld P. Lars and Kirchgässner Gebhard (2005), Sustainable Fiscal Policy in a Federal System, Switzerland as an example, Working Paper No 16, Center for Research in Economics, Management and the Arts. (Crema), Basel.
- Feld P. Lars and Kirchgässner Gebhard (2006), On the effectiveness of debt break, the Swiss Experience, Working Paper No 21, Center for Research in Economics, Management and the Arts. (Crema), Basel.
- Feld P. Lars, Kirchgässner Gebhard and Fischer A.V. Justina (2010), The Effect of Direct Democracy on Income Redistribution: evidence for Switzerland, Economic Inquiry Vol. 48, No. 4, October 2010, 817–840.
- Freedom House (2015), FREEDOM IN THE WORLD, Highlights from Freedom House's annual report on political rights and civil liberties 2015, Discarding Democracy: Return to the Iron Fist.
- Gallagher Michael (1996), «Επίλογος» στο Gallagher Michael & Uleri, Pier Vincenzo, The Referendum Experience in Europe, London/ New York, pp.226-252.
- Giddens Anthony (1997), Jenseits von Links und Rechts, Frankfurt.
- Habermas Jurgen (1992), Legitimationprobleme im Spatkapitalismus, Frankfurt.
- Habermas Jurgen (1999), Drei normative Modelle Der Demokratie, in Habermas J., Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur Politischen Theorie, Frankfurt.
- Hacker L. Kenneth and Van Dijk Jan (2000), Digital Democracy, issues of theory and practice, Sage Publications, London.
- Hirst Paul (1994), Associative Democracy: New Forms of Economic and Social Governance, Cambridge.
- Howard N. Philip, Hussain M. Muzammil (2011), The Role of Digital Media, The Upheavals in Egypt and Tunisia , Journal of Democracy, Volume 22, Number 3, pp. 35-48.
- Initiative & Referendum Institute, University of Southern California http://www.iandrinstitute.org/statewide_i&r.htm, ανακτήθηκε στις 24/02/2016.
- Kaufmann Bruno Waters M. Dane (2004), Direct Democracy in Europe: A Comprehensive Reference Guide to the Initiative and Referendum Process, in Carolina Academic

- Press, Durham, North Carolina, USA, Sponsored by IRI Europe, Initiative & Referendum Institute Europe and IRI Initiative & Referendum Institute.
- Kaufmann Bruno, Bóchi Rolf, Braun Nadja (2010), The IRI (Initiative & Referendum Institute Europe) Guidebook to Direct Democracy in Switzerland and beyond, editor Paul Carline in cooperation with Federal Department of Foreign Affairs, General Secretariat, Presence Switzerland.
- Kobach W. Kris (1993), The Referendum: Direct Democracy in Switzerland, Aldershot: Dartmouth.
- Kyriazis K. Nicholas (2012), Why Ancient Greece? The birth and development of democracy, Psychogios Publications.
- Kyriazis K. Nicholas and Emmanouil Marios L. Economou (2015), Democracy and Education: A History from Ancient Athens, in Briefs in Economics Volume 89 of the series Springer, The University According to Humboldt, , pp 75-84, Springer International Publishing.
- Linder Wolf (1994), Swiss Democracy. Possible Solutions to Conflict in Multicultural Societies, New York.
- Linder Wolf (1999), Schweizerische Demokratie. Institutionen, Prozesse, Perspektiven, Bern/Stuttgart/Wien.
- Lipset M.S. (1960), Political Man, The Social Bases of Politics, Doubleday & Company, Inc., Garden City, New York
- Savage, David G. (26/06/2013). "Prop. 8: Supreme Court clears way for gay marriage in California. LA Times June 26, 2013 Politics Now". Latimes.com. ανακτήθηκε στις 24-02-2016.
- Lowenstein H. Daniel (2010), After the tax revolt: California's Proposition 13 turns 30, California Legal History, Volume 5, Publisher: California Supreme Court Historical Society, Fresno, USA, Review Essay of Jack Citrin and Isaac William Martin, Editors, Berkeley: Institute of Governmental Studies, 2009, 169 pp.
- Matusaka G. John (2005a), Direct Democracy Works, The Journal of Economic Perspectives, Vol. 19, No. 2, pp. 185-206.
- Matusaka G. John (2005b), The eclipse of legislatures: Direct democracy in the 21st century, Public Choice, 124: 157–177.
- Matusaka G. John (2005c), Direct Democracy and Fiscal Gridlock: Have Voter Initiatives Paralyzed the California Budget? Center for the study of Law and Politics, Working Paper No. 23, USC Law School and California Institute of Technology, Los Angeles.

- Matsusaka G. John (2010), A Case Study on Direct Democracy: Have Voter Initiatives Paralyzed the California Budget?, *The Book of the States, The Council of State Governments, Ballot Propositions*.
- Orgad Liav (2015), *The Cultural Defense of Nations: A Liberal Theory of Majority Rights*, Oxford Constitutional Theory, Oxford University Press, Oxford, UK.
- Przewoski A. and Limonghi F (1993), Political Regimes and Economic Growth, *Journal of Economic Perspectives*, 7 (3), 51-69.
- Rubin Paul (2003), Folk Economics, *Southern Economic Journal*, vol. 70, issue 1, pages 157-171.
- Somin Ilya (2013). *Democracy and Political Ignorance: Why Smaller Government Is Smarter*. Stanford Law Books, Stanford University Press
- Spivak Joshua (27/12/2011), The year of the recall, ιστότοπος: <http://www.latimes.com/news/opinion/commentary/la-oe-spivak-recall-20111227,0,894634.story>, Los Angeles Times, ανακτήθηκε στις 9/1/2012.
- Tavarez J. and Wacziarg R. (2001), How democracy affects growth, *European Economic Review*, 45, 1341-1378.
- Transparency International (2015), *Corruption Perceptions Index*, www.transparency.org
- Transparency International (2015), *Global Corruption Barometer 2013*, <http://www.transparency.org/gcb2013/report>
- Warren E. Mark (1992), Democratic theory and self-transformation, *American Political Science Review*, Vol. 86, issue 1, pp 8-23.

Η ηθική παρενόχληση των δημοσίων υπαλλήλων στον εργασιακό χώρο

*Ευαγγελία Ζιγρική #, Μαρία Πλατσίδου **

Περίληψη

Η ηθική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο έχει εκτενώς ερευνηθεί στο διεθνή χώρο αλλά όχι επαρκώς στη χώρα μας, ιδιαιτέρως δε στο δημόσιο τομέα. Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να διερευνηθεί (α) τη συχνότητα και τις συνθήκες εμφάνισης της ηθικής παρενόχλησης στο χώρο των δημοσίων υπαλλήλων καθώς και των δημογραφικών και εργασιακών παραγόντων που σχετίζονται με την εμφάνιση του φαινομένου και (β) τους τρόπους με τους οποίους οι δημόσιοι υπάλληλοι αντιμετωπίζουν την ηθική παρενόχληση, όταν την υφίστανται στον εργασιακό τους χώρο, καθώς και το πόσο ικανοποιημένοι είναι από τον τρόπο αντίδρασής τους. Ένα δείγμα 160 μόνιμων δημοσίων υπαλλήλων εξετάστηκε με το ερωτηματολόγιο "Survey Questionnaire English". Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες (53.8%) ανέφεραν ότι έχουν υποστεί ηθική παρενόχληση εντός του εργασιακού τους χώρου με σχετικά μεγάλη συχνότητα. Κανένας από τους δημογραφικούς παράγοντες των "θυμάτων" (φύλο, ηλικία, μόρφωση, οικογενειακή κατάσταση, εργασιακή εμπειρία, εργασιακή θέση) δε φάνηκε να επιδρά σημαντικά στην εμφάνιση της παρενόχλησης. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων αντέδρασε με ποικίλους τρόπους στην εμφάνιση του φαινομένου. Οι περισσότεροι ανέφεραν ότι ήταν σε μέτριο βαθμό ικανοποιημένοι από την αντίδρασή τους και ότι βίωσαν συναισθηματικές διαταραχές σε μέτρια προς χαμηλή ένταση, ως αποτέλεσμα της παρενόχλησης.

Λέξεις κλειδιά: Ηθική παρενόχληση, δημόσιοι υπάλληλοι.

Κοινωνική Λειτουργός στην Κοινοφελή Επιχείρηση Δήμου Σερρών, ΜΑ στη Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

1. Το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης

Εδώ και πάνω από δύο δεκαετίες, η ηθική παρενόχληση έχει αναδυθεί παγκοσμίως ως μία σημαντική περιοχή έρευνας στον τομέα της οργανωσιακής ψυχολογίας. Το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης αποτελεί μια μορφή ψυχολογικής παρενόχλησης στους εργασιακούς χώρους, η οποία επιφέρει σοβαρές επιπτώσεις στην ψυχική, σωματική και φυσική υγεία των εργαζομένων και κατ' επέκταση των οικογενειών τους (Mikkelsen & Einarsen, 2001). Σύμφωνα με τον Leymann (1996, σελ.170), η ηθική παρενόχληση ορίζεται ως «η συστηματική και διαρκής ψυχολογική επίθεση που δέχονται οι εργαζόμενοι στο εργασιακό περιβάλλον από τους ιεραρχικά ανωτέρους ή τους συναδέλφους. Οι επιθετικές συμπεριφορές στοχεύουν στην ταπείνωση του θύματος, σε πλήγμα της αξιοπρέπειάς του και μπορούν να οδηγήσουν στην απομόνωσή του από τον εργασιακό χώρο». Η ηθική παρενόχληση μπορεί να διενεργείται με πολλές μορφές, όπως προσβολές, κακεντρεχή σχόλια, κοινωνική απομόνωση, συνεχή αρνητικά σχόλια, διάδοση κουτσομπολιού, μειωτικά σχόλια, αφαίρεση αρμοδιοτήτων ή υπερβολική επιφόρτιση αρμοδιοτήτων, εξαναγκασμό σε αδράνεια, λεκτική βία, απειλές, κ.ά. (Aydin, & Nurten, 2013. Einarsen, Hoel, Zapf, & Cooper, 2003. Leymann, 1996. Notelaers, Vermunt, Baillien, Einarsen & Witte, 2011. Pedro, Sanchez, Navarro & Izquierdo, 2008).

Τα άτομα που εκτίθενται σε ψυχολογική βία αντιμετωπίζουν ποικίλα ψυχολογικά, ψυχοσωματικά και κοινωνικά προβλήματα που σχετίζονται με υψηλά επίπεδα άγχους και ανησυχίας. Στα προβλήματα, τα οποία παίρνουν τη μορφή διαταραχών και συμπτωμάτων, συγκαταλέγονται η μείωση της αποτελεσματικότητας, της παραγωγικότητας, της συγκέντρωσης, των κινήτρων και του ενδιαφέροντος για εργασία, της εργασιακής ικανοποίησης των εργαζομένων, η μείωση της αντοχής τους στο άγχος, η σωματική δυσφορία, οι καταχρήσεις και οι ψυχολογικές αντιδράσεις (Escartin, 2016. Hirigoyen, 2002. Seydl, 2010).

Το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης λαμβάνει χώρα σε οποιοδήποτε εργασιακό χώρο, τραυματίζοντας τις εργασιακές σχέσεις και πλήττοντας την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία, ο δημόσιος τομέας πλήττεται σε μεγαλύτερο βαθμό από τον ιδιωτικό τομέα (Hirigoyen, 2002. Shallcross, Sheehan & Ramsay, 2008). Στην Ελλάδα, ο αριθμός των μελετών που εξετάζουν το

φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης είναι περιορισμένος, ειδικά στον δημόσιο τομέα. Γι' αυτό το λόγο, επιχειρήθηκε η διεξαγωγή μιας εμπειρικής έρευνας στο πλαίσιο των δημόσιων υπηρεσιών.

2. Εμπειρικά δεδομένα για την ηθική παρενόχληση

Η επισκόπηση πολλών ερευνών που διενεργήθηκαν με θέμα την ηθική παρενόχληση των εργαζομένων τόσο στο διεθνή όσο και στον ελληνικό χώρο δείχνει ότι, με το πέρασμα των χρόνων, οι αριθμοί των ατόμων που έχουν παρενοχληθεί ηθικά στην εργασία τους είναι ανησυχητικά υψηλοί. Κατά συνέπεια, το υψηλό ποσοστό εμφάνισης αυξάνει συνεχώς το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για τη μελέτη του φαινομένου της ηθικής παρενόχλησης. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη από το Ινστιτούτο του εργασιακού εκφοβισμού το 2007 στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής σε 7.740 άτομα, το 37% των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι έχουν παρενοχληθεί (Motin, 2009).

Τα επιδημιολογικά δεδομένα που έχουν συγκεντρωθεί από έναν ικανοποιητικό αριθμό σχετικών ερευνών και πηγών μας δίνουν μια εικόνα σχετικά με το βαθμό εμφάνισης και τη συχνότητα του φαινομένου στον εργασιακό πληθυσμό, τις ομάδες κινδύνου ανά δραστηριότητα, το φύλο, την ηλικία και την κοινωνική ταυτότητα των εργαζομένων-"θύματων". Επίσης, καταγράφουν τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται το φαινόμενο, τους παράγοντες που αιτιολογούν την εκδήλωσή του και τις επιπτώσεις του σε βάρος του "θύματος" και της επιχείρησης στην οποία εργάζεται (Ayoko, Callan, & Hartel, 2003, Baron & Neuman, 1998. Bjorkqvist, Osterman & Hjelt-Back, 1994. Τούκας, Δεληχάς & Καραγεωργίου, 2011). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, διαπιστώνεται πως είναι δύσκολο να αποτυπωθεί με σαφήνεια η ακριβής επιδημιολογική εικόνα του φαινομένου, αφού παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των ερευνών. Για παράδειγμα, τα δεδομένα διαφέρουν ανάμεσα στις ευρωπαϊκές χώρες ανάλογα με την ευαισθητοποίηση του κοινού και τις νομοθεσίες (Τούντας, 2011).

Πιο συγκεκριμένα, ορισμένες έρευνες υποστηρίζουν ότι οι εργαζόμενοι του δημόσιου τομέα που έχουν μεγαλύτερο επαγγελματικό κύρος και υψηλή επαγγελματική θέση βρίσκονται σε μικρότερο κίνδυνο από αυτούς που βρίσκονται σε

κατώτερη ιεραρχική βαθμίδα. Ωστόσο, υπάρχει η πιθανότητα να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο παρενόχλησης από συναδέλφους τους, εξαιτίας της ιεραρχικής βαθμίδας και των οικονομικών απολαβών τους (Notelaers et al., 2005. Notelaers et al., 2011).

Ως προς το φύλο, πολλές μελέτες έχουν αποκαλύψει ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζουν μεγαλύτερο κίνδυνο θυματοποίησης από ό,τι οι άνδρες (Kaya, Ahi & Tabak, 2012. Notelaers, et.al., 2011). Ως προς την ηλικία, τα αποτελέσματα των ερευνών ποικίλλουν. Αντίθετα, τα εμπειρικά ευρήματα συγκλίνουν στο ότι το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης παρατηρείται σε υψηλότερο βαθμό στο δημόσιο τομέα από ό,τι στον ιδιωτικό (Hutchinson & Jackson, 2015).

Στην Ελλάδα, δεν έχουν διεξαχθεί εκτεταμένες έρευνες για την ηθική παρενόχληση των εργαζομένων σε σύγκριση με χώρες του εξωτερικού. Το φαινόμενο αυτό άρχισε την τελευταία δεκαετία να αποτελεί αντικείμενο μελέτης στη χώρα μας και οι πρώτες έρευνες πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της Νοσηλευτικής (Νέλλα κ.ά., 2004. Πίνη, 2006. Τζαμαλούκα, 2007. Φώτης & Καλοκαιρινού-Αναγνωστοπούλου, 2010) και της Ιατρικής (Τούκας κ.α., 2012). Αυτό φαίνεται να συνδέεται και με το γεγονός ότι το ελληνικό εργατικό δίκαιο δεν προβλέπει ειδική νομοθεσία για την προστασία της προσωπικότητας των εργαζομένων από φαινόμενα επιθετικότητας ή ψυχολογικής βίας στο χώρο εργασίας.

Γενικά, οι έρευνες έδειξαν ότι το φαινόμενο του εκφοβισμού στους ελληνικούς εργασιακούς χώρους απειλεί ή πλήττει ένα σημαντικό αριθμό εργαζομένων. Η συχνότητα εμφάνισης του φαινομένου ήταν αρκετά συχνή στη διάρκεια του εργασιακού βίου (Παπαλεξανδρή & Γαλανάκη, 2011). Ως προς το φύλο, οι γυναίκες είναι κυρίως αυτές που αποτελούν "θύματα" εργασιακού εκφοβισμού. Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό δεν συσχετίζεται με άλλα δημογραφικά χαρακτηριστικά όπως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο και η εργασιακή θέση των "θυμάτων" (Μπακέλλα, Γιάγκου & Μπραχαντίνη, 2013). Οι αρνητικές συμπεριφορές του φαινομένου έχουν σαν συνέπεια την εμφάνιση συναισθηματικών και φυσικών συμπτωμάτων στους εργαζόμενους, με κυρίαρχο το άγχος και διάφορα ψυχοσωματικά συμπτώματα (όπως κεφαλαλγίες, διαταραχή ύπνου, διαταραχή στη πρόσληψη τροφής, κατάθλιψη κ.α) και κατ' επέκταση την διατάραξη της προσωπικής τους ζωής (Μπακέλλα κ. ά., 2013).

Η ελληνική βιβλιογραφία προσεγγίζει το φαινόμενο μέσα από τρεις κατευθύνσεις, (α) την ατομική, τα χαρακτηριστικά δηλαδή, της προσωπικότητας των ατόμων που συμμετέχουν στην εκδήλωση του φαινομένου, επειδή μπορεί να έχουν μεγαλύτερη προδιάθεση να γίνουν δυνητικά "θύματα" (β) την κοινωνιολογική, που εξετάζει τη δυναμική της ομάδας, κατά την οποία το παρενοχλημένο άτομο καθίσταται αντικείμενο καταπίεσης σύμφωνα με τη θεωρία του αποδιαπομπαίου τράγου και (γ) την εργονομική, δηλαδή, την οργάνωση της εργασίας (για παράδειγμα, οι ευτελείς και ανασφαλείς συνθήκες εργασίας θεωρούνται υπεύθυνες για την εκδήλωση του φαινομένου) (Τούκας κ.ά., 2012). Οι περισσότερες από τις ελληνικές έρευνες εστιάζουν σε θέματα ισότητας των δύο φύλων, στις εργασιακές συνθήκες και σε ζητήματα εργασιακής βίας, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η ηθική παρενόχληση. Τα αποτελέσματα των υφιστάμενων ερευνών δείχνουν ότι η ηθική παρενόχληση είναι ένα εργασιακό φαινόμενο που πλήττει κυρίως τους χώρους υγείας¹, όπου τα περιστατικά ηθικής παρενόχλησης αυξάνονται και τα "θύματα" βιώνουν έντονα ψυχοσωματικά συμπτώματα (Κοΐνης & Σαρίδη, 2013. Μπακέλλα, κ.ά., 2013). Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί ως σήμερα αρκετές έρευνες για την ηθική παρενόχληση στον ελληνικό δημόσιο τομέα (Κωνσταντινίδης, 2010). Στη συνέχεια θα γίνει η επισκόπηση των ερευνητικών δεδομένων που αφορούν στην εμφάνιση του φαινομένου σε εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα, διεθνώς και στη χώρα μας.

3. Η ηθική παρενόχληση στο Δημόσιο Τομέα

Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα των σχετικών διεθνών ερευνών, οι υπηρεσίες του δημόσιου τομέα που πλήττονται σε μεγαλύτερο βαθμό από την εμφάνιση του

¹ Αυτό μπορεί να οφείλεται σε μια σειρά από λόγους: Οι εργαζόμενοι στο χώρο της υγείας αντιμετωπίζουν συχνά δυσάρεστες καταστάσεις και εικόνες που σχετίζονται με τον ανθρώπινο πόνο, οι οποίες αποτελούν ισχυρές πιέσεις στην ψυχική τους υγεία. Εκτός αυτού, η ισχυρή και συνεχής διαπροσωπική αλληλεπίδραση μεταξύ των εργαζομένων και των ασθενών μπορεί να οδηγήσει σε έντονες συγκρούσεις και, τελικά, στην εμφάνιση επαγγελματικής εξουθένωσης των εργαζομένων (Cordes & Dougherty, 1993. Δεληχάς, Τούκας & Σπυρούλη 2012. Δημητρόπουλος & Φιλίππου, 2008. Matthew, Kutney-Lee, Cimiotti, Sloane, & Aiken 2011. Leiter & Maslach 1988). Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι, ένας μεγάλος αριθμός ερευνών επικεντρώνονται στο πεδίο της υγείας, επειδή ακριβώς αποτελεί ένα πρωταρχικό αγαθό για τον άνθρωπο.

φαινομένου είναι οι τομείς της υγείας και πρόνοιας, της διοίκησης, της εκπαίδευσης και των σωμάτων ασφαλείας (Einarsen, Hoel, Zapf & Cooper, 2011. Hutchinson, 2013. Leymann & Gustafsson, 1996. Salin, 2001). Τα κύρια χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την παρενόχληση που ασκείται στο δημόσιο τομέα σε σχέση με τον ιδιωτικό είναι: (α) η διάρκεια της παρενόχλησης και (β) η σύνδεση του φαινομένου με τα παιχνίδια εξουσίας και τις δυνατότητες κατάχρησης εξουσίας στο δημόσιο λειτούργημα. Ως προς την διάρκεια, η παρενόχληση μπορεί να διαρκέσει πολλά χρόνια, γιατί τα άτομα λόγω της μονιμότητας της θέσης δεν μπορούν να απολυθούν (Κατραμάδου, 2005). Οι δυσκολίες ως προς τις απολύσεις λειτουργούν ως μικροπολιτική στρατηγική για ορισμένα κυρίως άτομα που κατέχουν υψηλές θέσεις στην ιεραρχία και που επιθυμούν να «εξοντώσουν» τους ανεπιθύμητους ή να αναδείξουν τη δική τους θέση τους. Ως προς την κατάχρηση εξουσίας, η ιεραρχία επιτρέπει σε ορισμένα άτομα (π.χ., διευθυντές και προϊσταμένους) να αποφασίζουν για την επαγγελματική κατεύθυνση των υπαλλήλων, υποδεικνύοντάς τους τον τρόπο που θα πρέπει να ασκούν τα καθήκοντα τους και την θέση που θα αναλάβουν σε μια υπηρεσία ή οργανισμό, δίχως ωστόσο να γνωρίζουν τις ικανότητες και τον τρόπο διεκπεραίωσης της εργασίας τους. Σε αυτήν την περίπτωση, η κατάχρηση εξουσίας συνεπάγεται άμεσα μεγάλες πιέσεις εις βάρος των υφισταμένων. Επιπλέον, η κατάχρηση εξουσίας μπορεί να επηρεάσει την οργανωσιακή κουλτούρα δια μέσω του εκφοβισμού και οι εκφοβιστικές συμπεριφορές μπορούν με τη σειρά τους να εισχωρήσουν σε πολλαπλά τμήματα και διευθύνσεις των δημόσιων υπηρεσιών (O'Leary-Kelly, 1996. Samnani & Singh, 2012).

Τέλος, εκτός της κατάχρησης εξουσίας, της κατάχρησης των καθηκόντων, της σύγκρουσης και της ασάφειας ρόλων, τα θέματα οργάνωσης αποτελούν έναν ακόμη παράγοντα που συμβάλλει στην εμφάνιση του υπό μελέτη φαινομένου στο δημόσιο τομέα (Zapf, 1999). Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, οι συγκρουσιακές καταστάσεις που δημιουργούνται σε μια ομάδα όταν οι κοινά αποδεκτοί κανόνες δεν τηρούνται από κάποιον ή κάποιους εργαζόμενους πυροδοτούν την εμφάνιση της ηθικής παρενόχλησης και μπορούν να οδηγήσουν σε στιγματισμό, στην εξεύρεση εξιλαστήριων θυμάτων και σε πιθανό εξοστρακισμό μεμονωμένων εργαζομένων (Cooke, 2012. Zapf, 1999). Ως αποτέλεσμα, οι διάφορες μορφές της παρενόχλησης

είναι πιθανό να προκαλέσουν καταστροφικά αποτελέσματα στην υγεία και στην προσωπικότητα των "θυμάτων".

4. Στόχοι της έρευνας

Υπό το φως των παραπάνω, η παρούσα έρευνα σχεδιάστηκε με σκοπό να εξετάσει εμπειρικά το φαινόμενο αυτό στην Ελλάδα. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η ηθική παρενόχληση δεν έχει μελετηθεί επαρκώς στις υπηρεσίες του ελληνικού δημόσιου τομέα. Συνεπώς, πρώτος στόχος της έρευνας είναι η διερεύνηση της ηθικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο των δημοσίων υπαλλήλων και των συνθηκών που την αφορούν (όπως βαθμός εμφάνισης συχνότητα, πρόσωπα που την ασκούν, τόπος, κτλ.), καθώς και των δημογραφικών και εργασιακών παραγόντων των εργαζομένων που σχετίζονται με την εμφάνιση του φαινομένου. Ο δεύτερος στόχος αφορά στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι δημόσιοι υπάλληλοι αντιμετωπίζουν την ηθική παρενόχληση, όταν την υφίστανται στον εργασιακό τους χώρο, και πόσο ικανοποιημένοι είναι από τον τρόπο αντίδρασής τους.

5. Μέθοδος

5.1 Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν εν ενεργεία μόνιμοι υπάλληλοι που εργάζονται σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες του νομού Σερρών. Η επιλογή του νομού Σερρών έγινε για λόγους διευκόλυνσης της δειγματοληψίας, καθώς η πρώτη ερευνήτρια εργάζεται ως Κοινωνική Λειτουργός στο Δήμο Σερρών και, ως εκ τούτου, διαθέτει πρόσβαση σε διάφορες δημόσιες υπηρεσίες του νομού. Επιπλέον, δεδομένου ότι ο νομός Σερρών είναι ένας από τους μεγαλύτερους νομούς της Ελλάδας και ανήκει σε μια από τις μεγαλύτερες περιφέρειες πανελλαδικά, αυτή της Κεντρικής Μακεδονίας, εκτιμήθηκε

5.2 Ερευνητικό εργαλείο

Για τη μέτρηση του τρόπου αντιμετώπισης ηθικής παρενόχλησης των δημοσίων υπαλλήλων αξιοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο “Survey Questionnaire English” (2003) που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες του προγράμματος Workplace Violence in the Health Sector. Οι δημιουργοί του συγκεκριμένου εργαλείου είναι τέσσερις διεθνείς οργανισμοί υγείας: World Health Organization (WHO), International Labour Office (ILO), International Council of Nurses (ICN) and Public Services International (PSI). Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο επιλέχθηκε μεταξύ αυτών που ήταν διαθέσιμα από τις ηλεκτρονικές πηγές διότι δεν εξέταζε μόνο τις επιπτώσεις της ηθικής παρενόχλησης, όπως τα περισσότερα σχετικά εργαλεία, αλλά επικεντρωνόταν στην συχνότητα εμφάνισης, τις συνθήκες και τις αντιδράσεις των ατόμων στην ηθική παρενόχληση. Καθώς το εργαλείο αυτό δεν έχει χρησιμοποιηθεί σε ανάλογη έρευνα στα ελληνικά, κρίθηκε απαραίτητη η γλωσσική του προσαρμογή. Το αρχικό ερωτηματολόγιο αποτελείται από πέντε μέρη. Στην παρούσα έρευνα, χρησιμοποιήθηκαν μόνο τα τρία πρώτα μέρη που αφορούν στην ηθική παρενόχληση, ενώ τα μέρη που αφαιρέθηκαν αναφέρονται στη σεξουαλική και τη φυλετική παρενόχληση.

Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα περιείχε 9 ερωτήσεις, οι οποίες εξέταζαν το αν έχει δεχθεί κανείς ηθική παρενόχληση (*Έχετε υποστεί πρόσφατα ή παλαιότερα εκφοβισμό/ηθική παρενόχληση στον εργασιακό σας χώρο;*), τον τόπο και την συχνότητα εμφάνισης (*Πού έγινε ο εκφοβισμός/ηθική παρενόχληση; Πόσο συχνά έχετε δεχτεί εκφοβισμό/ηθική παρενόχληση; Θεωρείτε αυτήν την παρενόχληση ως ένα συχνό συμβάν παρενόχλησης στον εργασιακό σας χώρο;*), το πρόσωπο που την ασκούσε (*Παρακαλώ σκεφτείτε την τελευταία φορά που είχατε υποστεί εκφοβισμό/ηθική παρενόχληση στον εργασιακό σας χώρο. Ποιος σας παρενόχλησε;*), τον τρόπο αντίδρασης (*Πώς αντιδράσατε στον/ην εκφοβισμό/ηθική παρενόχληση; Εάν δεν αναφέρατε ή δεν μιλήσατε για το συμβάν σε άλλους, για ποιο λόγο δεν το κάνατε;*) και τον βαθμό ικανοποίησής τους από τον τρόπο με τον οποίο χειρίστηκαν το θέμα, όταν τους συνέβη (*Πόσο ικανοποιημένος/η αισθάνεστε με τον τρόπο που χειριστήκατε το συμβάν;*). Τέλος, οι συμμετέχοντες που ανέφεραν ότι

δέχθηκαν ηθική παρενόχληση ρωτήθηκαν αν εμφάνισαν μια σειρά από προβλήματα ως επακόλουθο της εμπειρίας της παρενόχλησης που έζησαν (Παρακάτω παρατίθεται μια λίστα με προβλήματα και παράπονα που έχουν μερικές φορές οι άνθρωποι, ως απάντηση σε στρεσογόνες εμπειρίες της καθημερινότητας όπως το περιστατικό που υπεστήκατε. Για κάθε περίπτωση, παρακαλώ να αναφέρετε πόσο ενοχλημένος/η αισθανθήκατε από τέτοιου είδους εμπειρίες, αφότου παρενοχληθήκατε).

Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν αν συμφωνούσαν με το περιεχόμενο της κάθε πρότασης (απατώντας ναι ή όχι), ή να δηλώσουν τον βαθμό στον οποίο ισχύει γι' αυτούς η κάθε πρόταση, χρησιμοποιώντας μια κλίμακα 5 σημείων (όπου 1=καθόλου συχνό/ποτέ ως 5=πολύ συχνό/συνέχεια ή 1=καθόλου ικανοποιημένος ως 5=πολύ ικανοποιημένος). Τέλος, σε ορισμένες ερωτήσεις οι συμμετέχοντες μπορούσαν να επιλέξουν μία ή περισσότερες από τις προτεινόμενες απαντήσεις ή και να δώσουν τη δική τους απάντηση.

5.3 Διαδικασία

Πριν τη διεξαγωγή της έρευνας, ζητήθηκε και εξασφαλίσθηκε η απαραίτητη άδεια από τους διευθυντές των υπηρεσιών, γραπτά ή προφορικά. Στη συνέχεια, διανεμήθηκαν τα ερωτηματολόγια στο χώρο εργασίας των υπαλλήλων. Εξαρχής, οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για το σκοπό της έρευνας και ζητήθηκε η συνεργασία τους. Διευκρινίστηκε ότι η συμμετοχή τους θα είναι ανώνυμη και εθελοντική και ότι οι απαντήσεις τους θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά και μόνο για ερευνητικούς σκοπούς.

6. Αποτελέσματα

6.1 Διερεύνηση της ηθικής παρενόχλησης των δημοσίων υπαλλήλων

Ο πρώτος στόχος της έρευνας ήταν η διερεύνηση του βαθμού και των συνθηκών εμφάνισης της ηθικής παρενόχλησης και των χαρακτηριστικών των δημοσίων υπαλλήλων που, όπως ανέφεραν, έχουν υποστεί ηθική παρενόχληση. Όπως δείχνει

ο Πίνακας 1, ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό συμμετεχόντων (53,8%) έχει υποστεί πρόσφατα ή παλαιότερα ηθική παρενόχληση στον εργασιακό του χώρο. Το 61,5% των ερωτηθέντων έχει αντιμετωπίσει τη συγκεκριμένη συμπεριφορά μερικές φορές, το 28% μια μόνο φορά και το 10,6% καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας του. Αναφορικά με το χώρο όπου συνέβη η παρενόχληση, οι συμμετέχοντες ανέφεραν σε μεγάλο βαθμό ότι αυτή συνέβη εντός της επιχείρησης/υπηρεσίας (95,3%) και σε μικρότερο βαθμό έξω από αυτή (3,5%) ή αλλού (1,2%).

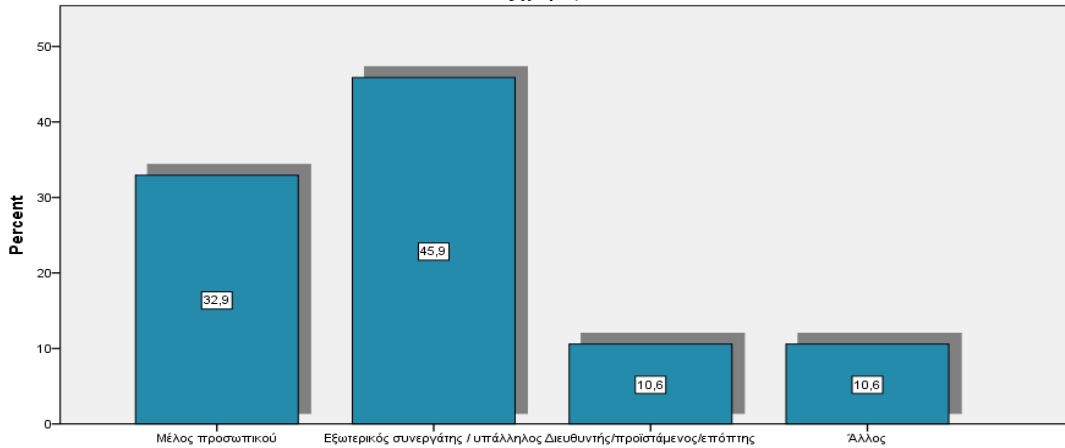
ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Διερεύνηση του βαθμού ηθικής παρενόχλησης των υπαλλήλων σε δημόσιες υπηρεσίες

	Ποσοστό παρενοχλημένων
Βαθμός εμφάνισης ηθικής παρενόχλησης	53,8%
Συχνότητα εμφάνισης (μερικές φορές)	61,5%
Συχνότητα εμφάνισης (μία φορά)	28%
Συχνότητα εμφάνισης (καθ' όλη τη διάρκεια εργασίας τους)	10,6%

Σχετικά με τα άτομα που άσκησαν ηθική παρενόχληση (βλ. Σχήμα 1), το 45,9% των συμμετεχόντων ανέφερε ότι ήταν εξωτερικοί συνεργάτες, δηλαδή, υπάλληλοι άλλων υπηρεσιών που ανήκουν στην ίδια εργασιακή βαθμίδα με τα θύματα και συνεργάζονται μαζί τους. Οι υπόλοιποι ερωτηθέντες απάντησαν ότι παρενοχλήθηκαν από άλλα μέλη του προσωπικού (32,9%), από διευθυντές, προϊστάμενους ή επόπτες (10,6%), ενώ ένα 10,6% ανέφερε ότι έχει δεχθεί παρενόχληση από εργαζόμενους σε άλλα πόστα. Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι το 78,8% των "θυτών" ανήκουν στην ίδια εργασιακή βαθμίδα με τα "θύματα" της εργασιακής παρενόχλησης, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες της έρευνας.

ΣΧΗΜΑ 1. Οι "θύτες" ηθικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο

Ποιός σας παρενόχλησε την τελευταία φορά που είχατε υποστεί εκφοβισμό/ηθική παρενόχληση στον εργασιακό σας χώρο;

Επιπλέον, διερευνήθηκε το εάν υπάρχουν ατομικές διαφορές στην ηθική παρενόχληση των εργαζομένων, ανάλογα με τα δημογραφικά και εργασιακά τους στοιχεία. Για το σκοπό αυτό, εφαρμόστηκε μια σειρά από αναλύσεις χ^2 και συσχέτισης κατά Pearson. Όπως διαπιστώθηκε (βλ. Πίνακα 2), κανένας από τους ερευνώμενους δημογραφικούς παράγοντες (φύλο, μορφωτικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση) αλλά ούτε η εργασιακή θέση των εργαζομένων (ανώτατα στελέχη, απλοί υπάλληλοι, λοιπό προσωπικό) δεν σχετίζονται στατιστικώς σημαντικά με την εμφάνιση της ηθικής παρενόχλησης. Επιπλέον, ούτε η ηλικία ή η προϋπηρεσία των εργαζομένων βρέθηκε να συσχετίζεται στατιστικά σημαντικά με την εμπειρία της ηθικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο (βλ. Πίνακα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Ανάλυση χ² της συχνότητας εμφάνισης της ηθικής παρενόχλησης σε σχέση με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων στον εργασιακό χώρο

Παράγοντας Επιρροής	χ ²	df	p
Φύλο	1,739	1	0,419
Μόρφωση	8,647	4	0,071
Οικογενειακή κατάσταση	3,176	2	0,204
Εργασιακή θέση	3,088	4	0,543

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Ανάλυση συσχέτισης της εμφάνισης της ηθικής παρενόχλησης με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων στον εργασιακό χώρο

Παράγοντας επιρροής	r	p
Ηλικία	-0,066	0,550
Χρόνια εργασιακής εμπειρίας στη συγκεκριμένη θέση	-0,081	0,462

6.2 Διερεύνηση της αντίδρασης των εργαζομένων στην ηθική παρενόχληση

Ο δεύτερος στόχος της έρευνας ήταν να διερευνήσει τον τρόπο που οι συμμετέχοντες αντιμετώπισαν την ηθική παρενόχληση, όταν τη βίωσαν, και να εξετάσει πόσο ικανοποιημένοι ήταν από την αντίδρασή τους αυτή. Αναφορικά με τον τρόπο αντίδρασης στα περιστατικά ηθικής παρενόχλησης, ο Πίνακας 4 δείχνει ότι το μεγαλύτερο μέρος των ερωτηθέντων (44,7%) ανέφερε το γεγονός σε κάποιο συνάδελφο ή στο οικογενειακό του περιβάλλον, το 42,4% ανέφερε το περιστατικό σε ανώτερο μέλος του οργανισμού που εργάζεται, ενώ το 37,6% ζήτησε από το άτομο

που πραγματοποίησε τον εκφοβισμό να σταματήσει. Μικρότερα είναι τα ποσοστά των ατόμων που δεν αντέδρασαν, ζήτησαν συμβουλευτική στήριξη, απευθύνθηκαν για βοήθεια στο σωματείο εργαζομένων ή προσπάθησαν να προσποριστούν ότι το περιστατικό δεν συνέβη ποτέ. Τέλος, τα ποσοστά των ατόμων που αντέδρασαν με βία, μεταφέρθηκαν σε άλλη θέση, ακολούθησαν τη νομική οδό, ζήτησαν βοήθεια από τη διοίκηση του οργανισμού, συμπλήρωσαν φόρμα παραπόνων ή αιτήθηκαν αποζημίωση είναι εξαιρετικά χαμηλά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Τρόπος αντίδρασης των υπαλλήλων στην ηθική παρενόχληση

	Συχνότητα	Ποσοστό
Ανέφερα το γεγονός σε συνάδελφο	38	44,7%
Ανέφερα το γεγονός σε φίλους/οικογένεια	38	44,7%
Το ανέφερα σε ανώτερο μέλος του προσωπικού	36	42,4%
Ζήτησα από το άτομο να σταματήσει	32	37,6%
Ζήτησα συμβουλευτική στήριξη	11	12,9%
Αναζήτησα βοήθεια από το σωματείο εργαζομένων	10	11,8%
Δεν αντέδρασα	10	11,8%
Προσπάθησα να προσποριστώ ότι δεν συνέβη ποτέ	8	9,4%
Μεταφέρθηκα σε άλλη θέση	5	5,9%
Ζήτησα βοήθεια από την εταιρεία/επιχείρηση	5	5,9%
Συμπλήρωσα μια φόρμα σε σχέση με το συμβάν/ατύχημα	2	2,4%
Τον/την χτύπησα	1	1,2%
Ακολούθησε μήνυση/αγωγή	1	1,2%
Συμπλήρωσα αίτηση για αποζημίωση	1	1,2%
Άλλο	8	9,4%

Ως προς τους λόγους που οδήγησαν τους εργαζόμενους στο να μην αναφέρουν το συμβάν (βλ. Πίνακα 5), το 40,6% θεώρησε ότι αυτό δεν θα είχε αποτέλεσμα, το 21,9% φοβήθηκε τυχόν αρνητικές συνέπειες, το 18,8% θεώρησε ότι το συμβάν δεν ήταν σοβαρό, το 6,3% δεν ήξερε πού να απευθυνθεί, ενώ το 12,5% των ατόμων δε μίλησε για άλλους λόγους.

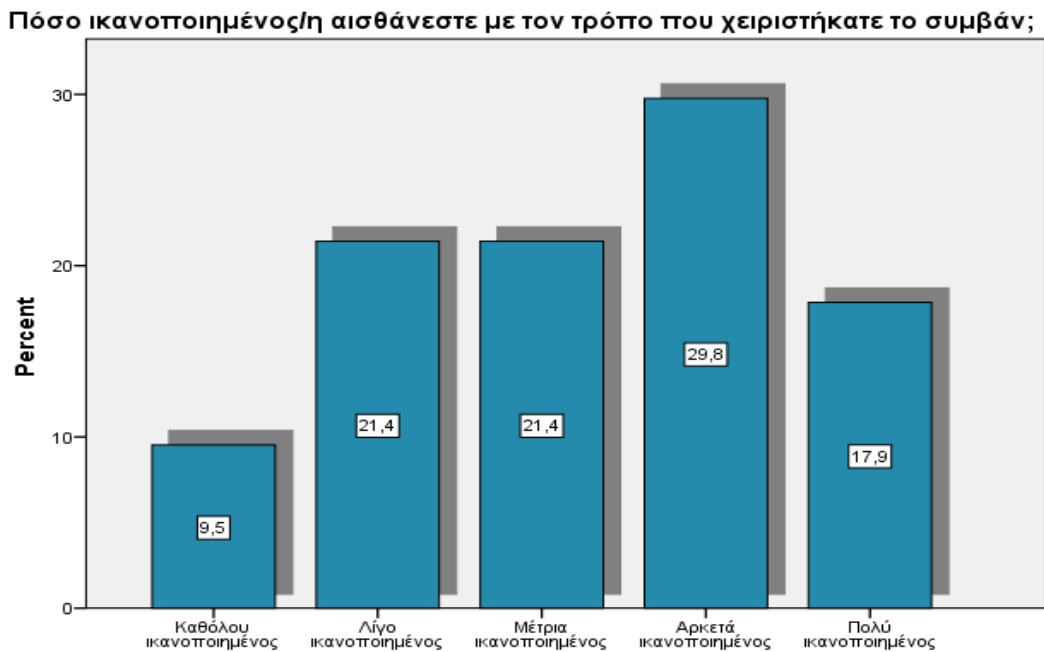
ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Λόγοι μη αναφοράς του περιστατικού εκφοβισμού/ηθικής παρενόχλησης

	Συχνότητα	Ποσοστό
Δεν πίστευα ότι θα είχε αποτέλεσμα	13	40,6%
Φοβόμουν τις αρνητικές συνέπειες	7	21,9%
Δεν ήταν σοβαρό	6	18,8%
Δεν ήξερα σε ποιον να το αναφέρω	2	6,3%
Άλλο	4	12,5%

Οι εργαζόμενοι που ανέφεραν ότι δέχθηκαν ηθική παρενόχληση ρωτήθηκαν αν εμφάνισαν μια σειρά από προβλήματα ως επακόλουθο της εμπειρίας της παρενόχλησης που έζησαν. Όπως απάντησαν, βίωσαν διάφορα αρνητικά παρελκόμενα σε μέτριο βαθμό. Τα πιο συχνά προβλήματα που ανέφεραν ήταν μια κατάσταση συνεχούς επαγρύπνησης ή και επιφυλακής ($M.O.=3,02$, $T.A.=1,38$), επαναλαμβανόμενες, ενοχλητικές αναμνήσεις, σκέψεις ή εικόνες του γεγονότος ($M.O.=2,67$, $T.A.=1,14$), η σκέψη για το αν ο τρόπος που αντέδρασαν άξιζε τον κόπο ($M.O.=2,65$, $T.A.=1,24$) και, τέλος, η συνεχής αναφορά και σκέψη για το γεγονός ($M.O.=2,54$, $T.A.=1,06$).

Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν πόσο ικανοποιημένοι ήταν από την αντίδρασή τους στην ηθική παρενόχληση που βίωσαν. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες (47,7%) δήλωσαν αρκετά ή πολύ ικανοποιημένοι με τον τρόπο που χειρίστηκαν το συμβάν, 21,4% ήταν μέτρια ικανοποιημένοι, ενώ 30,9% δήλωσαν καθόλου ή λίγο ικανοποιημένοι (βλ. Σχήμα 2). Γενικά, οι συμμετέχοντες ήταν σε μέτριο βαθμό ικανοποιημένοι από τον τρόπο που αντέδρασαν στην ηθική παρενόχληση ($M.O.=3,25$, $T.A.=1,250$).

ΣΧΗΜΑ 2. Βαθμός ικανοποίησης από τον τρόπο χειρισμού του περιστατικού ηθικής παρενόχλησης

Τέλος, εξετάστηκε αν τα δημογραφικά και εργασιακά χαρακτηριστικά των παθόντων επηρεάζουν το βαθμό ικανοποίησής τους από τον τρόπο που χειρίστηκαν την ηθική παρενόχληση στον εργασιακό τους χώρο. Για το σκοπό αυτό, εφαρμόστηκε μια σειρά από αναλύσεις διακύμανσης (ANOVA) με ανεξάρτητες μεταβλητές αντίστοιχα το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, την οικογενειακή κατάσταση και την εργασιακή θέση (ανώτατα στελέχη, απλοί υπάλληλοι, λοιπό προσωπικό) των εργαζομένων και εξαρτημένη μεταβλητή το βαθμό ικανοποίησης που δήλωσαν (βλ. Πίνακα 6). Οι αναλύσεις έδειξαν ότι η επίδραση των δημογραφικών και εργασιακών χαρακτηριστικών των εργαζομένων δεν βρέθηκε να είναι στατιστικά σημαντική ως προς τον βαθμό ικανοποίησής τους από τον τρόπο που χειρίστηκαν τα περιστατικά της ηθικής παρενόχλησης. Τέλος, η ανάλυση συσχετίσεων (βλ. Πίνακα 7). έδειξε ότι ο βαθμός ικανοποίησης από τον τρόπο χειρισμού περιστατικών ηθικής παρενόχλησης δεν σχετίζεται στατιστικά σημαντικά με την ηλικία ή τα χρόνια εργασιακής εμπειρίας των ερωτηθέντων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Αναλύσεις διακύμανσης (ANOVA) του βαθμού ικανοποίησης από τον τρόπο χειρισμού του περιστατικού ηθικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο σε σχέση με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά

ANOVA		Βαθμός ικανοποίησης από τον τρόπο χειρισμού του περιστατικού ηθικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο	
		Μ.Ο	Τ.Α
Φύλο F(1,83)=0,480, p=0,491	Άνδρας	3,09	1,30
	Γυναίκα	3,31	1,23
Μόρφωση F(2,83)=0,550, p=0,579	Πρωτοβάθμια-Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*	3,18	1,18
	Τριτοβάθμια εκπαίδευση	3,38	1,32
	Απόφοιτος Μεταπτυχιακού ή και Διδακτορικού	3,00	1,17
Οικογενειακή κατάσταση F(1,83)=1,932, p=0,168	Παντρεμένος/η-Διαζευγμένος/η	3,15	1,29
	Άγαμος/η-Χήρος/α	3,61	1,03
Εργασιακή θέση F(2,83)=0,106, p=0,899	Ανώτατα στελέχη**	3,40	1,35
	Απλοί υπάλληλοι	3,26	1,32
	Λοιπό προσωπικό	3,19	1,11

* Η Πρωτοβάθμια-Δευτεροβάθμια εκπαίδευση αντιστοιχεί σε αποφοίτους Δημοτικού, Γυμνασίου & Λυκείου

** Τα ανώτατα στελέχη αντιστοιχούν στην κατηγορία Διευθυντή, Τμηματάρχη, Επιμελητή & Προϊστάμενου. Οι απλοί υπάλληλοι αποτελούν το διοικητικό, εκπαιδευτικό & επιστημονικό προσωπικό

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Ανάλυση συσχέτισης του βαθμού ικανοποίησης από τον τρόπο χειρισμού του περιστατικού ηθικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά

	r	p
Ηλικία	0,139	0,161
Χρόνια εργασιακής εμπειρίας στη συγκεκριμένη θέση	0,038	0,816

7. Συζήτηση

7.1. Διερεύνηση των χαρακτηριστικών της ηθικής παρενόχλησης των δημοσίων υπαλλήλων

Ο πρώτος στόχος της έρευνας αφορά στη διερεύνηση της ηθικής παρενόχλησης των Ελλήνων δημοσίων υπαλλήλων. Η εμφάνιση της ηθικής παρενόχληση στο δείγμα που εξετάστηκε στην παρούσα έρευνα βρέθηκε σε σχετικά υψηλά επίπεδα (53,8%). Το εύρημα αυτό συμφωνεί με προηγούμενες έρευνες στη διεθνή βιβλιογραφία, όπως των Leymann στη Σουηδία (1996), του Davenport και των συνεργατών του στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (1999), των Paoli και Merllie στην Ευρώπη (2001) και του Notelaers και συνεργατών (2011) στο Βέλγιο. Στην Ελλάδα, η έρευνα των Παπαλεξανδρή και Γαλανάκη (2011) έδειξε παρόμοια επίπεδα ηθικής παρενόχλησης για τους Έλληνες υπαλλήλους, που εργάζονταν ως μεσαία στελέχη σε ελληνικές επιχειρήσεις. Οι έρευνες που αναφέρθηκαν πραγματοποιήθηκαν σε οργανισμούς τόσο του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα. Τα ευρήματα φανερώνουν ότι η ηθική παρενόχληση συνιστά ένα σημαντικό πρόβλημα για το εργατικό δυναμικό στην Ευρώπη με σοβαρές συνέπειες τόσο για τον εργαζόμενο όσο και για την υπηρεσία στην οποία απασχολείται. Επιπλέον, πρόκειται για ένα πλατιά διαδεδομένο εργασιακό φαινόμενο σε αρκετές χώρες.

Ως προς την συχνότητα παρενόχλησης, το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων απάντησε ότι δεχόταν παρενόχληση αρκετά συχνά. Ο Leymann (Salin, 2003) υποστηρίζει πως μια πράξη αναγνωρίζεται ως ηθική παρενόχληση όταν οι αρνητικές συμπεριφορές της επαναλαμβάνονται τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα στη διάρκεια έξι μηνών. Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας συμφωνούν με αρκετές έρευνες, στις οποίες η συχνότητα εμφάνισης του φαινομένου ήταν αρκετά έως πολύ συχνή σε όλη τη διάρκεια του εργασιακού βίου (π.χ. Salin, 2003. Tanoglu, Aricioglu & Kocabas, 2007).

Επιπλέον, η παρούσα έρευνα έδειξε ότι το φαινόμενο αυτό είναι μάλλον συχνό στον ελληνικό δημόσιο τομέα. Όπως επισημαίνουν οι Notelaers κ.ά. (2011), οι δημόσιοι υπάλληλοι έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να υποστούν παρενόχληση σε μεγαλύτερη συχνότητα. Η εξήγηση αυτού του ισχυρισμού μπορεί να αποδοθεί στη φύση και τα χαρακτηριστικά του δημόσιου τομέα που τον διαφοροποιούν από τον ιδιωτικό τομέα σχετικά με το εργασιακό καθεστώς της μονιμότητας, την κατάχρηση εξουσίας, τη σύγκρουση ρόλων, την ασάφεια καθηκόντων και την ανταγωνιστικότητα (Κατραμάδου, 2005. Samnani & Singh, 2012). Προς το παρόν, δεν υπάρχουν επαρκή εμπειρικά δεδομένα ώστε να ελέγξουμε αν τα παραπάνω ισχύουν και στην Ελλάδα.

Αναφορικά με τον "θύτη", ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν πως η ιεραρχία (π.χ., διευθυντές και προϊστάμενοι) ενισχύει την κατάχρηση εξουσίας και συνεπώς την άσκηση εργασιακής κακομεταχείρισης εις βάρος άλλων υπαλλήλων (Κατραμάδου, 2005. LaVan, Katz & Jedel, 2011). Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες που διεξήχθησαν σε εργασιακούς χώρους του δημόσιου τομέα, διαφαίνεται ότι η εργασιακή θέση των "θυτών" έπαιξε σημαντικό ρόλο στην άσκηση εκφοβισμού, καθώς αυτοί που συνήθως ασκούσαν παρενόχληση κατείχαν, κατά κύριο λόγο, διευθυντικές θέσεις (Motin, 2009. Tsuno et al., 2015). Από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, παρατηρήθηκε πως μόνο ένα μικρό ποσοστό των ατόμων που άσκησαν ηθική παρενόχληση κατείχαν υψηλόβαθμες θέσεις, γεγονός που δεν συμφωνεί με τον παραπάνω ισχυρισμό για τη σημασία της ιεραρχίας. Αντίθετα, από τη παρούσα έρευνα διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των "θυτών" ήταν συνάδελφοι ίδιας βαθμίδας ή εξωτερικοί συνεργάτες, δηλαδή άτομα από άλλα

τμήματα ή υπηρεσίες. Το αποτέλεσμα αυτό μάλλον συμφωνεί με την άποψη του Yildirim (2007), ότι δηλαδή οι εκφοβιστικές συμπεριφορές που λαμβάνουν χώρα στον εργασιακό χώρο είναι το ίδιο πιθανό να προέρχονται από συναδέλφους της ίδιας βαθμίδας, από το προσωπικό της διοίκησης, από ανώτερα στελέχη, ακόμη και από υφισταμένους.

Ως προς τον χώρο που συνέβη η παρενόχληση, ο μεγαλύτερος αριθμός συμμετεχόντων (95,3%) ανέφερε ότι η παρενόχληση πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό στο εσωτερικό της επιχείρησης/υπηρεσίας και σε μικρότερο βαθμό έξω από αυτή (3,5%) ή αλλού (1,2%). Τα συγκεκριμένα αποτελέσματα φαίνεται να συμφωνούν με τα αποτελέσματα προγενέστερων ερευνών που υποδεικνύουν ότι ο χώρος εργασίας αυτός καθαυτός ενέχει τις συνθήκες για την εμφάνιση της παρενόχλησης (Dolinar, Meško, Podbregar & Eman, 2011. Stadnyk, 2008. Tigrel & Kokalan, 2009. Yildirim, Yildirim & Timucin, 2007).

7.1.1 Ατομικές διαφορές ως προς την ηθική παρενόχληση των εργαζομένων

Η έρευνα επίσης, έχει σαν στόχο να μελετήσει πώς ορισμένοι δημογραφικοί και εργασιακοί παράγοντες διαμορφώνουν ατομικές διαφορές στην εμφάνιση και τη συχνότητα του φαινομένου της ηθικής παρενόχλησης. Όπως διαπιστώθηκε από τις σχετικές αναλύσεις, κανένας από τους ερευνώμενους δημογραφικούς παράγοντες των "θυμάτων" (φύλο, ηλικία, μόρφωση, οικογενειακή κατάσταση, εργασιακή εμπειρία, εργασιακή θέση) δεν φάνηκε να επιδρά σημαντικά ή να σχετίζεται με τη συχνότητα εμφάνισης της ηθικής παρενόχλησης. Τα συγκεκριμένα αποτελέσματα δε συμφωνούν με την πλειονότητα των ερευνών που αφορούν στην ηθική παρενόχληση των δημοσίων υπαλλήλων. Σύμφωνα με αυτές τις έρευνες, το φύλο, η ηλικία και η εργασιακή θέση των υπαλλήλων φαίνεται να επιδρούν στο επίπεδο της εμφάνισης της ηθικής παρενόχλησης.

Ειδικότερα, σε σημαντικό αριθμό μελετών, το φύλο και η ιεραρχική βαθμίδα επισημαίνονται ως καθοριστικοί παράγοντες της ηθικής παρενόχλησης. Όπως διαπιστώθηκε, οι γυναίκες δέχονται σε μεγαλύτερο βαθμό εκφοβιστικές συμπεριφορές στον εργασιακό τους χώρο (π.χ. Motin, 2009. Linda et al., 2016.

Yildirim, Yildirim & Timucin, 2007. Yildirim & Uysaloglu, 2012). Μάλιστα, όσες γυναίκες απασχολούνται σε χώρους όπου υπερισχύει ο ανδρικός πληθυσμός δηλώνουν ότι υφίστανται σε μεγαλύτερο ποσοστό την ηθική παρενόχληση συγκριτικά με όσες απασχολούνται σε μη ανδροκρατούμενους εργασιακούς χώρους. Παρόμοια κατάσταση βιώνουν και οι άνδρες που απασχολούνται σε χώρους όπου υπερισχύει το γυναικείο φύλο (Moreno-Jimenez, Munez, Salin & Benadero, 2009). Στην παρούσα έρευνα, διαπιστώθηκε ότι, παρόλο που τα ποσοστά των γυναικών που βίωσαν ηθική παρενόχληση είναι ελαφρώς υψηλότερα από αυτά των ανδρών, οι μεταξύ τους διαφορές δεν είναι στατιστικά σημαντικές.

Ως προς την ηλικία των "θυμάτων", αρκετές έρευνες υποστηρίζουν ότι σχετίζεται σημαντικά με την εμφάνιση της ηθικής παρενόχλησης και ότι η υψηλότερη συχνότητα του φαινομένου παρουσιάζεται σε άτομα των οποίων η ηλικία κυμαίνεται μεταξύ 30 και 50 ετών (π.χ. Notelaers, Vermunt, Baillien, Einarsen & Witte, 2011. Trijueque & Gomez, 2010). Ωστόσο, ότι στην παρούσα έρευνα η ηλικία δεν βρέθηκε να σχετίζεται στατιστικά σημαντικά με την εμφάνιση της ηθικής παρενόχλησης, αν και ο μέσος όρος ηλικίας του δείγματος ήταν 42,38, δηλαδή εντός των ορίων που αναφέρονται στις παραπάνω έρευνες. Με άλλα λόγια, το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης στις υπηρεσίες του ελληνικού δημοσίου τομέα μπορεί να πλήξει εξίσου τόσο τους νεότερους όσο και τους μεγαλύτερης ηλικίας εργαζόμενους.

Τέλος, ως ένας παράγοντας που μπορεί να επηρεάσει την εμφάνιση της ηθικής παρενόχλησης εξετάστηκε η εργασιακή θέση των εργαζομένων που την δέχθηκαν. Σε αρκετές έρευνες, δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική σχέση με την εμφάνιση ηθικής παρενόχλησης (π.χ. Kaya, Ahi & Tabak, 2012), ενώ σε άλλες έρευνες η ηθική παρενόχληση σχετίζεται με την ιεραρχική βαθμίδα. Σε μια σχετικά πρόσφατη έρευνα, ο Moreno-Jimenez (2009) διαπίστωσε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εργαζομένων που βίωσαν ηθική παρενόχληση απασχολούνταν σε θέσεις χαμηλότερης ιεραρχικής βαθμίδας. Η ιεραρχική βαθμίδα συνδέεται με το επαγγελματικό κύρος και την άσκηση εξουσίας. Επομένως, ένας προϊστάμενος που έχει μεγαλύτερη δικαιοδοσία λόγω της βαθμίδας του μπορεί να αντιμετωπίζει τους υπόλοιπους υπαλλήλους ως υποδεέστερους, να τους προσβάλλει ή να μην τους δείχνει τον απαιτούμενο σεβασμό. Ωστόσο, στην παρούσα έρευνα δεν βρέθηκε στατιστικά σημαντική

διαφοροποίηση ως προς την ηθική παρενόχληση που δέχονται οι υπάλληλοι διαφορετικών εργασιακών θέσεων. Στην καλύτερη περίπτωση, αυτό μπορεί να σημαίνει ότι οι ιεραρχικά ανώτεροι υπάλληλοι δεν εκμεταλλεύονται με αυτόν τον τρόπο την εξουσία που διαθέτουν. Στη χειρότερη περίπτωση σημαίνει ότι η συμπεριφορά αυτή ασκείται με το ίδιο θράσος από τους "θύτες" εργαζόμενους, ανεξάρτητα από τη βαθμίδα τους.

7.2.1. Διερεύνηση του τρόπου αντίδρασης των εργαζομένων στην ηθική παρενόχληση

Επόμενος στόχος της έρευνας είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο το δείγμα της έρευνας αντιμετωπίζει την ηθική παρενόχληση που υφίσταται στον εργασιακό του χώρο. Γενικά, το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων που υπέστη ηθική παρενόχληση δήλωσε ότι αντέδρασε με έναν ή περισσότερους τρόπους. Ο πιο συχνός τρόπος αντίδρασης ήταν να αναφέρουν το γεγονός σε κάποιον συνάδελφο, στο οικογενειακό τους περιβάλλον ή σε ανώτερο μέλος του οργανισμού/επιχείρησης που εργάζονται. Επίσης, αρκετοί δήλωσαν ότι αντέδρασαν λεκτικά ζητώντας από τον θύτη να σταματήσει τις εκφοβιστικές συμπεριφορές. Τέλος, άλλες αντιδράσεις που αναφέρθηκαν σε μικρότερη συχνότητα αφορούσαν στην αναζήτηση συμβουλευτικής στήριξης ή βοήθειας από το σωματείο εργαζομένων, την άσκηση αγωγής, τη συμπλήρωση φόρμας παραπόνων ή αίτησης αποζημίωσης. Το εύρημα αυτό προκαλεί ενδιαφέρον εάν συγκριθεί με τα αποτελέσματα μιας μεγάλης έρευνας στη Σλοβακία, στην οποία οι συμμετέχοντες δήλωσαν παθητική στάση απέναντι στην εργασιακή βία (Holubová, 2007).

Από τις προαναφερθείσες αντιδράσεις γίνεται φανερό ότι ένας σημαντικός αριθμός συμμετεχόντων της έρευνας δεν παρέμειναν παθητικοί περιμένοντας να αλλάξει η κατάσταση από μόνη της. Λειτουργήσαν αναλαμβάνοντας δράση στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, όπως τις εκτιμούσαν οι ίδιοι. Αυτό είναι σημαντικό δεδομένου του ότι, όπως υποστηρίζουν οι Sláníková και Pasternáková (2012), ζητήματα που αφορούν την εργασιακή βία και παρενόχληση δεν πρέπει να παραβλέπονται ή να αγνοούνται από τα "θύματα", διότι τέτοιες καταστάσεις είναι πιθανόν να

επαναληφθούν. Η αποφυγή ενός προβλήματος που σχετίζεται με την σύγκρουση σχέσεων δεν επιφέρει την επίλυσή του. Εάν παραμείνει άλυτο, τότε η ψυχολογική και φυσιολογική ένταση επιμένουν, οδηγώντας μακροπρόθεσμα σε αρνητικές για την υγεία και την ευημερία του ατόμου (Loriot, 2007). Αντίθετα, η λύση ενός τέτοιου προβλήματος μπορεί να επέλθει με την υιοθέτηση βασικών κανόνων διαχείρισης συγκρούσεων (π.χ., διατήρηση αυτοελέγχου και αυτοεκτίμησης, ανάληψη πρωτοβουλιών και λήψη αποφάσεων) (Sláviková & Pasternáková, 2012). Επομένως, είναι ζωτικής σημασίας να ελέγχονται οι αρνητικές συμπεριφορές που λαμβάνουν χώρα στους εργασιακούς χώρους, τόσο από τους ίδιους τους εργαζόμενους όσο και θεσμικά, από την υπηρεσία ή τον οργανισμό. Παρομοίως, σύμφωνα με την Motin (2009), όταν το άτομο υφίσταται ηθική παρενόχληση ή εκφοβισμό στον εργασιακό του χώρο, δεν πρέπει να το αρνείται και να καταπνίγει τα συναισθήματά του. Αντιθέτως, θα πρέπει να μοιράζεται την άσχημη εμπειρία του με την οικογένεια και τους φίλους του, διότι με αυτόν τρόπο θα αμβλύνει το άγχος και τον θυμό. Η ίδια υποστηρίζει ότι ο έντονος βαθμός ηθικής παρενόχλησης ή εκφοβισμού μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση καταστροφικών επιπτώσεων στον ψυχισμό του ατόμου, οι οποίες συνιστούν μια μορφή μετα-τραυματικού στρες.

Οι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα ανέφεραν ότι παρουσίασαν υστερογενή προβλήματα ως αποτέλεσμα της παρενόχλησης που δέχθηκαν, αλλά δεν ήταν πολύ έντονα. Συγκεκριμένα, τα "θύματα" της ηθικής παρενόχλησης δήλωσαν ότι βρισκονταν για καιρό σε μια κατάσταση επαγρύπνησης και επιφυλακής και ότι ξαναζούσαν με διάφορους τρόπους στη σκέψη ή τη φαντασία τους το συμβάν, αλλά όλα τα αρνητικά παρελκόμενα ήταν αρκετής ή μέτριας έντασης, και όχι υψηλής. Η απουσία συναισθηματικών διαταραχών υψηλής έντασης είναι πιθανό να οφείλεται στο ότι η αντίδρασή τους στην ηθική παρενόχληση που δέχθηκαν ήταν σε μεγάλο βαθμό ενεργητική, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κι αυτό να τους βοήθησε να αντιμετωπίσουν τις υστερογενείς συνέπειες.

Γενικότερα, πάντως, είναι ενθαρρυντικό ότι, στη διεθνή βιβλιογραφία, οι έρευνες που έγιναν σε υπαλλήλους του δημόσιου τομέα έδειξαν ότι η αντίδρασή τους απέναντι στην ηθική παρενόχληση ήταν σε μέτρια προς υψηλά επίπεδα (π.χ. Chen, Hwu, Chiu, & Wang, 2006. Dolinar, Jere, Meško, Podbregar, & Eman, 20011).

Stadnyk, 2006. Yildirim, 2007). Τα περισσότερα "θύματα" προσπάθησαν να υπερασπιστούν τον εαυτό τους. Λίγοι ήταν αυτοί που αγνόησαν τέτοιου είδους περιστατικά ή προσποιήθηκαν ότι δεν συνέβησαν ποτέ.

Τέλος, η παρούσα έρευνα εξέτασε πόσο ικανοποιημένοι ήταν οι εργαζόμενοι που δέχθηκαν ηθική παρενόχληση από τον τρόπο που αντέδρασαν. Όπως δήλωσαν, τα "θύματα" ήταν σε μέτριο προς αρκετά υψηλό βαθμό ικανοποιημένοι από τον τρόπο αντίδρασής τους στο περιστατικό ηθικής παρενόχλησης που βίωσαν. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι κανένας από τους δημογραφικούς παράγοντες που εξετάστηκαν (φύλο, ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση, εργασιακή θέση) δεν φάνηκε να διαφοροποιεί σημαντικά τον βαθμό ικανοποίησης των παθόντων από τον τρόπο που χειρίστηκαν το συμβάν. Τα σχετικά στοιχεία από τη διεθνή βιβλιογραφία είναι αρκετά περιορισμένα και δεν είναι εφικτή η σύγκρισή τους με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας. Πάντως, είναι σημαντικό το γεγονός ότι, κάθε εργαζόμενος, ανεξάρτητα από το εάν είναι άνδρας ή γυναίκα, διαθέτει αρκετή ή ελάχιστη εργασιακή εμπειρία, έχει υψηλή ή μεσαία μόρφωση, ή κατέχει υψηλόβαθμη θέση σε μια υπηρεσία, μπορεί να νιώσει το ίδιο ικανοποιημένος από τον τρόπο που έχει χειριστεί μια δυσάρεστη κατάσταση ηθικής παρενόχλησης.

8. Συμπεράσματα: ανάγκη για θεσμική αντιμετώπιση της ηθικής παρενόχλησης

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να ρίξει φως στο ζήτημα της ηθικής παρενόχλησης που υφίστανται οι δημόσιοι υπάλληλοι στον εργασιακό τους χώρο και να αναδείξει την ανάγκη αντιμετώπισης του φαινομένου, όχι μόνο σε ατομικό επίπεδο, από τους ίδιους τους εργαζόμενους, αλλά και σε θεσμικό, από την πολιτεία. Τα ευρήματα της έρευνας παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και θέτουν ένα βασικό προβληματισμό στο σχεδιασμό προστασίας των εργαζομένων από δυσάρεστα εργασιακά φαινόμενα. Με άλλα λόγια, το μείζον ερώτημα είναι με ποιους θεσμικούς τρόπους μπορούν να βοηθηθούν οι εργαζόμενοι να αντιμετωπίσουν ανάλογες καταστάσεις, ώστε να μην πλήττεται η εργασιακή τους απόδοση ή η ψυχική τους ευημερία. Μερικές απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα θα συζητηθούν στη συνέχεια.

Η πρόληψη δια μέσου της εκπαίδευσης και της επιμόρφωσης του ανθρώπινου δυναμικού μιας υπηρεσίας μπορεί να παίξει αποφασιστικό ρόλο στην αποφυγή κινδύνου εμφάνισης της ηθικής παρενόχλησης και, συνεπώς, στη βελτίωση της εργασιακής κουλτούρας. Η εφαρμογή και η συμμετοχή σε εκπαιδευτικά προγράμματα και σεμινάρια, τόσο σε επιχειρησιακό όσο και σε ατομικό επίπεδο, θεωρείται από τις σημαντικές στρατηγικές παρεμβάσεων πρόληψης (ΕΚΤΕΠΝ, 2011:29,44).

Πιο συγκεκριμένα, χρήσιμα θα ήταν τα εκπαιδευτικά προγράμματα που αντικείμενο έχουν την ενημέρωση των εργαζομένων για τα επαγγελματικά τους δικαιώματα, τις αιτίες και τις συνέπειες της ηθικής παρενόχλησης/εκφοβισμού, τη διαχείριση κρίσεων και τραυματικών γεγονότων, την αντιμετώπιση εργασιακών συγκρούσεων και την υιοθέτηση μέτρων και στρατηγικών που προλαμβάνουν ή εμποδίζουν την ανάπτυξη εκφοβιστικών συμπεριφορών σε εργασιακούς χώρους. Αναμένεται ότι εργοδότες και εργαζόμενοι, που θα είναι ενήμεροι για την έκταση και τη φύση των επιβλαβών συνεπειών που σχετίζονται με τη δεδομένη συμπεριφορά, θα μπορούν να διαμορφώσουν ανάλογες στάσεις και αμυντικές ή υποστηρικτικές στρατηγικές και να εντοπίζουν έγκαιρα καταστάσεις παρενόχλησης. Σε ορισμένες περιπτώσεις, απαραίτητη θεωρείται και η παροχή της κοινωνικής υποστήριξης από ειδικούς (ψυχολόγους και κοινωνικούς λειτουργούς) εφαρμόζοντας την ιεραρχία της παρέμβασης: ενημέρωση, πρόληψη και βοήθεια (Asquith & Clark, 2005, OATYE, 2009). Συμπερασματικά, η ενημέρωση (για την ηθική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο και τα εργασιακά δικαιώματα), καθοδήγηση, ενδυνάμωση και υποστήριξη του προσωπικού θα μπορούσε, αφενός, να βελτιώσει την ενεργητική αντίδραση των θυμάτων που φοβούνται ή δεν γνωρίζουν πώς να αντιδράσουν σε τυχόν περιστατικά ηθικής παρενόχλησης και, αφετέρου, να ενισχύσει την ικανοποίηση των θυμάτων που έχουν καταφέρει να αντιδράσουν.

Επιπρόσθετα, κρίνεται απαραίτητη η συμπερίληψη διατάξεων προστασίας από την ηθική παρενόχληση στους εσωτερικούς κανονισμούς των υπηρεσιών και των επιχειρήσεων και η υιοθέτηση αυστηρών νομικών προδιαγραφών από την ελληνική εργατική νομοθεσία. Η ηθική παρενόχληση είναι άκρως βλαβερή και η καταπολέμησή της πρέπει να ενταχθεί σε αυτά τα μέτρα, εφόσον θέτει σε κίνδυνο την σωματική και ψυχική υγεία του ατόμου που παρενοχλείται.

Βιβλιογραφία

- Asquith S., Clark C., *The Role of the Social Worker in the 21st Century*, Scottish Executive Education Department: Edinburgh, 2005.
- Ayoko O. B., Callan V. J., & Hartel C. E., “Workplace conflict, bullying, and counterproductive behaviors”, *International Journal of Organizational Analysis*, Vol. 11, 2003, pp 283–301.
- Chen W. C., Hwu H.G., Chiu H.J. & Wang J.D., *Victims’ responses to different categories of workplace violence in a psychiatric hospital: A questionnaire survey*, Institutes of Occupational Medicine and Industrial Hygiene, College of Public Health, National Taiwan University: Taiwan, 2006.
- Cordes, C.,L., & Dougherty T.,W., “A review and integration of research on job burnout”, *Academy of Management Review*, Vol. 18,1993, pp.621-656.
- Cooke H., “Changing discourses of blame in nursing and healthcare. In (Re)Thinking violence in health care settings: A critical approach”, eds D Holmes, A Perron and T Rudge, pp. 47–66. Surrey, UK: Ashgate, 2012.
- Δεληχάς Μ., Τούκας Δ. & Σπυρούλη Α., «Το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης (burn-out)», *Ελληνικό Ινστιτούτο Υγιεινής και Ασφάλειας της Εργασίας*, τεύχος 50, 2012, σελ. 5-12.
- Δημητρόπουλος Χ, & Φιλίππου Ν., «Η επαγγελματική εξουθένωση στο χώρο της υγείας», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 25, τεύχος 5, 2008, σελ. 642-647.
- Dolar P., Jere M., Meško G., Podbregar I. & Eman K., *Mobbing - Perception, Patterns and Responses*, In: *Policing in central and Eastern Europe – Social control of Unconventional Deviance Conference proceedings*, University of Maribor Faculty of Criminal Justice and Security: Ljubljana, 2011.
- Escartín J., “Insights into workplace bullying: psychosocial drivers and effective interventions”, *Psychology Research and Behavior Management*, 2016, pp. 157-169.
- Einarsen S., Hoel H., Zapf D., & Cooper C., *The concept of bullying at work*, in S. Einarsen (Eds.), *Bullying and emotional abuse in the workplace: International perspectives in research and practice* (pp 3–30), Taylor and Francis, London, 2003.
- Ferrinho P., Biscaia A., Fronteira I., Craveiro I., Antunes A.R., Conceição C., Flores I.& Santos O., “Patterns of perceptions of workplace violence in the Portuguese health care sector”, *Human Resources for Health*, Vol. 1, 2003, pp 1–11.

- Hirigoyen M.,F., Ηθική παρενόχληση στο χώρο της εργασίας, Πατάκης, Αθήνα, 2002.
- Holubová, B. (2007). Mobbing and sexual harassment at the workplace. Ανακτήθηκε 21 Δεκεμβρίου 2007 από το διαδίκτυο:
<http://www.eurofound.europa.eu/ewco/2007/09/SK07090191.htm>.
- Hutchinson M.& Jackson D., “The construction and legitimation of workplace bullying in the public sector: insight into power dynamics and organisational failures in health and social care”, *Nursing Inquiry*, Vol.22, No. 1, 2015, 13-26.
- Hutchinson M., “Bullying as workgroup manipulation: A model for understanding patterns of victimization and contagion within the workgroup, *Journal of Nursing Management*, Vol. 21, 2013, pp. 563–71.
- Jiménez M., Salin M. & Benadero M., “Workplace Bullying in Southern Europe: Prevalence, Forms and Risk Groups in a Spanish Sample”, *International Journal of Organisational Behaviour*, Vol. 13m, No. 2, 2009, pp 95-109.
- Kaya G., Ahi B. & Tabak H., “Primary education teacher’s problem: mobbing (Kastamonu province sample)”, *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, Vol. 46, 2012, pp 838-842.
- Κατραμάδου Ε., «Το σύνδρομο των δημοσίων υπηρεσιών: το φαινόμενο της ηθικής παρενόχλησης», *Δημόσιος Τομέας*, τόμος 216, 2005.
- Κοΐνης Α. & Σαρίδη Μ., «Το Mobbing στον εργασιακό χώρο.Επιπτώσεις Mobbing στο χώρο της υγείας», *Ελληνικό περιοδικό της Νοσηλευτικής Επιστήμης*, τόμος 6, τεύχος 1, 2013, σελ.36-48.
- LaVan H., Katz M. & Jedel M., J. “The public sector manager as a bully: Analysis of litigated cases”, *Journal of Business and Behavioral Sciences*,Vol. 23, No.1, 2011, pp 96-119.
- Leiter M. & Maslach C., “The impact of interpersonal environment on burnout and organizational commitment”, *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 9, No. 4, 1988, pp. 297–308.
- Leymann H. “Mobbing-PsychoterroramArbeitsplatz und wiw man sichdagegenwehrenkann”, (Mobbing-Psychological terror at work and how one can defend oneself), Rowohlt, Reinbeck, 1993b.
- Leymann H., “The content and development of Mobbing at work”, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, Vol. 5, No. 2, 1996, pp 165-184.

- Leymann H. & Gustafsson A., "Mobbing at Work and the Development of Post-traumatic Stress Disorders", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, Vol. 5, No. 2, 1996, pp.251-275.
- Loriol M., "Η κοινωνιολογία της εργασίας αντιμέτωπη με την εμφάνιση νέων παθολογιών: Στρες, επαγγελματική εξουθένωση, παρενόχληση", *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, τόμος 2, τεύχος 1, 2007, σελ. 79-91.
- Matthew D., Kutney-Lee A., Cimiotti JP., Sloane DM. & Aiken L.H., "Nurses' Widespread Job Dissatisfaction Burnout, And Frustration With Health Benefits Signal Problems For Patient Care", *Health Affairs*, Vol.30, No.2, 2011, pp202-210.
- Μπακέλλα Π., Γιάγκου Ε. & Μπραχαντίνη Κ., «Η επίδραση του συνδρόμου mobbing στην επαγγελματική ζωή των Νοσηλευτών», *Ελληνικό περιοδικό της Νοσηλευτικής Επιστήμης*, τόμος 6, τεύχος 1, 2013, σελ. 15-21.
- Mikkelsen E., G. & Einarsen S., "Bullying in Danish work-life: Prevalence and health correlates", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, Vol. 10, No. 4, 2001, pp. 393-413.
- Motin S., H., "Bullying or Mobbing: Is it Happening in Your Academic Library?" *Library Faculty Publications*, Vol. 28, 2009, pp 291-297.
- Notelaers G., Vermunt J., Baillien E., Einarsen S. & Witte H., "Exploring risk groups workplace bullying with categorical data", *Industrial Health*, Vol. 49, 2011, pp 73-88.
- Notelaers G., Einarsen S., Witte H., D., & Vermunt J., "Measuring exposure to bullying at work: The validity and advantages of the latent class cluster approach", *Taylor & Francis Group*, Vol. 20, No. 4, 2006, pp 288-301.
- O'Leary-Kelly A. M., Griffin R. W., & Glew D. J., "Organization-motivated aggression: A research framework", *Academy of Management Review*, Vol. 21, 1996, pp 225–253.
- Παπαλεξανδρή Ν. & Γαλανάκη Ε., "Workplace bullying: Εκφοβίζει τους εργαζόμενους και μπλοκάρει το καλό κλίμα ακόμη και στις ελληνικές επιχειρήσεις", *HR Focus*, τόμος 42, 2011, σελ.24-27.
- Paoli P., & Merllie D., "Third European Survey on working conditions. European Foundation for the improvement of living and working conditions", *Office for official publications of the European Communities: Luxemburg*, 2000.
- Reilly N.P., Sirgy M.J. & Gorman C.A., *Work and quality of life. Ethical practices in organizations*, Springer, USA, 2012.

- Rouse L. , Gallagher-Garza S., Gebhard R., Harrison S. & Wallace L., “Workplace Bullying Among Family Physicians: A Gender Focused Study”, *Journal of Women’s Health*, 2016, pp. 1-7.
- Salin D., “Workplace Bullying among Business Professionals: Prevalence, Organisational Antecedents and Gender Differences”, *Swedish School of Economics and Business Administration & Denise Salin, Helsinki*, 2003.
- Samnani A., K. & Singh P., “20 Years of workplace bullying research: A review of the antecedents and consequences of bullying in the workplace.”, *Aggression and violent behavior*, Vol. 17, No. 6, 2012, pp 581-589.
- Shallcross L., Sheehan M., & Ramsay S., “Workplace mobbing : experiences in the public sector”, *Queensland University of Technology*, 2008, Vol.13, No.2, pp. 56-70.
- Slavicova G. - Pasternakova L., “Mobbing and its occurrence in the Slovak Republic”, In: *ACTA Technologica Dubnicae. DTI Dubnica Technological Institute. Dubnica nad Váhom, Slovakia*, 27-41, 2012.
- Stadnyk B., L., *Workplace Violence Isn’t Always Physical: A One Year Experience of A Group of Registered Psychiatric Nurses*, Registered Psychiatric Nurses Association of Saskatchewan (RPNAS): Canada, 2008.
- Tanoglu S. C., Aricioglu M. A & Kocabas M. “Research on Mobbing in Organizations: A Case Study on Academicians”, *Proceedings of the 37th International Conference on Computers and Industrial Engineering*, 2007, pp 558-568.
- Τούκας Δ., Δεληγάς Μ., & Καραγεωργίου Α., «Εννοιολογικοί ορισμοί και αιτιολογικοί παράγοντες της ψυχολογικής βίας στην εργασία. Ο ρόλος τους στην αξιολόγηση της επικινδυνότητας του φαινομένου mobbing», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής* 2012, τόμος 29, τεύχος 2, 2011, σελ. 162-173.
- Tsuno K, Kawakami N, Tsutsumi A, Shimazu A, Inoue A, Odagiri Y., Yoshikawa T., Haratani T., Shimomitsu T., Kawachi I., “Socioeconomic Determinants of Bullying in the Workplace: A National Representative Sample in Japan”, *PLoS ONE*, 10(3), Ανακτήθηκε από το διαδίκτυο: <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0119435>
- Tigrel E.,Y. & Kokalan O., “Academic Mobbing in Turkey”, *International Journal of Human and Social Sciences*, Vol. 4, No. 10, 2009, pp 716-724.
- Trijueque G. D., Gomez J. L. G., “Workplace bullying: prevalence and descriptive analysis in a multi-occupational sample”, *Psychology in Spain*, Vol. 14, No. 1, 2010, pp 15-21.

- Yildirim A., & Yildirim D., "Mobbing in the workplace by peers and managers: mobbing experienced by nurses working in healthcare facilities in Turkey and its effect on nurses", *Journal of Clinical Nursing*, Vol. 16, 2007, pp 1445-1453.
- Yildirim A., Yildirim D., & Timucin A., "Mobbing behaviors encountered by nurse teaching staff", *Nursing Ethics*, Vol. 14, No. 4, 2007, pp 448-463.
- Zapf D., "Organizational, work group related and personal causes of mobbing/bullying at work", *International Journal of Manpower*, Vol. 20 No. 1/2, 1999, pp 70-85.
- Adhikari B., "Property rights and natural resources: Impact of common property institutions on community-based resource management", *Third Annual Global Development Network Conference*, Rio de Janeiro, Brazil, December 2001.

Ποιοτική Διερεύνηση των Αιτίων Απώλειας Στέγης σε Άστεγους Παραγωγικής Ηλικίας στην Αθήνα

*Νίκος Κουραχάνης **

Περίληψη

Το άρθρο διερευνά με ημι-δομημένες συνεντεύξεις τα αίτια απώλειας στέγης Ελλήνων αστέγων παραγωγικής ηλικίας στην περιοχή της Αθήνας. Έπειτα από την επισκόπηση των κυριότερων παραγόντων που ευνοούν την εμφάνιση φαινομένων απώλειας στέγης στη διεθνή βιβλιογραφία περιγράφεται η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε, καθώς και τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας και τα συμπεράσματα. Μέσα από το εμπειρικό σκέλος προκύπτει η επικράτηση δομικών και θεσμικών παραγόντων απώλειας στέγης. Γεγονός που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στις δυσμενείς επιπτώσεις της κρίσης, των πολιτικών λιτότητας που εφαρμόστηκαν, της επιδείνωσης ακραίων μορφών φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού και των θεσμικών αναδιαρθρώσεων της κοινωνικής πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά: Απώλεια Στέγης, Κοινωνικός Αποκλεισμός, Κρίση, Ελλάδα

* Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

1. Εισαγωγή

Το άρθρο επιχειρεί να διερευνήσει τα αίτια απώλειας στέγης Ελλήνων αστέγων παραγωγικής ηλικίας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης στην περιοχή της Αθήνας. Η απώλεια στέγης είναι ένα πολυδιάστατο και ετερόκλητο κοινωνικό φαινόμενο. Κάτι που σημαίνει ότι διαθέτει διαφορετικές εκφάνσεις αλλά και διαφορετικούς παράγοντες που ευνοούν την εμφάνισή της. Για το λόγο αυτό, τα εγχειρήματα επεξήγησης και ερμηνείας της ποικίλουν και συχνά αναφέρονται σε διαφορετικές όψεις και εκδοχές ανάδυσης της. Εξάλλου, ο ίδιος ο κοινωνικός αποκλεισμός¹ είναι ένα δυναμικό και πολυδιάστατο φαινόμενο που συνυφαίνεται με την συσσώρευση πολλών και διαφορετικών κοινωνικών μειονεξιών (Levitas 2004, Φερώνας 2004, Burchardt et. al. 2006, Παπαδοπούλου 2012).

Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις γύρω από τα αίτια απώλειας στέγης στις σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες ποικίλουν και, όπως όλα τα κοινωνικά προβλήματα, επηρεάζονται έντονα από τις κρατούσες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αντιλήψεις γύρω από τις έννοιες του ατόμου και της κοινωνίας (Edelman 1977, Heywood 1992). Κατά τον τρόπο αυτό, οι ερμηνευτικές προσλήψεις για τους σχετικούς παράγοντες διαφοροποιούνται αναλόγως των εκάστοτε κοινωνικοοικονομικών συνθηκών, καθώς και των αναπαραστάσεων που ο κυρίαρχος λόγος κατασκευάζει για τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες (Foucault 1980).

Στον περί απώλειας στέγης διάλογο για δεκαετίες κυριάρχησε ένα ερμηνευτικό δίπολο που εστίαζε αφενός στο μακρο και αφετέρου στο μικρο-επίπεδο ανάλυσης. Οι πρώτες προσπάθειες επεξήγησης της την προσεγγίζουν ως αποτέλεσμα ατομικών επιλογών (individual choices), ενώ, η δεύτερη μεγάλη ομάδα παραγόντων επικεντρώνεται στις δομικές (structural) αναδιαρθρώσεις του κράτους ευημερίας (welfare state). Δίπολο, το οποίο κατά την δεκαετία του '90 επιχειρήθηκε να ενσωματωθεί σε μια ενιαία προσέγγιση, αυτή της 'Νέας Ορθοδοξίας' (New Orthodoxy) (ενδεικτικά Dant and Deacon 1989, Pleace 2000). Η επιγραμματική ανάπτυξη των δύο αυτών θεμελιωδών προσεγγίσεων επιχειρείται στη συνέχεια.

¹ Παρότι σύνηθες, η απώλεια στέγης δεν συνεπάγεται αυτόματα και εκδήλωση φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού. Για τις ανάγκες του άρθρου, επειδή η έρευνα επικεντρώνεται σε άστεγους που έχουν απωλέσει την κατοικία τους και ζουν στο δρόμο ή σε κοινωνικούς ξενώνες, η σχέση αυτή υποστηρίζεται ότι διαθέτει σημαντική αλληλεπίδραση.

Τα πρώτα ερμηνευτικά εγχειρήματα για το γεγονός ότι κάποιοι άνθρωποι καταλήγουν άστεγοι προέρχονται από την αγγλοσαξονική παράδοση. Το κυριότερο μέρος των μελετών δημοσιεύεται στις Η.Π.Α. με αφετηρία μεσοπολεμικά τη Σχολή του Σικάγο (ενδεικτικά Anderson 1923, Wallace 1965, Spradley 1970) και μετέπειτα στη Μεγάλη Βρετανία (Ο' Connor 1963, Cook 1975). Οι μελέτες αυτές βλέπουν τους άστεγους με όρους κοινωνικού ελέγχου εξετάζοντας τη σχέση τους με υπηρεσίες όπως η αστυνομία ή τα φιλανθρωπικά ιδρύματα. Σε αυτές τις αναλύσεις οι άστεγοι συνδέονται με φαινόμενα παραβατικότητας ή επαιτείας (Archard 1979: 19). Οι προσεγγίσεις αυτές υποστηρίζουν ότι η απώλεια στέγης είναι αποτέλεσμα ατομικής υπαιτιότητας, όπως οι εξαρτήσεις από ναρκωτικές ουσίες ή το αλκοόλ ή η απροθυμία προς εργασία και διαβίωση σύμφωνα με τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα. Με λίγα λόγια, οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν τους αστέγους ως υπεύθυνους για την κατάσταση τους (Busch-Geertsema 2010: 10).

Μια δεύτερη ερμηνευτική κατηγορία αναδεικνύεται μέσα από την κρίση και τις αναδιαρθρώσεις του μεταπολεμικού κράτους ευημερίας στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Οι νέες προσεγγίσεις επεσήμαναν τις επιπτώσεις των αλλαγών του κράτους ευημερίας στη διαμόρφωση νέων συνθηκών αστικής φτώχειας και απώλειας στέγης (Arapoglou 2002: 18, 31). Ειδικότερα σημεία της ανάλυσης τους αποτέλεσαν συντελούμενες δομικές μεταβολές², όπως για παράδειγμα η αποβιομηχάνιση και οι επιπτώσεις της στον τομέα της απασχόλησης ή επιμέρους επιπτώσεις των οικονομικών αλλαγών στον τομέα της αγοράς ακινήτων. Μεταβολές που τέθηκαν σε ευθεία συνάρτηση με ευρύτερες αναδιαρθρώσεις του κράτους ευημερίας. Οι εξελίξεις αυτές θεωρήθηκαν πρωταρχικοί παράγοντες μεγέθυνσης του αριθμού των αστέγων προσδίδοντας στο φαινόμενο δομικά αίτια (ενδεικτικά Eliot and Krivo 1991, Hopper 1991, Pleace and Quilgars 2003).

Η μονοδιάστατη επικέντρωση στις δομικές προσεγγίσεις, με την πάροδο του χρόνου, θεωρήθηκε ανεπαρκής για μια συνολικότερη επεξήγηση του φαινομένου. Αυτό συνέβη, κυρίως, διότι δεν κατάφεραν να απαντήσουν σε σημαντικά ερωτήματα. Γιατί πλήττονται μόνο ορισμένα και όχι όλα τα νοικοκυριά από τις αναδιαρθρώσεις

² Αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση υποστηρίζει ουσιαστικά πως οι απότομες οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές εκθέτουν τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα σε ακραίους κινδύνους, όπως η απώλεια στέγης, που συνιστούν απειλή για την αξιοπρεπή διαβίωση του ανθρώπου.

του κράτους ευημερίας; Γιατί δεν καταλήγουν όλοι οι φτωχοί άστεγοι, παρά μόνο ορισμένοι; Γιατί κάποιοι άνεργοι χάνουν το σπίτι τους ενώ άλλοι όχι;

Έτσι, κυρίαρχα αίτια για την απώλεια στέγης θεωρήθηκαν ο συσσωρευμένος συνδυασμός ατομικών και δομικών παραγόντων. Αναγνωρίζοντας λοιπόν την συνθήκη αυτή, νεότερες προσεγγίσεις αποδέχονται τον ρόλο των ατομικών αιτίων επιχειρώντας να τα εντάξουν στο θεωρητικό σχήμα των δομικών παραγόντων. Η προσέγγιση της Νέας Ορθοδοξίας υποστηρίζει επομένως πως οι δομικοί παράγοντες δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες για την εμφάνιση αστέγων. Οι άνθρωποι που αντιμετωπίζουν προσωπικά προβλήματα είναι οι περισσότεροι ευάλωτοι και εκτεθειμένοι σε αυτόν τον κοινωνικό κίνδυνο (Fitzpatrick 2005: 4).

Παράλληλα, μια σειρά άλλων διαστάσεων όπως οι θεσμικοί (institutional) ή οι 'σχεσιακοί' (relationship) παράγοντες παίζουν κομβικό ρόλο στην εκδήλωση του φαινομένου. Η ύπαρξη ή η απουσία θεσμικού πλαισίου, ο τρόπος διασποράς των κοινωνικών υπηρεσιών στο χώρο, τα κριτήρια πρόσβασης τους και τα κριτήρια ορισμού των δικαιούχων, η μορφή των υπηρεσιών και τα είδη των παροχών τους είναι σημαντικές συνιστώσες που ευνοούν ή αποθαρρύνουν, βελτιώνουν ή επιδεινώνουν την αποτελεσματικότητα των πολιτικών για την αντιμετώπιση της απώλειας στέγης (Morse 1992: 9-12).

Σημαντική είναι επίσης η διάσταση των διαπροσωπικών σχέσεων. Η ύπαρξη ενός επαρκούς κοινωνικού περίγυρου, δικτύου φίλων και γνωστών, ενός υγιούς οικογενειακού περιβάλλοντος χωρίς φαινόμενα βίας, εκφοβισμού ή συγκρούσεων, είναι σημαντικά στηρίγματα μπροστά στον κίνδυνο εμφάνισης του προβλήματος. Η διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων ή τα οικογενειακά προβλήματα μπορούν να οδηγήσουν στην ενίσχυση των πιθανοτήτων εμφάνισης φαινομένων απώλειας στέγης (Mallett 2005).

Στο πλαίσιο τεκμηρίωσης της ταξινόμησης των φαινομένων απώλειας στέγης και στεγαστικού αποκλεισμού της τυπολογίας ETHOS της FEANTSA (2006), επιχειρήθηκε η διάκριση και η κωδικοποίηση των βασικότερων παραγόντων που θεωρούνται καθοριστικοί για την εμφάνιση του φαινομένου. Ο Edgar (2009: 6) αποπειράθηκε να αποτυπώσει τους παράγοντες που ευνοούν την εμφάνιση ευπάθειας και τον κίνδυνο του στεγαστικού αποκλεισμού, διεξάγοντας μια αναλυτική κατηγοριοποίηση όλων των δομικών, θεσμικών, σχεσιακών και ατομικών παραγόντων απώλειας στέγης.

Οι δομικοί παράγοντες κατά την γνώμη του προκαλούνται από τις συνέπειες της φτώχειας και της θέσης στην απασχόληση και επίσης από τις παραμέτρους που εμποδίζουν την πρόσβαση στις κοινωνικές υπηρεσίες. Οι θεσμικοί παράγοντες εξίσου σχετίζονται με την απουσία υποστήριξης σε μια σειρά ζητημάτων που προξενούνται από ανεπαρκείς δομές ή έλλειψη κοινωνικής δικτύωσης, καθώς και από μακροχρόνια διαμονή σε ιδρύματα ή σε άλλες μορφές εγκλεισμού. Από την άλλη πλευρά παράγοντες σχέσεων, όπως η ενδοοικογενειακή βία ή ένα διαζύγιο, είναι δυνητικοί κίνδυνοι πρόκλησης της απώλειας στέγης. Τέλος, οι προσωπικοί παράγοντες είναι οπωσδήποτε κεντρικό ζήτημα στην πρόκληση της απώλειας στέγης. Οι ατομικοί παράγοντες, όπως η έλλειψη επίγνωσης για ενδεχόμενους κινδύνους ή η άγνοια των επιλογών και των προοπτικών σε μια δύσκολη κοινωνική κατάσταση ή ζητήματα εξαρτήσεων από ουσίες ή τα οικονομικά χρέη μπορούν να εκθέσουν τους ανθρώπους σε ακραίες κοινωνικές καταστάσεις (Edgar 2009: 7).

Πίνακας 1: Παράγοντες Ευπάθειας και Κινδύνου Στεγαστικού Αποκλεισμού

Αίτιο	Παράγοντας Ευπάθειας	Σχόλιο
Δομικό	Οικονομικές Διαδικασίες	Επίδραση στο Εισόδημα, Σταθερότητα της Απασχόλησης
	Μεταναστευτική Εισροή, Ιδιότητα του Πολίτη	Διακρίσεις, Πρόσβαση στις Κοινωνικές Υπηρεσίες
	Διαδικασίες της Αγοράς Ακινήτων	Πρόσβαση σε Οικονομικά Προσιτή / Κοινωνική Κατοικία
Θεσμικό	Διαθεσιμότητα Κεντρικών Υπηρεσιών	Έλλειψη ή Ανεπάρκεια Υπηρεσιών που να Ανταποκρίνονται στα Αιτήματα ή στις Ανάγκες Φροντίδας
	Τρόποι Κατανομής των Υπηρεσιών	Ακατάλληλες για τις Ανάγκες (Χωρική Συγκέντρωση, Διαδικασίες Διανομής)
	Έλλειψη Συντονισμού των Κεντρικών Υπηρεσιών	Έλλειψη Συστηματικής Υποστήριξης
Σχέσης	Θεσμικές Διαδικασίες	Εξώσεις
	Οικογενειακή Κατάσταση	Μοναχικοί Άνθρωποι
	Κατάσταση Σχέσεων	Ενδοοικογενειακή Βία, Θετοί Γονείς
Ατομικό	Διάρρηξη Σχέσης	Θάνατος, Διαζύγιο, Χωρισμός
	Αναπηρία / Μακροχρόνια Ασθένεια	Συμπεριλαμβάνει Ψυχικά Νοσήματα και Μαθησιακές Δυσκολίες
	Εκπαιδευτικές Δεξιότητες	Χαμηλές Δεξιότητες
	Εξάρτηση	Αλκοόλ, Ναρκωτικά, Τυχερά Παιχνίδια
	Φύλο / Ηλικία	Γυναίκα, Νέοι / Ηλικιωμένοι
	Κατάσταση Μεταναστευτικής Εισροής	Πρόσφυγας / Άρτι Αφιχθείς

Πηγή: Edgar 2009

Με βάση την ανάλυση που πραγματοποιήθηκε μέχρι τώρα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση των παραγόντων απώλειας στέγης στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Η Ελλάδα ομαδοποιείται στο Νοτιο-ευρωπαϊκό καθεστώς ευημερίας (Ferrera 1996), με αποτέλεσμα η κρατική στεγαστική υποστήριξη για τα φτωχά νοικοκυριά να είναι διαχρονικά περιορισμένη (βλ. Μαλούτας – Οικονόμου 1988, Εμμανουήλ 2006) και μεγάλο βάρος της να αναλαμβάνει ο άτυπος θεσμός της οικογένειας. Οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της απώλειας στέγης στην Ελλάδα μέχρι την εμφάνιση της κρίσης χαρακτηρίζονταν από ένα ισχυρό, κατακερματισμένο και έντονα φιλανθρωπικό πλέγμα κοινωνικής προστασίας (Sapounakis 1997, 1998, Arapoglou 2002, Sapounakis 2005). Ένα τέτοιο υπολειμματικό πλέγμα πολιτικών νομιμοποιούνταν από τον ισχυρισμό ότι η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα είναι περιορισμένη και συνάδει με την εικόνα του παραδοσιακού αστέγου (Παπαδοπούλου – Λυγδοπούλου 2008). Τα αίτια απώλειας στέγης σε μια τέτοια εικόνα είναι κυρίως ατομικής φύσεως, όπως εξαρτήσεις από ουσίες, προβλήματα ψυχικής υγείας, κ.α.

Ωστόσο, οι αλλαγές που επιφέρει η κρίση δημιουργούν βάσιμες υποψίες ότι οι ποιοτικές διαστάσεις ενδεχομένως να μεταβάλλονται. Η απότομη αύξηση των φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, η όξυνση των ποσοστών ανεργίας και, κυρίως, μακροχρόνιας ανεργίας που παρατηρούνται στην Ελλάδα (βλ. Eurostat 2015) είναι δομικοί / διαρθρωτικοί παράγοντες που ευνοούν την απώλεια στέγης (ενδεικτικά Eliot and Krivno 1991). Οι τρέχουσες εξελίξεις, πέρα από τις άμεσες επιπτώσεις που εμφανίζουν καθαυτές, επιβαρύνουν και τις υποστηρικτικές δυνατότητες της οικογένειας με αποτέλεσμα το περιθώριο κοινωνικής προστασίας που διαθέτει να περιορίζεται σημαντικά. Άλλωστε, σε πρόσφατες έρευνες υποστηρίζεται ότι ο ρόλος της οικογένειας βρίσκεται σε κρίση και μαζί του και η λογική αναπαραγωγής του ελληνικού οικογενειοκεντρικού (familistic) καπιταλισμού (Papadopoulos and Roumbakis 2013).

Παράλληλα, μετά τις εκτεταμένες περικοπές κοινωνικών δαπανών που επέφεραν η κρίση και οι πολιτικές λιτότητας, τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής πολιτικής φαίνεται να αλλάζουν (Petmesidou 2013). Η υποψία αυτή ενδυναμώνεται και από το γεγονός ότι η σοβαρή επιδείνωση του προβλήματος δεν αντιμετωπίζεται με κοινωνικές πολιτικές ανάλογες της σημερινής του έκτασης. Αντίθετα, οι κοινωνικές πολιτικές που παγιώνονται είναι υπολειμματικές με επίκεντρο την επείγουσα

διαχείριση του προβλήματος (Kourachanis 2015), με αποτέλεσμα να αναδύεται ένα μοντέλο εκτάκτου ανάγκης ως το βασικό μέσο διαχείρισης της απώλειας στέγης (Arapoglou and Gounis 2015, Arapoglou et. al. 2016).

Η όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, η απότομη αύξηση των ποσοστών φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς και αυτών της μακροχρόνιας ανεργίας, οι εκτεταμένες περικοπές στο σύστημα κοινωνικής προστασίας και, επακόλουθα, οι σημαντικές πιέσεις που δέχεται η οικογένεια, ο διαχειριστικός και υπολειμματικός χαρακτήρας των κοινωνικών πολιτικών οδηγούν σε υποψίες ότι τα αίτια απώλειας στέγης κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης μεταβάλλονται. Επομένως είναι βάσιμο να υποστηρίζεται ότι η εκδήλωση του φαινομένου πηγάζει κυρίως εξαιτίας των δομικών παραγόντων. Με βάση αυτό το σκεπτικό η δομή της εργασίας εκτυλίσσεται στη συνέχεια ως εξής: μετά την περιγραφή της μεθοδολογίας που ακολουθήθηκε παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την διατύπωση των συμπερασμάτων.

2. Η Μεθοδολογία της Έρευνας

Το ερευνητικό ερώτημα που επιχειρήθηκε να απαντηθεί εμπειρικά είναι το εξής: Ποια είναι τα αίτια απώλειας στέγης Ελλήνων αστέγων παραγωγικής ηλικίας; Η διερεύνηση επομένως θα εστιάσει στην οπτική των πληττόμενων υποκειμένων. Για τον λόγο αυτό, παράπλευρες διαστάσεις του ερωτήματος πλαισιώθηκαν με την εξέταση επιμέρους παραμέτρων όπως η βιογραφική τους διαδρομή (ενδεικτικά Τσιώλης 2006) και οι ατομικές επιλογές, το οικογενειακό, επαγγελματικό και ευρύτερο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον του ατόμου. Επίσης, εξετάστηκαν παράμετροι όπως η δυνατότητα πρόσβασης τους στις κοινωνικές υπηρεσίες αλλά και η αλληλεπίδραση τους με τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Το τιθέμενο ερώτημα επιλέχθηκε να απαντηθεί με την εφαρμογή μεθόδων ποιοτικής έρευνας. Συγκεκριμένα, διεξήχθησαν ημι-δομημένες συνεντεύξεις με την χρήση μαγνητοφώνου με Έλληνες άστεγους παραγωγικής ηλικίας, οι οποίοι ζουν στην ευρύτερη περιοχή του κέντρου της Αθήνας. Το εργαλείο αυτό κρίθηκε καταλληλότερο, καθώς είναι το μέσο που βοηθά στην απόσπαση ιδιαίτερων πληροφοριών, μέσα στις οποίες εμπεριέχονται οι αντιλήψεις και τα βιώματα των

ερωτώμενων (Mason 2002). Με άλλα λόγια, μπορεί να αναδείξει τον τρόπο που τα ίδια τα υποκείμενα νοηματοδοτούν και αιτιολογούν την κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει. Κατ' αυτόν τον τρόπο το εργαλείο της συνέντευξης οδηγεί στην αποκρυπτογράφηση των ιδιαίτερων νοημάτων που κρύβονται στο λόγο των υποκειμένων (Van Maanen 1983).

Για την υλοποίηση των συνεντεύξεων συγκροτήθηκε οδηγός με ημι-δομημένες ερωτήσεις ανοικτού τύπου (Κυριαζή 2006: 127, MacDonald and Headlam 2009: 41). Αυτός ο τύπος θεωρήθηκε καταλληλότερος για την επιτυχή έκβαση του ερευνητικού εγχειρήματος, καθώς αποτελεί μεν ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων. Παρέχει δε, ευελιξία ως προς τη σειρά εκπλήρωσης τους, την προσαρμογή του ύφους και του τρόπου εκφοράς τους ανάλογα με τον ερωτώμενο, όπως επίσης και την δυνατότητα προσθαφαίρεσης τους με βάση την ροή της συζήτησης (Ιωσηφίδης 2003: 40). Με άλλα λόγια, ο ημι-δομημένος τύπος των ερωτήσεων επιτρέπει την εφαρμογή ενός πανομοιότυπου οδηγού συνέντευξης στα ερευνητικά υποκείμενα (Robson 2002).

Η έρευνα εκπληρώθηκε με την καταγραφή των βιωμάτων αστέγων ελληνικής υπηκοότητας και παραγωγικής ηλικίας (18 – 65 ετών) που έχουν απωλέσει την κατοικία τους κατά την διάρκεια της κρίσης. Υπήρξε λοιπόν επικέντρωση στις δύο πρώτες κατηγορίες της τυπολογίας ETHOS (FEANTSA 2006). Δηλαδή αυτή των άστεγων που ζουν στο δρόμο, καθώς και αυτή των στερούμενων κατοικίας. Δεν θα ερευνηθούν δηλαδή οι κατηγορίες που αναφέρονται σε απειλούμενους από στεγαστικό αποκλεισμό (άνθρωποι που ζουν σε επισφαλείς στεγαστικές συνθήκες και άνθρωποι που διαβιώνουν σε ακατάλληλα ή ανεπαρκή καταλύματα). Με βάση τα παραπάνω κριτήρια εκπληρώθηκαν δώδεκα συνεντεύξεις (επτά με άνδρες και πέντε με γυναίκες). Ειδικότερα ελήφθησαν τέσσερις συνεντεύξεις στην ηλικιακή κλίμακα 20-35 ετών, τέσσερις στην κατηγορία 35-50 ετών και άλλες τέσσερις στις ηλικίες 50-65 ετών (βλ. Παράρτημα).

Η πρόσβαση στο πεδίο επιχειρήθηκε με δύο τρόπους. Καταρχήν με την επικοινωνία και συνεργασία των δομών κοινωνικής πολιτικής για την απώλεια στέγης (Κοινωνικοί Ξενώνες, Υπνωτήρια, Κέντρα Ημερήσιας Φροντίδας Αστέγων, Συσσίτια Φορέων και Εκκλησιών) και, σε δεύτερο, επίπεδο με την τεχνική της χιονοστιβάδας. Σχετικά με το τελευταίο υπήρξαν υποδείξεις και συστάσεις από τους ίδιους τους άστεγους για επαφή με άλλους ανθρώπους. Αξίζει να σημειωθεί ότι η δεύτερη

μέθοδος προσέγγισης ήταν αποτελεσματικότερη. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι αποτέλεσε μια περισσότερο «ελεγχόμενη» μορφή, καθώς ζητήθηκε από αστέγους που διενεργήθηκε μια «επιτυχημένη» συνέντευξη να συστήσουν κάποιον άνθρωπο που έχουν γνωρίσει με παρεμφερή χαρακτηριστικά και προβλήματα. Το γεγονός αυτό προστάτευσε την επιτυχή υλοποίηση της έρευνας από εγγενείς δυσκολίες που υπήρξαν στην αρχή αλλά και κατά τη διάρκεια της.

Οι δυσκολίες αυτές αφορούσαν τόσο στον εντοπισμό των αστέγων, όσο και στην απόσπαση της συναίνεσης τους να μιλήσουν για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Επιχειρώντας την απαρίθμηση αυτών των δυσκολιών υπήρξε πολύ συχνό πρόβλημα, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, η μη έλευση τους στο συμφωνημένο ραντεβού. Με αποτέλεσμα τη σπατάλη πολύτιμου χρόνου και την καθυστέρηση της ομαλής εκπλήρωσης της έρευνας. Παράλληλα, στις συνεντεύξεις στις κοινωνικές δομές, ιδίως στα Κέντρα Ημέρας, δεν ήταν λίγες οι συζητήσεις που δεν είχαν ουσιαστικό αποτέλεσμα, λόγω αδυναμίας ομαλής επικοινωνίας των αστέγων (απουσία ειρμού, ερμηνευτικών ικανοτήτων και αιτιολόγησης των παραγόντων που τους οδήγησαν σε μια ακραία κοινωνική κατάσταση). Οι συνεντεύξεις αυτές δεν προσμετρήθηκαν στον πληθυσμό της έρευνας. Παρατηρούνταν συνήθως σε περιπτώσεις αστέγων που ζούσαν για περισσότερο από έξι μήνες στο δρόμο.

Μετά την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων ακολούθησε η απομαγνητοφώνηση τους. Η απομαγνητοφώνηση ήταν μια χρονοβόρα διαδικασία για ευνόητους, αλλά, και για ιδιαίτερους λόγους. Μια λεπτομερής απομαγνητοφώνηση συνέντευξης συνεπάγεται τον πολλαπλάσιο, από τη διεξαγωγή της, χρόνο. Οι ιδιαίτεροι παράγοντες χρονικής καθυστέρησης είχαν να κάνουν με την επιλογή μιας, αφηγηριακής, σταδιακής προετοιμασίας του υλικού προς επεξεργασία. Κάθε απομαγνητοφωνημένο κείμενο συνοδεύθηκε από λεπτομερή σχόλια στο πλάι του προγράμματος επεξεργασίας κειμένου. Σχόλια τα οποία αποτέλεσαν και τον προπομπό των θεματικών αξόνων των εμπειρικών ευρημάτων.

Η ομαδοποίηση των αποτελεσμάτων έγινε με κριτήριο την θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων. Κατά τον τρόπο αυτό αναδείχθηκαν τρεις διακριτοί παράγοντες απώλειας στέγης με βάση τον λόγο των υποκειμένων, οι οποίοι παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα. Παράλληλα, σημειώθηκαν αποσπάσματα των συνεντεύξεων, τα

οποία κρίθηκαν ιδιαίτερης σημασίας για την απόδοση νοήματος και ερμηνείας στα πρωτογενή δεδομένα.

3. Αποτελέσματα της Έρευνας

Μέσα από τον λόγο των αστέγων μπορούν να εντοπιστούν τρία διακριτά και συμπληρωματικά αίτια απώλειας στέγης. Οι τρεις αυτοί παράγοντες βρίσκονται σε μια διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ τους προξενώντας συσσωρευμένη κοινωνική μειονεξία, εγγενές χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού. Τα αίτια αυτά είναι τα εξής: πρώτον, η απουσία εισοδήματος και απασχόλησης λόγω μακροχρόνιας ανεργίας. Δεύτερον, η απουσία υποστηρικτικού διαπροσωπικού περιβάλλοντος. Τρίτον, η απουσία υπηρεσιών πρόληψης του προβλήματος για τους ενοικιαστές διαμερισμάτων. Καθένας από τους παράγοντες που αναφέρθηκαν αναλύεται παρακάτω αυτόνομα. Στα συμπεράσματα επιχειρείται μια συνθετική ανάλυση τους.

3.1 Η Απουσία Εισοδήματος λόγω Μακροχρόνιας Ανεργίας

Ο παράγοντας της ανεργίας και της έλλειψης εισοδήματος καθίσταται κεντρικός για την απώλεια στέγης κατά την διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Οι άστεγοι που συμμετείχαν στην έρευνα προέρχονται από τομείς απασχόλησης που αντιμετωπίζουν τα μεγαλύτερα πλήγματα εξαιτίας της ύφεσης. Το ζήτημα αυτό αφορά και τομείς όπου η εργασιακή επισφάλεια έχει εμφανιστεί έντονα και πριν την κρίση. Ωστόσο, η κρίση οδηγεί σε διόγκωση και πολλαπλασιασμό των προβλημάτων αυτών και των δυσμενών συνεπειών με τις οποίες συνυφαίνονται.

Οι συνεντευξιαζόμενοι πριν γίνουν άστεγοι ήταν εργαζόμενοι χαμηλής ειδίκευσης που με την κρίση έχασαν την δουλειά τους και, αργότερα, τον χώρο στέγασής τους. Οι άνδρες άστεγοι εργάζονταν στους κλάδους των κατασκευών, των μεταφορών ή πρόκειται για πρώην ελεύθερους επαγγελματίες (π.χ. μικροέμποροι). Οι άστεγες γυναίκες πριν καταλήξουν άνεργες απασχολούνταν σε τομείς όπως υπηρεσίες καθαρισμού, φροντίδας ηλικιωμένων, κλπ. Στο λόγο των αστέγων εμπεριέχεται μια αιτιώδης σχέση. Η κατάσταση της ανεργίας οδηγεί σε απουσία εισοδήματος και, μακροπρόθεσμα, ελλείπει υποστηρικτικού περιβάλλοντος, σε αδυναμία επαρκούς ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των στεγαστικών δαπανών.

Ο κ. Γιώργος είναι 54 ετών και είναι άστεγος τον τελευταίο χρόνο. Δεν έχει παντρευτεί ούτε έχει κάνει παιδιά. Σε όλη του την ζωή εργαζόταν ως οικοδόμος στην Αθήνα μέχρι που τα τελευταία τρία χρόνια έχασε την δουλειά του λόγω της κρίσης. Έκτοτε ζούσε με την σύνταξη της μητέρας του, η οποία πέθανε πριν ένα χρόνο. Τα στεγαστικά έξοδα (ενοίκιο, ρεύμα, νερό) δεν ήταν σε θέση πλέον να τα καλύψει και του έκαναν έξωση. Στην αρχή φιλοξενούνταν σε συγγενείς και φίλους και ζούσε με την υποστήριξη τους. Τα όρια αυτής της υποστήριξης εξαντλήθηκαν και αργότερα αναγκάστηκε να μείνει στο δρόμο μέχρι που έμαθε από την εκκλησία για ένα Κοινωνικό Ξενώνα. Τους τελευταίους μήνες ζει εκεί και κάνει ένα με δύο μεροκάματα τον μήνα σε συνεργείο καθαρισμού.

«Ερ: Θα ήθελα να μου πεις καταρχήν κάποια στοιχεία για εσένα.

Απ: Είμαι 54 ετών. Σε οικοδομές δούλευα και τρία χρόνια είμαι άνεργος. Τον τελευταίο χρόνο έχασα την μητέρα μου, πριν μέναμε μαζί. Από τον καιρό που έχασα την μητέρα μου έμεινα στο δρόμο.

Ερ: Εδώ μεγάλωσες;

Απ: Έχω γεννηθεί στη Μυτιλήνη αλλά είμαι Αθήνα από το 1965. Δημοτικό πήγα εδώ. Μετά δούλευα σε οικοδομές όλη μου την ζωή. Τελευταία ήμουν σε μια εταιρεία που ρίχναμε μπετό αλλά μετά σταμάτησε να έχει δουλειά. Ότι υπήρχε το έκανα.

Ερ: Πως ήταν τα πράγματα γενικά στην οικοδομή;

Απ: Τότε που δούλευα ήταν καλά. Ζούσαμε ανθρώπινα. Βγάζαμε το ψωμί μας και όλα καλά. Από τότε που σταμάτησε, που τέλειωσε δηλαδή η δουλειά και μας σταμάτησαν, τι να κάνουμε;

Ερ: Πότε έγινε αυτό;

Απ: Τον Απρίλιο του '11. Σταματήσαμε και έκτοτε δεν έχω κάνει ούτε 50 μεροκάματα τα τελευταία τρία χρόνια. Αφού δεν έχει δουλειές.

Ερ: Έμενες με την μητέρα σου μου είπες;

Απ: Ναι. Από τον καιρό που έχασα την μητέρα μου μένω από εδώ κι από εκεί.

Ερ: Ήταν δικό σας το σπίτι;

Απ: Όχι, με ενοίκιο. Έπαιρνε μια σύνταξη και τα φιλοβόλευαμε. Σαν άνεργος μετά και χωρίς την σύνταξη τι να κάνω; Ευτυχώς που βρήκα στον Ξενώνα.

Ερ: Ένα χρόνο είσαι εκεί;

Απ: Ναι, από τότε που έχασα την μητέρα μου.

Ερ: Η σπιτονοικοκυρά δεν έδειξε λίγο κατανόηση για την κατάσταση;

Απ: Ε τι να δείξει; Να κάθομαι στο σπίτι της χωρίς να πληρώνω;

Ερ: Άλλα προβλήματα πριν μείνεις άνεργος δεν υπήρχαν;

Απ: Πριν ήταν καλά. Όσο δούλευα ήταν μια χαρά. Από τον καιρό που έμεινα από δουλειά και μετά είναι δράμα. Στον Ξενώνα είμαστε. Γίνεται να είσαι καλά στον Ξενώνα; Άμα δεν είσαι αφεντικό να μείνεις μόνος σου;»

(Συνέντευξη 4: Άστεγος 54 ετών ανύπαντρος φιλοξενούμενος σε Κοινωνικό Ξενώνα)

Η Ελίνα είναι 47 χρονών. Έχει ένα παιδί 23 ετών και έχει χωρίσει χρόνια με τον άνδρα της. Δεν έχει υποστηρικτικό οικογενειακό περιβάλλον κοντά της, μόνο μια θεία της στην επαρχία. Έχει κάνει πολλές δουλειές στη ζωή της (καμαριέρα, καθαρίστρια, κ.α). Τα τελευταία χρόνια απασχολούνταν ως καμαριέρα σε ξενοδοχείο μέχρι που άρχισαν τα εργασιακά προβλήματα. Στην αρχή έκανε λιγότερα μεροκάματα και μετά έφτασε να μην κάνει καθόλου. Είναι άστεγη με τον γιό της τα τελευταία δύο χρόνια, καθώς δεν είχε να πληρώσει τα ενοίκια μετά την απώλεια της εργασίας της. Όσο παραμένει στο δρόμο αναγκάστηκε να πουλήσει οποιαδήποτε αντικείμενα αξίας είχε (από μερικά κοσμήματα μέχρι οτιδήποτε θα μπορούσε να πωληθεί), προκειμένου να επιβιώσουν. Αυτή τη στιγμή διαμένει σε Κοινωνικό Ξενώνα.

«Ερ: Τι δουλειές έκανες;

Απ: Έκανα πολλές δουλειές. Φρόντιζα ηλικιωμένους, έχω κάνει λάντζα, καθαρίστρια. Ότι υπήρχε έκανα.

Ερ: Μέχρι πότε αυτό;

Απ: Δούλευα σε ξενοδοχείο μέχρι πριν δύο χρόνια. Τότε σταμάτησα να έχω δουλειά. Από τότε δεν βρίσκω.

Ερ: Τι έγινε δηλαδή πριν δύο χρόνια και δεν βρίσκεις;

Απ: Άρχισε να σπάει. Μου λέγαν έλα λίγο εδώ μετά έλα λίγο για εκεί. Δεν δούλευα κανονικά και είχα και το παιδί παράλληλα.

Ερ: Που έμενες;

Απ: Έμεινα στην αρχή σ' ένα σπίτι με ενοίκιο και μετά που δεν είχε πολύ δουλειά μέναμε με ενοίκιο σ' ένα δωμάτιο ενός σπιτιού μαζί με άλλους.

Ερ: Μέχρι πότε αυτό;

Απ: Μέχρι πριν δύο χρόνια.

Ερ: Τι έγινε τότε;

Απ: Και εγώ δεν είχα να κάνω κάποια μεροκάματα και δεν μπορούσαν πλέον οι συγγενείς μας να μας βοηθήνε οικονομικά επειδή δεν είχαν κι αυτοί.

Ερ: Και τότε τι έκανες;

Απ: Δεν είχα καθόλου χρήματα. Είχα εξαντλήσει όλα τα μέσα.

Ερ: Και τι έγινε;

Απ: Μας έδιωξαν από το σπίτι και για να βρούμε κάτι να τρώμε στο δρόμο άρχισα να πουλάω μερικά κοσμήματα που μου είχαν μείνει και ότι άλλα πράγματα μπορούσαμε να βγάλουμε κάποια λεφτά.

Ερ: Και μένατε στο δρόμο δηλαδή;

Απ: Ναι. Μετά μας έβαλαν στον Κοινωνικό Ξενώνα»

(Συνέντευξη 7: Άστεγη 47 ετών χωρισμένη με παιδί, φιλοξενούμενη σε Κοινωνικό Ξενώνα)

3.2 Η Απουσία Υποστηρικτικού Περιβάλλοντος

Η απουσία υποστηρικτικού περιβάλλοντος αποτελεί μια κρίσιμη παράμετρο για την απώλεια στέγης σε χώρες που διαθέτουν ως επίκεντρο της κοινωνικής προστασίας άτυπους θεσμούς, όπως αυτόν της οικογένειας. Οι άστεγοι που κατέθεσαν τα βιώματα τους εμφανίζουν διαταραγμένες σχέσεις στο οικογενειακό και κοινωνικό της περιβάλλον. Ταυτόχρονα, διαπιστώνεται ότι αυτή η παράμετρος αρχίζει να διαφοροποιείται, όχι προς θετικότερες κατευθύνσεις. Πρόκειται για το φαινόμενο των άστεγων οικογενειών. Για μορφές απώλειας στέγης, δηλαδή, που δεν εμφανίζουν διαταραχές στις ενδοοικογενειακές τους σχέσεις. Το νέο αυτό φαινόμενο ερμηνεύεται με βάση την ισχυρή επίδραση των δομικών παραγόντων που οδηγούν σε απώλεια στέγης, όπως η ανεργία και η έλλειψη εισοδήματος. Παράλληλα, η εμφάνιση του υποδηλώνει ότι η υποστήριξη του οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος δεν διαθέτει απεριόριστη χρονική και υλική επάρκεια. Παρακάτω παρατίθενται αποσπάσματα που επιβεβαιώνουν τους ισχυρισμούς αυτούς. Αρχικά γίνεται αναφορά σε περιπτώσεις που είναι πλήρως αποκομμένες από τον οικογενειακό και φιλικό ιστό, ενώ, στη συνέχεια παρατίθενται τα βασικότερα χαρακτηριστικά από συνεντεύξεις με άστεγους οικογενειάρχες.

Η Νάντια είναι 34 ετών και είναι ανύπαντρη μητέρα. Έχει μια κόρη 9 ετών. Ο πατέρας του παιδιού ήταν χρήστης ναρκωτικών και μετά το 2005 η κατάσταση του επιδεινώθηκε. Εξαιτίας του γεγονότος αυτού η Νάντια πήρε απόφαση να απομακρυνθεί μαζί με το παιδί της από αυτόν. Αργότερα έκανε σχέση με έναν άλλο σύντροφο, ο οποίος την κακοποιούσε. Η Νάντια εργαζόταν με ημιαπασχόληση σε αλυσίδα σουπερ μάρκετ και από το 2011 είναι άνεργη και δεν μπορεί να βρει δουλειά πουθενά. Το μόνο της εισόδημα προερχόταν από περιστασιακή αδήλωτη απασχόληση σε νυχτερινά μαγαζιά μέχρι που σταμάτησε εντελώς. Το 2012 της έκαναν έξωση από το σπίτι και σε συνδυασμό με τα συμπτώματα βιαιοπραγίας του συντρόφου της κατέφυγε σε Ξενώνα κακοποιημένων γυναικών. Επίσης δεν έχει σχέσεις με τους χωρισμένους γονείς της εδώ και χρόνια.

«Ερ: Πως και έμεινες στο δρόμο;

Απ: Ήμουν με ένα παλικάρι, όχι με αυτόν που έκανα την μικρή. Ο πατέρας της μικρής ήταν ναρκομανής και δεν πήγαινε άλλο. Δεν μπορούσα να αφήνω άλλο το παιδί μου σε αυτή την κατάσταση. Δεν ήθελα να ζει όλο αυτό το σκηνικό. Αυτός μετά έπεσε σε βαριά ναρκωτικά. Μετά γνώρισα έναν άλλο άνδρα στο μπαρ. Με βοήθησε να μεγαλώσω τη μικρή. Δεν μπορώ να πω ότι δεν με βοήθησε. Όμως ζήλευε πολύ, με χτυπούσε καμιά φορά. Αλλά δεν ήταν χοντρά πράγματα. Δύο τρεις φορές είχε γίνει αυτό. Όμως δεν άντεχα. Ήθελα να φύγω κι από εκεί. Και γυρνάω μια μέρα σπίτι και δεν μπορούσα να μπω. Χρώσταγα ενοίκια και έστειλε ο ιδιοκτήτης τον κλητήρα να μου κάνει έξωση.

Ερ: Γιατί;

Απ: Δεν είχα δουλειά πλέον. Είχα μείνει άνεργη σχεδόν δύο χρόνια. Πήγαινα κατά διαστήματα και έκανα μεροκάματα σε ένα μπαρ αλλά είχε πέσει πολύ η κίνηση. Μπορεί μόνο κάθε Σάββατο. Που να τα βγάλεις πέρα; Μετά πήγα και βρήκα δουλειά σαν σερβιτόρα κάπου. Αλλά ήρθε εκεί ο σύντροφος μου και έκανε επεισόδιο. Με απέλυσαν.

Ερ: Γονείς δεν έχεις;

Απ: Έχω αλλά είναι απόντες. Οι γονείς μου είναι χωρισμένοι. Και ο καθένας έχει κατατάξει τα παιδιά του. Η μάνα μου είχε αδυναμία στη μικρή της κόρη. Ο πατέρας μου στον γιο του. Με εμένα δεν ήθελαν να έχουν πολλά πολλά. Μετά η μάνα μου

ξαναπαντρεύτηκε. Και ο πατέρας μου. Αλλά δεν νοιάστηκαν όλο αυτό τον καιρό. Να πουν ρε παιδί μου θες ένα γάλα για το παιδί;»

(Συνέντευξη 10: Άστεγη 34 ετών ανύπαντρη με παιδί, φιλοξενούμενη σε Κοινωνικό Ξενώνα)

Ο Παντελής είναι 48 ετών και εργαζόταν ως εργοδηγός σε κατασκευαστικά έργα. Εξαιτίας της οικονομικής κρίσης απολύθηκε. Η ηλικία του είναι απαγορευτική, όπως λέει, για τους εργοδότες να τον προσλάβουν κι έτσι δεν βρίσκει σε κανένα έργο δουλειά. Οι γονείς του έχουν πεθάνει και έχει μια αδερφή που μένει εκτός Αθήνας με την οικογένεια της. Έχουν καλές σχέσεις με την αδερφή του, όμως δεν της έχει πει ότι έχει μείνει άστεγος τους τελευταίους τέσσερις μήνες. Η ανεργία και κάποια χρήματα που χρειάστηκε για ένα έκτακτο πρόβλημα υγείας του παιδιού του τον οδήγησαν στο να εκταμιεύσει όλες τις οικονομίες του. Έμειναν με την σύζυγο και το παιδί τους σ' ένα σπίτι με ενοίκιο, απ' όπου και τους έκαναν έξωση λόγω αδυναμίας οικονομικής ανταπόκρισης. Στην παρούσα φάση η γυναίκα του με το παιδί φιλοξενούνται στην πεθερά του και εκείνος μένει άλλοτε σε φίλους και άλλοτε εκεί.

«Ερ: Παντελή πως έμεινες άστεγος;

Απ: Πως και έμεινα άστεγος, Δουλειά δεν έβρισκα, ήμουν άνεργος δηλαδή στην αρχή, ένα σοβαρό πρόβλημα υγείας έτυχε στο παιδί έπρεπε να τρέχουμε στα νοσοκομεία φάγαμε όλες μας τις οικονομίες με αυτό το πράγμα. Κάποια πάθηση, όχι κάτι πολύ σοβαρό. Όμως μας τελείωσαν τα χρήματα και δεν υπήρχε λύση.

Ερ: Που μένατε;

Απ: Έμεινα στο Παγκράτι. Νοικιάζαμε ένα τριάρι. Η γυναίκα μου φρόντιζε μια ηλικιωμένη. Εγώ δούλευα σε κατασκευαστικά έργα. Όμως η κυρία σταμάτησε την γυναίκα μου γιατί δεν μπορούσε να την πληρώσει, λόγω της κρίσης. Μετά έπεσε και η δικιά μου η δουλειά. Το να κάνεις τρία μεροκάματα και να δίνεις 350 ενοίκιο και τα έξοδα του παιδιού, που καταλαβαίνεις τι σημαίνει να έχεις παιδί ε; Δεν βγαίναμε. Τι να κάνεις με 5 μεροκάματα τον μήνα; Δεν υπάρχει δουλειά πάνω στον κλάδο μας, τα κατασκευαστικά. Δεν υπάρχει τίποτα.

Ερ: Με την οικογένεια σου έχετε παρτίδες;

Απ: Μιλάμε, ναι. Μιλάμε.

Ερ: Γνωρίζουν για την κατάσταση σου;

Απ: Εεεε (κενό). Όχι, δεν γνωρίζουν. Εγώ τώρα είμαι άστεγος τέσσερις μήνες σχεδόν. Δεν είναι ότι είμαι χρόνια.

Ερ: Οι γονείς της γυναίκας σου;

Απ: Ναι. Η γυναίκα μου μένει στο σπίτι της μητέρας της με το παιδί. Που να χωρέσουμε όλοι στους ανθρώπους; Εγώ μένω μια εκεί, μια σ' ένα φίλο, μια έξω. Όπου βρω. Τι να κάνω.

Ερ: Χθες που κοιμήθηκες;

Απ: Σ' ένα φίλο.

Ερ: Σήμερα;

Απ: Δεν ξέρω. Είναι αυτή η ανησυχία που σε κάνει να μην μπορείς να σκεφτείς άλλα πράγματα. Ας πούμε το να ψάξω για δουλειά. Δεν μπορώ όλη μέρα να σκέφτομαι που θα μείνω το βράδυ γιατί πρέπει να σκέφτομαι που θα ψάξω για δουλειά.»

(Συνέντευξη 3: Άστεγος 48 ετών οικογενειάρχης με παιδί που ζει στο δρόμο)

3.3 Η Απουσία Υπηρεσιών Πρόληψης για τους Ενοικιαστές Διαμερισμάτων

Το φαινόμενο της απώλειας στέγης στην Ελλάδα φαίνεται πως, μέχρι τώρα, πλήττει μονάχα όσους δεν διαθέτουν ιδιόκτητη κατοικία. Μέσα από την περιγραφή της βιογραφικής διαδρομής των αστέγων που δέχθηκαν να καταθέσουν την εμπειρία τους προκύπτει ότι είναι πρώην ενοικιαστές ακινήτων που οδηγήθηκαν σε αδυναμία αποπληρωμής των στεγαστικών τους υποχρεώσεων. Έπειτα από ένα μεγάλο διάστημα που βρίσκονταν υπό την απειλή της έξωσης, συνήθως άνω των τριών μηνών και κάτω των δώδεκα κατέληξαν στο δρόμο. Παράλληλα, η κατάληξη αυτή ευνοήθηκε από την απουσία κοινωνικών υπηρεσιών πρόληψης. Μέτρα όπως η επιδότηση ενοικίου, οι υπηρεσίες διαμεσολάβησης και διακανονισμού χρεών και οφειλών, η ανάπτυξη στοχευμένων πολιτικών απασχόλησης και εισοδηματικής ενίσχυσης για ανθρώπους που απειλούνται από μορφές απόλυτης φτώχειας είναι σημαντικά για την αποτροπή της απώλειας στέγης. Δεδομένου ότι αυτό το εύρημα αναφέρεται και στα αποσπάσματα προηγούμενων συνεντεύξεων εδώ παρατίθεται ένα ακόμη απόσπασμα ενδεικτικά.

Ο Νικόλαος είναι 54 ετών και ήταν ελεύθερος επαγγελματίας. Δεν έκανε οικογένεια, ενώ οι γονείς του έχουν πεθάνει. Το 2012 αναγκάστηκε να κλείσει τη μικρή επιχείρηση του λόγω συσσωρευμένων χρεών που προέκυψαν στα χρόνια της κρίσης. Σύντομα εξανεμίστηκαν όλες του οι οικονομίες και βρέθηκε να χρωστάει πολλά ενοίκια προς τα τέλη του '13, οπότε και του έκαναν έξωση. Στην παρούσα φάση αναζητεί ανεπιτυχώς οποιαδήποτε απασχόληση και φιλοξενείται άλλοτε σε σπίτια φίλων, άλλοτε σε υπνωτήριο και άλλοτε στο δρόμο.

«Ερ: Πως έγινε και έμεινες άστεγος;

Απ: Δεν το έχω συνειδητοποιήσει κι εγώ. Αν κάτσω και το σκεφτώ και το πάρω στα σοβαρά ίσως τρελαθώ. Μέχρι το '11 τα πράγματα έβγαιναν. Με ζόρι βέβαια αλλά δεν είχα φτάσει σε αυτή την κατάσταση. Είχα ένα μικρό φιλικατζίδικο και έμενα με ενοίκιο. Ενοίκιο δηλαδή και στο μαγαζί, ενοίκιο και στο σπίτι, χρήματα για το εμπόρευμα, χρήματα για το ΤΕΒΕ. Καλά αυτό σταμάτησα να το πληρώνω όταν ζόρισαν πολύ τα πράγματα.

Ερ: Πότε δηλαδή;

Απ: Ε προς τα τέλη του '11 φαινόταν ότι το πράγμα δεν βγαίνει για πολύ. Τα χρέη με είχαν πνίξει. Αναγκάστηκα να το κλείσω το μαγαζάκι γιατί έμπαινα όλο και περισσότερο μέσα. Ήταν αργά όταν διαπίστωσα ότι έχω χάσει τον έλεγχο. Ακόμη με ψάχνουν για τα χρέη. Τους λέω ότι είμαι άστεγος και μου λένε κόψε τον λαιμό σου.

Ερ: Δεν είχες δικό σου σπίτι;

Απ: Όχι. Με ενοίκιο έμενα πάντα. Όταν άρχισα να χρωστάω ενοίκια προς τις αρχές του '13 του είπα του ιδιοκτήτη να μου κάνει μείωση. Μου είπε εντάξει αλλά να του δώσω κάποιο έναντι. Όταν του είπα ότι δεν έχω να του δώσω μου λέει ε τότε τι μας λες για μείωση; Μετά από δύο μήνες μου είπε πως δεν θα μπορεί για πολύ ακόμη να με κρατάει με απλήρωτο το σπίτι. Τον δικαιολογώ κάπως γιατί είχε και τα χαράτσια που πλήρωνε, είχε και ρεύμα, νερό κλπ που του τα άφησα απλήρωτα. Τώρα είμαι κάνα πεντάμηνο που μένω σε ένα γνωστό μου αλλά ντρέπομαι πολύ. Είναι οικογενειάρχης με παιδιά κι έχουν κι εμένα μέσα στα πόδια τους. Πότε κοιμάμαι στο υπνωτήριο και πότε τους λέω ότι θα κοιμηθώ στο υπνωτήριο και κοιμάμαι στο δρόμο. Το τελευταίο είναι μαρτύριο. Δεν κλείνεις μάτι από τον φόβο.

Ερ: Από το κράτος δεν υπήρξε καμία βοήθεια;

Απ: Το κράτος ουσιαστικά με έσπρωξε σε αυτή την κατάσταση. Ποιος φταίει που είναι έτσι η οικονομία; Ποιος φταίει που δεν βρίσκω δουλειά; Ποιος φταίει που δεν

έχω να πληρώσω το σπίτι μου; Ποιος με κυνηγάει για τα χρέη μου στην εφορία και το ΤΕΒΕ; Σε άλλο κράτος θα ζούσα καλύτερα.»

(Συνέντευξη 1: Άστεγος 54 ετών ανύπαντρος που ζει στο δρόμο)

4. Συμπεράσματα

Το άρθρο επεδίωξε τον εντοπισμό και την ανάλυση των κυριότερων αιτίων που οδήγησαν στην απώλεια στέγης Έλληνες άστεγους παραγωγικής ηλικίας στην περιοχή της Αθήνας. Αυτό επιχειρήθηκε να απαντηθεί μέσα από τον λόγο των ίδιων των υποκειμένων. Παράμετροι όπως οι απότομες οικονομικές αλλαγές, η υψηλή επιβάρυνση σε στεγαστικές δαπάνες, οι τιμές της αγοράς ακινήτων, οι μεταναστευτικές και οι προσφυγικές ροές συνιστούν δομικούς παράγοντες απώλειας στέγης. Η απουσία νομικού πλαισίου προστασίας από πλειστηριασμούς κατοικίας, η απουσία ύπαρξης, διαθεσιμότητας και προσβασιμότητας σε κοινωνικές υπηρεσίες, η έλλειψη τους ή η κακή διασπορά τους στο χώρο ή ο αναποτελεσματικός συντονισμός είναι θεσμικές αιτίες. Το διαταραγμένο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον, η αιφνίδια απώλεια γονέων ή συζύγου από τους οποίους υπήρχε οικονομική εξάρτηση, η ενδοοικογενειακή βία και κακοποίηση ευνοούν την εμφάνιση αστέγων εξαιτίας μη ομαλών διαπροσωπικών σχέσεων. Τέλος, ατομικές επιλογές σε κρίσιμα χρονικά σημεία, η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες και αλκοόλ, οι χαμηλές εκπαιδευτικές και επαγγελματικές δεξιότητες, η απροθυμία προς εργασία συγκροτούν τους ατομικούς παράγοντες απώλειας στέγης.

Από τον λόγο των κοινωνικών υποκειμένων που αφηγήθηκαν την διαδρομή τους και προσπάθησαν να εξηγήσουν πως κατέληξαν στην απώλεια στέγης διαφαίνονται τρία διαφορετικά αίτια: πρώτον, η έλλειψη εισοδήματος λόγω μακροχρόνιας ανεργίας. Δεύτερον, η έλλειψη επαρκούς υποστηρικτικού περιβάλλοντος από συγγενείς ή φίλους. Τρίτον, η έλλειψη κοινωνικών υπηρεσιών πρόληψης του προβλήματος για τους ενοικιαστές ακινήτων. Κάθε μια από τις τρεις αυτές συνιστώσες που οδηγούν στη συνισταμένη της αστεγίας αναλύονται αυτόνομα στη συνέχεια.

Οι άστεγοι της έρευνας πριν από την κρίση απασχολούνταν σε χαμηλής ειδίκευσης ή/και επισφαλείς θέσεις εργασίας, οι οποίες με την εμφάνιση της κρίσης και της ύφεσης χάνονται. Η μακροχρόνια περίοδος ανεργίας στην οποία

εγκλωβίζονται τους οδηγεί σε αδυναμία ανταπόκρισης στις απαιτήσεις των στεγαστικών δαπανών, με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε έξωση από τους ιδιοκτήτες των διαμερισμάτων. Η έλλειψη εισοδήματος λόγω μακροχρόνιας ανεργίας κατατάσσεται στους δομικούς παράγοντες απώλειας στέγης.

Παράλληλα, από τις σχετικές απαντήσεις αναδεικνύεται η απουσία υποστηρικτικού περιβάλλοντος. Η διάρρηξη των δεσμών με το οικογενειακό περιβάλλον οδηγεί στη μη αξιοποίηση μιας σημαντικής μορφής αλληλεγγύης, ιδιαίτερα για τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας. Η μη ύπαρξη βοήθειας από την οικογένεια ομαδοποιείται στους σχεσιακούς παράγοντες. Ωστόσο, σε οικογενειοκεντρικά καθεστώτα ευημερίας, όπως το ελληνικό, ο θεσμός της οικογένειας αποτελεί ένα δομικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της ευρύτερης διάρθρωσης των θεσμών αλληλεγγύης και των πρακτικών κοινωνικής αναπαραγωγής. Επομένως, σε αυτές τις περιπτώσεις κάλλιστα θα μπορούσε να εκληφθεί ως δομικός παράγοντας απώλειας στέγης.

Τέλος, οι άνθρωποι που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις ήταν πρώην ενοικιαστές διαμερισμάτων και όχι ιδιοκτήτες. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της θεσμικής προστασίας που παρέχεται στην πρώτη κατοικία από τους πλειστηριασμούς σε πολίτες μέχρι ένα εισοδηματικό όριο. Αντίθετα, η απουσία ενός συγκροτημένου πλέγματος υπηρεσιών πρόληψης της απώλειας στέγης για τους ενοικιαστές ακινήτων τους αφήνει απροστάτευτους μπροστά στον κίνδυνο απώλειας στέγης. Η έλλειψη ιδιόκτητης κατοικίας συμπεριλαμβάνεται στους δομικούς παράγοντες της απώλειας στέγης, ενώ, η απουσία υπηρεσιών πρόληψης εντάσσεται στους θεσμικούς παράγοντες.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας διαπιστώνεται ότι για την απώλεια στέγης στους ανθρώπους που ερευνήθηκαν ευθύνονται κυρίως τα δομικά αίτια (ανεργία, έλλειψη εισοδήματος, ιδιοκατοίκησης), τα οποία συμπληρώνονται με στοιχεία από θεσμικούς και σχεσιακούς παράγοντες. Τα δομικά αίτια είναι θεμελιώδης παράμετρος απώλειας στέγης κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Κι αυτό γιατί, αφενός, οι θεσμικοί παράγοντες διαμορφώνονται από δομικές παραμέτρους (π.χ. δημοσιονομική κρίση, αναδιάρθρωση και υπολειμματικοποίηση της κοινωνικής πολιτικής). Αφετέρου, οι σχεσιακοί παράγοντες σε μεγάλο βαθμό οδηγούν σε αδυναμία αξιοποίησης ενός δομικού χαρακτηριστικού γνωρίσματος αλληλεγγύης της ελληνικής κοινωνίας, αυτού της οικογένειας.

Η κυριαρχία των δομικών και θεσμικών παραγόντων θέτει μεγάλους προβληματισμούς για την επάρκεια και την αποτελεσματικότητα των κοινωνικών πολιτικών για την αποτροπή του κινδύνου απώλειας στέγης στα χρόνια της κρίσης. Όπως επισημάνθηκε στη θεωρητική επισκόπηση, περίοδοι οικονομικής ύφεσης διογκώνουν τα κοινωνικά προβλήματα. Οι μεταβολές στις οικονομικές διαδικασίες και στα επίπεδα ανάπτυξης εμφανίζουν κρίσιμο αντίκτυπο στη διάσταση του εισοδήματος αλλά και στη σταθερότητα των θέσεων απασχόλησης του εργατικού δυναμικού. Αυτό γίνεται εντονότερο στις τάξεις του εργατικού δυναμικού χαμηλής ειδίκευσης. Η οικονομική κρίση επομένως παράγει νέες μορφές αστικής φτώχειας και ενισχύει την επιρροή των δομικών επιπτώσεων ευνοώντας την επιδείνωση των φαινομένων απώλειας στέγης.

Ταυτόχρονο αίτιο και αποτέλεσμα των δομικών επιπτώσεων είναι η αποδυνάμωση του θεσμικού πλαισίου κοινωνικής προστασίας. Οι αναδιαρθρώσεις του κράτους ευημερίας και οι περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες αδυνατίζουν τις κοινωνικές υπηρεσίες και εξασθενούν την κοινωνική αποτελεσματικότητα τους στη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων. Η έλλειψη διαθεσιμότητας υπηρεσιών πρόληψης αφήνει απροστάτευτες τις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες, οι οποίες τελικά πλήττονται από τις ισχυρές συνέπειες των απότομων κοινωνικοοικονομικών αλλαγών. Η αδυναμία ανταπόκρισης του θεσμικού πλαισίου ή των υφιστάμενων υπηρεσιών στις ανάγκες και τα αιτήματα των απειλούμενων από στεγαστικό αποκλεισμό τους αφήνει εκτεθειμένους μπροστά σε έναν ακραίο κοινωνικό κίνδυνο. Οι θεσμικοί παράγοντες επομένως αλληλεπιδρούν με τους δομικούς και επιταχύνουν τις αρνητικές κοινωνικές συνέπειες της κρίσης.

Κρίσιμη διάσταση στη συζήτηση που εκτυλίχθηκε είναι ο αξιακός προσανατολισμός και το κέντρο βάρους των ασκούμενων κοινωνικών πολιτικών. Οι δομικοί και θεσμικοί παράγοντες απώλειας στέγης είναι η άλλη όψη του νομίσματος μιας υπολειμματικής κοινωνικής πολιτικής. Μιας κοινωνικής πολιτικής που αρκείται στη διαχείριση των πιο επώδυνων συμπτωμάτων της απουσίας της. Δεν επικεντρώνεται στην αντιμετώπιση των αιτίων που γεννούν το κοινωνικό πρόβλημα, δηλαδή στους δομικούς και τους θεσμικούς παράγοντες. Δεν υποστηρίζει δηλαδή τους απειλούμενους από στεγαστικό αποκλεισμό να μην χάσουν το σπίτι τους. Αντίθετα, προσανατολίζεται στη στοιχειώδη περίθαλψη των αστέγων. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κοινωνική πολιτική εγκλωβισμένη στη λογική των δημοσιονομικών

περιορισμών και όχι στρατολογημένη στη διαμόρφωση ελάχιστων δικλείδων ασφαλείας για την προστασία των ασθενέστερων. Μιας τέτοιας μορφής κοινωνική πολιτική είναι που επιτρέπει στους δομικούς παράγοντες να πλήττουν τους κοινωνικά ευάλωτους. Γεννώντας μορφές κοινωνικού αποκλεισμού που διαβρώνουν την κοινωνική ιδιότητα του πολίτη και θέτουν ευθέως σε κίνδυνο την ανθρώπινη ζωή.

Βιβλιογραφία

- Anderson N. (1923), *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*, Chicago: University of Chicago Press.
- Arapoglou V. – Gounis K. (2015), “Poverty and Homelessness in Athens: Governance and the Rise of an Emergency Model of Social Crisis Management”, GreeSE Paper No. 90, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southern East Europe, LSE.
- Arapoglou V. – Gounis K. – Siatitsa D. (2016), “Revisiting the Concept of Shelterisation: Insights from Athens, Greece”, *European Journal of Homelessness*, 9(2): 137-157.
- Arapoglou V. P. (2002), “Social and Spatial Dimensions of Homelessness in Athens: Welfare Networks and Practices of Care Professionals”, Unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics.
- Archard P. (1979), “Vagrancy – A Literature Review” in Cook T. (Ed.), *Vagrancy: Some New Perspectives*, London: Academic Press.
- Burchardt T. – Le Grand J. – Piachaud D. (2006), «Κατανοώντας τον Κοινωνικό Αποκλεισμό» στο Οικονόμου Χ. – Φερώνας Α. (Επιμ.), *Οι Εκτός των Τειχών. Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στις Σύγχρονες Κοινωνίες*, Αθήνα: Διόνικος.
- Busch-Geertsema V. (2010), “Defining and Measuring Homelessness” in Bush-Geertsema V. – Edgar W. - O’ Sullivan E., Pleace N. (2010), *Homelessness and Homeless Policies in Europe: Lessons from Research*, Brussels: FEANTSA.
- Cook T. (1975), *Vagrant Alcoholics*, London: Rutledge and Keagan Paul.
- Dant T. – Deacon A. (1989), *Hostels to Homes? The Rehousing of Single Homeless People*, Aldershot: Avebury.
- Edelman M. (1977), *Political language. Words that Succeed and Policies that Fail*, New York: Academic Press.
- Edgar B. (2009), “European Review of Statistics on Homelessness”, Brussels: European Observatory on Homelessness, FEANTSA.

- Eliot M. – Krivo L. J. (1991), “Structural Determinants of Homelessness in the United States”, *Social Problems*, 38(1): 113-131.
- Εμμανουήλ Δ. (2006), «Η Κοινωνική Πολιτική Κατοικίας στην Ελλάδα: Οι Διαστάσεις μιας Απουσίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120: 3-35.
- Eurostat (2015), “Europe in Figures – Eurostat Yearbook”, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Europe_in_figures_-_Eurostat_yearbook
- FEANTSA (2006), “ETHOS – Taking Stock”, Brussels.
- Ferrera, M. (1996) “The Southern Model of Welfare in Social Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6 (1): 17-37.
- Fitzpatrick S. (2005), “Explaining Homelessness: A Critical Realist Perspective”, *Housing, Theory and Society*, 22 (1): 1-17.
- Foucault M. (1980), *Power / Knowledge: Selected Interviews and Other Writings (1972-1977)*, NY: Pantheon Books.
- Heywood A. (1992), *Political Ideologies: An Introduction*, New York : St. Martin's Press.
- Hopper K. (1991), “Homelessness Old and New: The Matter of Definition”, *Housing Policy Debate*, 2 (3): 757-790.
- Ιωσηφίδης Θ. (2003), *Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Κριτική.
- Kourachanis N. (2015), “Confronting Homelessness in Greece during at Time of Crisis”, *Social Cohesion and Development*, 10(2): 113-129.
- Κυριαζή Ν. (2006), *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Levitas R. (2004), «Τι είναι ο Κοινωνικός Αποκλεισμός;» στο Πετμεζίδου Μ. – Παπαθεοδώρου Χ. (Επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- MacDonald S. – Headlam H. (2009), *Research Methods Handbook. Introductory Guide to Research Methods for Social Research*, Manchester: Center for Local Economic Strategies.
- Mallett S. (2005), “Young People, Drug Use and Family Conflict: Pathways into Homelessness”, *Journal of Adolescence*, 28(2): 185-199.
- Μαλούτας Θ. – Οικονόμου Δ. (1988), «Εισαγωγή: Το Κράτος Πρόνοιας και η Ελληνική Εκδοχή του», στο Μαλούτας Θ. – Οικονόμου Δ. (Επιμ.), *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και Τομεακές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας.
- Mason J. (2002), *Qualitative Researching*, London: Sage.

- Morse G. (1992), "Causes of Homelessness" in Robertson M. – Greenblatt M. (Eds.), "Homelessness: A National Perspective", New York: Springer.
- O'Connor P. (1963), *Britain in the Sixties: Vagrancy*, Harmondsworth: Penguin.
- Papadopoulos T. – Roumbakis A. (2013), "Familistic Welfare Capitalism in Crisis: Social Reproduction and Anti-social Policy in Greece", *Journal of International and Comparative Social Policy*, 29(3): 204-224.
- Παπαδοπούλου Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Τόπος.
- Παπαδοπούλου Δ. – Λυγδοπούλου Τ. (2008), *Κοινωνικές Παρεμβάσεις Εκτός Δομής: Ένα Μεθοδολογικό Εργαλείο*, Πρόγραμμα Equal – Συγκλίσεις/ΕΕΤΑΑ, Αθήνα.
- Petmesidou M. (2013), "Is social protection in Greece at a crossroads?", *European Societies*, 15(4): 597-616.
- Pleace N. (2000), "The New Consensus, the Old Consensus and the Provision of Services for People Sleeping Rough", *Housing Studies*, 15(4): 581-94.
- Pleace N. – Quilgars D. (2003), "Led Rather than Leading? Research on Homelessness in Britain", *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 13 (2): 187-96.
- Robson C. (2002), *Real World Research*, Oxford: Blackwell.
- Rosenthal G. (2013), «Η Βιογραφική Έρευνα» στο Τσιώλης Γ. – Σιούτη Ε. (Επιμ.), *Βιογραφικές (ανα)Κατασκευές στην Ύστερη Νεωτερικότητα. Θεωρητικά και Μεθοδολογικά Ζητήματα της Βιογραφικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Νήσος.
- Sapounakis A. (1997), "Innovative Services for the Homeless in the Greek Context", unpublished report for the European Observatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.
- Sapounakis A. (1998), "Annual Report of Homeless in Greece. Support in Housing: Between Social Control and Social Emancipation", unpublished report for the European Observatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.
- Sapounakis A. (2005), "National Review of Policies on Access to Housing and Homelessness", unpublished report for the European Observatory on Homelessness, FEANTSA, Athens.
- Spradley J. P. (1970), *You Owe Yourself a Drunk: An Ethnography of Urban Nomads*, Boston: Little Brown.
- Theodorikakou O. – Alamanou A. – Katsadoros K. (2013), "Neo-homelessness and the Greek Crisis", *European Journal of Homelessness*, 7 (2): 203-210.
- Τσιώλης Γ. (2006), *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις : η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.

Τσιώλης Γ. – Σιούτη Ε. (Επιμ.) (2013), *Βιογραφικές (ανα)Κατασκευές στην Ύστερη Νεωτερικότητα. Θεωρητικά και Μεθοδολογικά Ζητήματα της Βιογραφικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Νήσος.

Van Maanen J. (1983), *Qualitative Methodology*, California: Sage.

Wallace S. E. (1965), *Skid Row as Way of Life*, New Jersey: Bedminister Press.

Φερώνας Α. (2004), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός σε Ευρώπη και Ελλάδα: Έννοιες, Αντιλήψεις, Πολιτικές*, Αθήνα: Σαββάλα.

Παράρτημα: Χαρακτηριστικά των Αστέγων που Συμμετείχαν στην Έρευνα

Συνέντευξη 1: Άστεγος 54 ετών ανύπαντρος που ζει στο δρόμο

Συνέντευξη 2: Άστεγος 42 ετών χωρισμένος που ζει στο δρόμο

Συνέντευξη 3: Άστεγος 48 ετών οικογενειάρχης με παιδί που ζει στο δρόμο

Συνέντευξη 4: Άστεγος 54 ετών ανύπαντρος, φιλοξενούμενος σε Κοινωνικό Ξενώνα

Συνέντευξη 5: Άστεγη 53 ετών χωρισμένη με παιδί, φιλοξενούμενη σε Κοινωνικό Ξενώνα

Συνέντευξη 6: Άστεγος 60 ετών χωρισμένος με παιδί, φιλοξενούμενος σε Κοινωνικό Ξενώνα

Συνέντευξη 7: Άστεγη 47 ετών χωρισμένη με παιδί, φιλοξενούμενη σε Κοινωνικό Ξενώνα

Συνέντευξη 8: Άστεγος 23 ετών ορφανός που ζει στο δρόμο

Συνέντευξη 9: Άστεγη 49 ετών σε διάσταση με παιδιά που φιλοξενείται σε Κοινωνικό Ξενώνα

Συνέντευξη 10: Άστεγη 34 ετών ανύπαντρη με παιδί, φιλοξενούμενη σε Κοινωνικό Ξενώνα

Συνέντευξη 11: Άστεγος 35 ετών ανύπαντρος που ζει στο δρόμο

Συνέντευξη 12: Άστεγη 38 ετών ανύπαντρη φιλοξενούμενη σε Κοινωνικό Ξενώνα

Παιδικοί θάνατοι στα σκιαθίτικα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη: πολιτισμικό πλαίσιο και κοινωνικές πρακτικές

*Μαίρη Μαργαρώνη #, Κατερίνα Βούλγαρη **

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εγγράφεται στη θεματική της αναπαράστασης του παιδικού θανάτου στη λογοτεχνία, και συγκεκριμένα στα σκιαθίτικα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Στα εν λόγω διηγήματα εξετάζονται με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου ζητήματα που αφορούν: α. τη σύνδεση του θανάτου με την ασθένεια ή το ατυχές συμβάν (ατύχημα), και κατ' επέκταση με πτυχές που αφορούν τη λαϊκή ιατρική και τη λαϊκή θρησκεία και β. την ανθρωπολογική προσέγγιση του θανάτου ως τελετουργικού μεταβατικού και μεθοριακού σταδίου από το βασανιστικό εδώ στο λυτρωτικό επέκεινα, συμπεριλαμβανομένων των επιμέρους επι- και μεταθανάτιων τελετουργιών και της καταλυτικής παρουσίας των γυναικών σε αυτές στη σκιαθίτικη κοινωνία και κατ' επέκταση στην ελληνική επαρχία κατά τα τέλη του 19ου-τις αρχές του 20ού αιώνα.

Λέξεις κλειδιά: σκιαθίτικα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, παιδικός θάνατος, λαϊκή ιατρική, λαϊκή θρησκεία.

Υποψήφια Διδάκτωρ - Zentrum für Antisemitismusforschung, Technische Universität Berlin και Σχολείο Νέας Ελληνικής Γλώσσας – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

* Διδάκτωρ - Κέντρο Εφαρμοσμένης Ψυχολογικής Έρευνας και Ψυχοπαιδαγωγικής Συμβουλευτικής Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη, κάνοντας χρήση της μεθόδου της ανάλυσης περιεχομένου, συζητά πτυχές της αναπαράστασης του παιδικού θανάτου στα σκιαθίτικα διηγήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Μετά από μια σύντομη αναφορά αφενός στη σημασιολογική εσωτερική αντιφατικότητα που εμπεριέχει η έννοια του παιδικού θανάτου από τη σημερινή οπτική του δυτικού κόσμου και αφετέρου στην εννοιολογική συμβατότητα του όρου για την ελληνική επαρχία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα/στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η μελέτη προσπαθεί να δώσει κάποιες πρώτες απαντήσεις σε δύο βασικά ερευνητικά ερωτήματα. Το πρώτο αφορά στις αναπαραστάσεις των βασικών αιτιών των παιδικών θανάτων στα υπό συζήτηση διηγήματα και στους τρόπους με τους οποίους οι αιτίες αυτές εγγράφονται στο ιστορικό πλαίσιο της σκιαθίτικης κοινωνίας της παπαδιαμαντικής περιόδου. Το δεύτερο αφορά στους τρόπους με τους οποίους αναπαρίστανται οι βασικές επι- και μεταθανάτιες τελετουργίες στη Σκιάθο του Παπαδιαμάντη, στη σύνδεσή τους με κοινωνικοπολιτισμικές πτυχές της ιδιαίτερης νησιωτικής κοινωνίας και στον ξεχωριστό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι γυναίκες στις τελετουργίες αυτές αλλά και σε όλο το επώδυνο φάσμα του θανάτου.

Η παιδικότητα και η παιδική ηλικία θεωρούνται έννοιες κατασκευασμένες στην ευρωπαϊκή ήπειρο κατά την περίοδο του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού, χωρίς διαχρονική ούτε υπερτοπική ισχύ (Ντεμώζ, 1985). Έτσι, αν στον δυτικό κόσμο των αρχών του 21^{ου} αιώνα η παιδικότητα και η παιδική ηλικία προσλαμβάνονται ως έννοιες μη συμβατές με τον θάνατο, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε για την αγροτική κοινωνία στην περιφέρεια του ευρωπαϊκού κόσμου, στην Ελλάδα, έναν αιώνα πριν. Πέραν της γενικότερης ανεπάρκειας σε ζητήματα ιατρικής γνώσης, θεραπείας και περίθαλψης, η οικονομική καχεξία της εποχής επιβάρυνε τη θέση των παιδιών, ιδιαίτερα στην ελληνική επαρχία. Πράγματι, στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, η θέση του παιδιού ήταν δύσκολη από κοινωνικοοικονομική (και όχι μόνο) πλευρά (Σακκής, 2002). Η δυσκολία αυτή ήταν αναμενόμενη απόρροια των ευρύτερων κοινωνικο-οικονομικών δυσκολιών που υπήρχαν διάχυτες σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, καθώς ο μεγαλύτερος πληθυσμός –ήδη από την απελευθέρωση του ελληνικού κράτους και για πολλές δεκαετίες– διαβίωνε σε μη προνομιακές συνθήκες. Η πλειονότητα των αγροτικών οικογενειών ανήκε στην κατηγορία των κατόχων μικρού κλήρου, με συνέπεια να

καθίσταται αδύνατη η εξασφάλιση των αναγκάων προς διαβίωση εσόδων (Βεργόπουλος, 1975).

Η νησιωτική κοινωνία της Σκιάθου δεν αποτελούσε εξαίρεση. Παρόλο που η αμπελουργία και η ελαιοκαλλιέργεια, και κυρίως η ναυτιλία, συνέβαλαν στην αύξηση των οικονομικών της πόρων (Φραγκούλας, 1978: 125), η φτώχεια και η στέρηση αποτελούσαν βασικά γνωρίσματα του πληθυσμού της, της παπαδιαμαντικής οικογένειας συμπεριλαμβανομένης (Βαλέτας, 1955: 109). «Τὰ πολλὰ παιδιά, οἱ λεχωσιές, οἱ ἄρρώστιες, οἱ γιατροί, τὰ γιατρικά, τοὺς ἔκαμαν νὰ εἶναι πτωχοί.» («Μάννα καὶ κόρη», τ. Δ', σ. 511). Η οικονομική καχεξία δημιουργούσε (ενδο-οικογενειακές και ευρύτερες) εντάσεις και γενικότερη δυσαρέσκεια, που επιτεινόταν με ασθένειες, η αντιμετώπιση των οποίων συχνά δεν ήταν εφικτή: «Δυστυχισμένη χρονιά εκείνη... Εἰς αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐφαρμόζεται τὸ “Κάθε πέρσι καλύτερα”. Ἡ φτώχεια ἦτον μεγάλη, ἡ γρίνια ἀκόμη μεγαλύτερα. Τὸ δὲ χειρότερον ἦτον ἡ ἀσθένεια...» («Βαρδιάνος στὰ σπόρκα», τ. Δ', σ. 546). Οι δύσκολες πτυχές του παιδικού κόσμου στη σκιαθίτικη κοινωνία αναπαρίστανται συχνά στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, συμπεριλαμβανομένης της θεματικής του παιδικού θανάτου, καθώς ο «μικρός» χρόνος της παιδικής ηλικίας πολλές φορές συντομεύει, κλείνοντας πολύ γρήγορα τον κύκλο της ζωής.

Δεδομένου ότι το λαογραφικό στοιχείο απλώνεται σε όλο το υπόστρωμα του παπαδιαμαντικού έργου, «συνταιριασμένο μέσα στην ψυχολογία του λαού και την καλλιτεχνική αναπαράσταση της ζωής του» (Βαλέτας, 1955: 449), η θεματική του παιδικού θανάτου συνδέεται άμεσα με ζητήματα λαϊκής ιατρικής και λαϊκής θρησκείας. Σε αυτά τα ζητήματα διαδραματίζουν μείζονα ρόλο πτυχές που αφορούν την κοινωνική κατασκευή της υγείας και της αρρώστιας (Herzlich, 1969· Ρήγας, 1970: 466-473· Helman, 2007), την πολιτισμική συνιστώσα της ιατρικής και γενικότερα πάσης φύσεως θεραπευτικής αντιμετώπισης της ασθένειας (Ρήγας, 1970: 473-474· Lupton, 1994· Bush et al 1996).

Τα υπό εξέταση διηγήματα διαδραματίζονται, λοιπόν, «έν Σκιάθω, τῇ μικρᾷ καὶ καταπρασίνῃ πατρίδι» του Α. Παπαδιαμάντη περί τα τέλη του 19^{ου}-τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ο συγγραφέας, μεστός «θερμῆς πίστεως μέχρι μυστικοπάθειας» (Φραγκούλας, 1986: 28), επιχειρεί να ανασυστήσει την απλή, μικρή κοινωνία της, ενώ ζει στην Αθήνα, ερμηνεύοντάς την –τοιουτοτρόπως– από την προοπτική του άστεως. Ο ιστορικός χρόνος των διηγημάτων σηματοδοτείται υπό τον ιερό κύκλο του

εκκλησιαστικού ημερολογίου (Κολυβάς, 1991: 56). Εν γένει στα παπαδιαμαντικά διηγήματα, των υπό εξέταση συμπεριλαμβανομένων, οι γιορτές του εκκλησιαστικού έτους σηματοδεύουν τη ζωή του ανθρώπου, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις το τέλος της σύντομης παιδικής ζωής.

1. Πτυχές λαϊκής ιατρικής και λαϊκής θρησκείας

Η αυξημένη παιδική θνησιμότητα της εποχής αποτυπώνεται επανειλημμένα από την παπαδιαμαντική πένα. Ενδεικτικά στο διήγημα «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας», «ἡ γρια-Λούκαινα, μία χαροκαμένη πτωχὴ γραῖα [...] Ἐνθυμεῖτο τὰ πέντε παιδιὰ της, τὰ ὅποια εἶχε θάψει εἰς τὸ ἄλῳνι ἐκεῖνο τοῦ χάρου, εἰς τὸν κῆπον ἐκεῖνον τῆς φθορᾶς, τὸ ἔν μετὰ τὸ ἄλλο, πρὸ χρόνων πολλῶν, ὅταν ἦτο νέα ἀκόμη. Δύο κοράσια καὶ τρία ἀγόρια, ὅλα εἰς μικρὰν ἡλικίαν τῆς εἶχε θερίσει ὁ χάρος ὁ ἀχόρταστος.» (τ. Δ΄, σ. 297). Στο διήγημα «Ὁ Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», της Θεοδωρίας «Τῆς εἶχαν πεθάνει τὰ δύο πρῶτα παιδιὰ της, τὸ ἔν θῆλυ, τὸ ἄλλο μικρὸν ἀγόρι, καὶ τώρα ὅλαι αἱ ἐλπίδες της ἐκρέμαντο εἰς τὸν Λευθέρην.» (τ. Β΄, σ. 237). Στο διήγημα «Μάννα καὶ κόρη», «Ἡ Ζωγράφω [...] εἶχεν ἓνα υἱόν, ὕστερα εἶχε κάμει κατὰ σειρὰν πέντε κορίτσια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο εἶχον κατέλθει νήπια εἰς τὰ βασίλεια τῆς νύμφης τοῦ Πλούτωνος» (τ. Δ΄, σ. 510).

Δεδομένων των δύσκολων συνθηκών παιδικής διαβίωσης και της αυξημένης παιδικής θνησιμότητας, υπήρχε μια τεράστια γκάμα από «μαγικές και δεισιδαίμονες συνήθειες» προς εξασφάλιση της ζωής των παιδιών και προς προφύλαξή τους από κάθε κακό (Ρήγας, 1970: 68-74). Η πιο χαρακτηριστική από αυτές ήταν η τελετουργία που αφορούσε «το γράψιμο της μοίρας»: Τις τρεις πρώτες ημέρες από τη γέννηση του παιδιού τοποθετούσαν κάτω από το μαξιλάρι του χρυσά νομίσματα και άλλα χρυσαφικά και ένα Ευαγγέλιο, προκειμένου να καλοπιάνουν τις μοίρες που θα το επισκέπτονταν τη νύχτα «για να δώσουν στο μικρό καλή μοίρα.» (Ρήγας, 1970: 66). Ωστόσο, παρά τα καλοπιάσματα, ο παιδικός θάνατος εξακολουθούσε να αποτελεί σύννηθες κομμάτι της καθημερινότητας.

1.1. Ασθένεια, ατυχές συμβάν και παιδικός θάνατος

1.1.1. Κοινωνία, κουλτούρα και ασθένεια: μια τρισδιάστατη σχέση

Στην παπαδιαμαντική αφήγηση ο παιδικός θάνατος φαίνεται να είναι το φυσικό επακόλουθο μιας ασθένειας ή ενός ατυχούς συμβάντος. Στην πρώτη περίπτωση, η ασθένεια είναι, ως επί το πλείστον, βραχύβια, αιτιολογώντας την ευρεία διάδοση της σκιαθίτικης παροιμίας «η αρρώστια με του σακί βαίν' κι μι του βιλόν' βγαίν'» (Ρήγας, 1968: 22).

Συχνά η ασθένεια που προκαλούσε τον θάνατο παρέμενε άγνωστη. Για τον λόγο αυτόν, η θεραπεία ήταν λιγότερο στοχοθετημένη, άρα αναποτελεσματική. Τέτοια είναι, ενδεικτικά, η περίπτωση της χαρισματικής (για την οικογενειακή επανένωση) μικρής Κούμπως (Κολυβάς, 1991: 50) στον «Ρεμβασμό του Δεκαπενταυγούστου» (τ. Δ', σ. 96):

«Άλλ' ἡ νεαρὰ κόρη ἔπεσε πράγματι ἀσθενής, καὶ εἶχε δεινὸν πυρετόν. Ὅταν ὁ πατέρας ἦλθε παρὰ τὴν κλίνην της, καὶ τῆς ἀνήγγειλεν ὅτι ἔκαμεν ἀγάπην μὲ τὴν μητέρα της, διὰ τὴν χαρῆν, ἦτον ἀργὰ πλέον. Ἡ τρυφερὰ παιδίσκη ἐμαράνθη ἐξ ἀγνώστου νόσου, καὶ οὔτε φάρμακον οὔτε νοσηλεία ἴσχυσε νὰ τὴν ἀνακαλέσῃ εἰς τὸν πρόσκαιρον κόσμον. Ἐκοιμήθη χωρὶς ἀγωνίαν καὶ πόνον, ἐξέπνευσεν ὡς πουλί, μὲ τὴν λαλιὰν εἰς τὸ στόμα».

Κάποιες φορές ο παιδικός θάνατος περιγραφόταν, χωρίς ακόμη να είναι γνωστή όχι μόνο η (μεταγενέστερα εμφανισθείσα) ιατρική ορολογία αλλά ούτε η ενδεδωγμένη αντιμετώπισή της. Ερμηνεύοντας την ιατρική-λογοτεχνική παπαδιαμαντική περιγραφή με βάση τα σημερινά δεδομένα, μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή του λεγόμενου «συνδρόμου του αιφνίδιου βρεφικού θανάτου», που περιγράφεται με εξαιρετική λιτότητα και ακρίβεια λόγου στο «Ὁ Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον» (τ. Β', σ. 237): «Ἐνθυμεῖτο μετὰ σπαραγμοῦ τὴν στιγμὴν, ὅταν “ἀγγελιάστηκε” τὸ μικρὸν κοράσιόν της. Πηγαίνει καὶ τὸ βρίσκει στὴν κούνια του, ξερό, μελανό, μισοπεθαμένο. [...] Ὅσο νὰ ῥθῆ ὁ γιατρός, τὸ κορίτσι “ἔσωσε”. Σὲ μιὰ ὥρα, μιὰ ὠρίτσα!».

Ἄλλοτε πάλι ἡ ασθένεια που επέφερε τον παιδικό θάνατο ήταν γνωστή και περιγραφόταν με ενδελεχείς λεπτομέρειες. Τέτοια είναι, ενδεικτικά, η περίπτωση του διηγήματος «Βαρδιάνος στά σπόρκα» (τ. Β', σ. 541-640), το οποίο αποτελεί το χρονικό της χολέρας και της καραντίνας στο λοιμοκαθατήριο της Σκιάθου κατά το 1865. Κεντρική φιγούρα είναι η θεια-Σκεύω, που –μαθαίνοντας ότι ο γιος της, πιθανά προσβεβλημένος από χολέρα, ήταν στα «σπόρκα», δηλαδή στα καράβια που δεν

επιτρεπόταν να ελλιμενίζονται στις ακτές του νησιού, αλλά βρίσκονταν σε καραντίνα λόγω του μεταδοτικού κινδύνου του νοσήματος— μεταμφιέστηκε σε άνδρα βαρδιάνο (φύλακα) και, διακυβεύοντας την ίδια της την υγεία και σωματική ακεραιότητα, μετέβη στην περιοχή, για να μάθει νέα του και ενδεχομένως να τον δει (Βαλέτας, 1955: 574-575). Αν και, τελικά, ο γιος της θεραπεύτηκε, ο Παπαδιαμάντης αναπαριστά την τραγικότητα του θανάτου και μάλιστα του μαζικού επιδημικού, μέσω της αφήγησης άλλων παιδικών θανάτων λόγω της χολέρας.

Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, η θανατηφόρος ασθένεια για το παιδί αντλείτο από το πλούσιο πολιτισμικό ρεπερτόριο των μύθων, των δοξασιών και των λαϊκών ιστοριών της Σκιάθου και της ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας του τέλους του 19^{ου} αιώνα (Πολίτης, 1904: 552-558). Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση είναι αυτή που αφηγείται ο Παπαδιαμάντης στο διήγημα «Τ' Άερικό στό δέντρο». Ο Μιχάλης του Βεργή, ένα οκταετές αγόρι, γίνεται αποδέκτης της κατάρας της γριάς Κοντονίκαινας, της μάμμης ενός μικρού ανάπηρου αγοριού, το οποίο κυνηγούσε να χτυπήσει ο Μιχάλης. «—Άρὲ σύ, σκύλε άγαρηνέ, τί έκαμες!... Τί σοῦ έφταιξε τὸ παιδί, τὸ σακάτικο, καί τὸ κυνηγᾷς;... Κακὸ άερικὸ νὰ σοῦ 'ρθη άπάνω σου, νὰ σὲ μαράνη, σὰν ἐκεῖνο τὸ δεντρί, ἐκεῖ!...» (τ. Δ', σ. 213).

Το αερικό είναι σήμερα γνωστό ως ερυσίπελας. Πρόκειται για μια οξεία εμπύρετη φλεγμονή του δέρματος με σημαντική λεμφαγγειακή προσβολή, που προκαλείται συνήθως από αιμολυτικούς στρεπτόκοκκους της ομάδας Α. Χαρακτηρίζεται από έντονα ερυθρό εξάνθημα στο πρόσωπο και στα κάτω άκρα και συνοδεύεται από συμπτώματα όπως πόνο, υψηλό πυρετό, ρίγη, εφίδρωση και έμετους. Απαραίτητη είναι η όσο το δυνατόν πιο έγκαιρη διάγνωση, ενώ για την αντιμετώπισή της συστήνεται η πενικιλίνη, σε συνδυασμό με τη χρήση αναλγητικών και αντιπυρετικών φαρμάκων για την ανακούφιση από τα συμπτώματα (Online Medical Dictionary, χ.χ.).

Ο Κοραής (1829: 16-17) σημείωνε ότι «Αερικόν [...] σημαίνει πάθος προερχόμενον από ψυχρότητα του αέρος, οίον καταρροή, φλόγωσις και φούσκωσις μέρος τινος του σώματος [...] Αερικόν ή Εξαφνικόν ονομάζει η δυσειδαιμονία, πληγήν ή βλάβην από άόρατον τινά θεόν ή δαίμονα, οίον Εξαφνικόν ή Αερικόν τον εύρηκε.»

Η «δυσειδαιμονία» αυτή, όπως την ονομάζει ο Κοραής, γνωστή ήδη από την προχριστιανική εποχή, είχε επιβιώσει και στη Σκιάθο την εποχή του Παπαδιαμάντη. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Ρήγα, το αερικό είναι ο «οξ' απουδώ», που «ό,δ' βρη βρουστά τ', του χτυπάει, κι δέδρου κι άνθρουπου» (Ρήγας, 1962: 236). Στη Σκιάθο

ονομαζόταν επίσης «ανιμουπύρουμα», «ανιμ'κό», «κ'φό» ή «ξουρκισμένου» (Ρήγας, 1968: 155). Για την αντιμετώπισή της χρησιμοποιείτο κατεξοχήν η παλαιόθεν γνωστή θεουργική ιατρική (Ρηγάτος, 1996: 15), καθώς λέγονταν ειδικές επωδές και διαβάζονταν ειδικά ξόρκια.

Συχνά, και για τα διάφορα συμπτώματα μιας ασθένειας, η εξήγηση που δινόταν ήταν λιγότερο ιατρικά-βιολογικά τεκμηριωμένα και περισσότερο είχε πολιτισμικό έρεισμα και εγγραφόταν –όπως οι ίδιες οι ασθένειες– σε σύνολο λαϊκών ιστοριών, οι ρίζες των οποίων εντοπίζονταν πολύ βαθιά στον χρόνο. Έτσι, για παράδειγμα, το σύμπτωμα του πυρετού στην ασθένεια του αερικού, σύμφωνα με τον Ρήγα (1962: 237), «στου γόσμου βγήκι απού τότις απ' σφάζανι τουν άι Γιάνν'. Όδις τούνι σφάζανι, έτριμι του κουρμί τ'· κι απού τότις φανιρώθηκε ου πυριτός στου γόσμου. Γι' αυτό ου άις Γιάνν'ς είναι για τς θέρμις.» Και, βέβαια, πέρα από τα αντιπυρετικά βοτάνια και ματζούνια, εκ των ων ουκ άνευ θεωρούνταν οι επωδές και τα ξόρκια για τον πυρετό και τη θέρμη (Ρήγας, 1968: 157-158).

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι, εάν σήμερα είναι γνωστό ότι γενεσιουργό αίτιο του ερισύπελα αποτελεί μια συγκεκριμένη ομάδα αιμολυτικών στρεπτόκοκκων, που αντιμετωπίζονται κυρίως με την αντιβίωση, στη σκιαθίτικη κοινωνία επί Παπαδιαμάντη η ίδια ασθένεια, γνωστή ως ανεμικό ή αερικό, προσλαμβάνόταν ως το κακό δαιμόνιο, για την αντιμετώπιση του οποίου τα ξόρκια ήταν η καλύτερη λύση. Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης, πάντως, φαίνεται να πρεσβεύει συχνά ότι το ευνοϊκό αποτέλεσμα –εάν τελικά έρχεται– είναι αποτέλεσμα των θρησκευτικών τελετών και της συμπλήρωσης του αναγκαίου χρόνου, ώστε να επιδράσουν οι μηχανισμοί της φύσης (Ρηγάτος, 1996: 13-14).

Σε κάθε περίπτωση, το τέλος του Μιχάλη που «χτυπήθηκε» από το αερικό δεν ήταν αίσιο:

«Περὶ τὰ μέσα τῆς Διακαινησίμου ἑβδομάδος ἦλθεν εἰς τὰ Καλύβια τὸ ἄγγελμα ὅτι ὁ Μιχάλης τοῦ Βεργῆ εἶχε πέσει αἰφνιδίως ἄρρωστος ἀπὸ τὸ δειλινὸν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, καὶ μετὰ συνεχῆ πυρετὸν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, ἐσηκώθη ἀπὸ τὴν κλίνην πελιδνός, σκελετώδης, δυσκίνητος, καὶ μετὰ κόπου ἀναπνέων. Ἐφαίνετο ὅτι εἶχε περάσει “ἀερικὸ” ἀπὸ πάνω του, καὶ τὸν ἐμάρανε.» (τ. Δ', σ. 215).

Η βασκανία ή το κακό μάτι (Roussou, 2014: 425-438) και η κατάρα θεωρούνταν – στη Σκιάθο του τέλους του 19^{ου}-των αρχών του 20^{ού} αιώνα– από τις χειρότερες μορφές αρνητικής ενέργειας που μπορούσε να προσελκύσει πάνω του ένα άτομο

από κάποιον άλλο: στην πρώτη περίπτωση λόγω θαυμασμού, που, κατά βάθος, ήταν συνήθως ζήλεια και φθόνος· στη δεύτερη περίπτωση λόγω έκφρασης επιθυμίας να πάθει κάποιος κακό, συχνά με επίκληση της θείας οργής. Αν για τη βασκανία, που θεωρείτο ότι προερχόταν κυρίως από ανθρώπους με ολόκλειστα φρύδια, προτεινόταν ως «αντιβασκάνια» το τριπλό φτύσιμο του παιδιού και τα «σκόρδα στα μάτια» αυτού που θαύμαζε (Ρήγας, 1970: 66-67), για την αποτροπή των συνεπειών της κατάρας, μία ήταν η καλύτερη προτεινόμενη λύση: «*Εύλογεῖτε, καὶ μὴ καταρᾶσθε, εἶπεν ὁ Χριστός.*» («Τ' Ἄερικό στό δέντρο», τ. Δ', σ. 215).

Αν στο «Τ' Ἄερικό στό δέντρο», η εκστομισμένη κατάρα βρίσκει έρεισμα στον θυμό που προκάλεσε η άδικη και επιθετική συμπεριφορά του Μιχάλη σε βάρος του ανάπηρου εγγονού της γριάς Κοντονίκαινας, στο «Μάννα καὶ κόρη» η αρά της γριάς-Κακαβάραινας και της κόρης της, της Μελαχρώς, δε βρίσκει άλλο έρεισμα παρά μόνο την (έμφυτη) κακία των δύο γυναικών, που επικαλούνται την αρωγή της Παναγίας για την τελεσφόρηση του κακού, το οποίο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο –άνευ λόγου– θάνατος του γιου της Ζωγράφως. «–Παναϊά μ', βγάλ' τς τὰ μάτια [...] βγάλ' τς, Παναϊά μ', τὰ μάτια.» είναι η επίκληση της Μελαχρώς, που μετριάζεται ποσοτικά από τη γριά μητέρα της: «Τὸ ἓνα τὸ ματάκι τς νὰ βγῆ, Παναϊά μ'! [...]. Τὸ ματάκι τς τὸ ζερβί.»

Ο Παπαδιαμάντης αποκαλύπτει στο αναγνωστικό του κοινό το βαθύτερο νόημα αυτής της ακατάληπτης επίκλησης: «Ἡ γραῖα ἤξευρε τί ἔλεγε· καὶ ὠμιλοῦσε βεβαίως συνθηματικὴν γλῶσσαν, ἥτις πρέπει νὰ ἦτο καταληπτὴ εἰς τὰς ὑποχθονίους δυνάμεις. Δύο ματάκια εἶχεν, ἀναμφιβόλως, κατ' ἀλληγορικὴν ἔννοιαν ἢ Ζουγράφω, τὸν Γιάννην καὶ τὸν μικρὸν Στέλιον.» (τ. Δ', σ. 512). Στη λαϊκή παράδοση οι οφθαλμοί προσλαμβάνονται ως το σημαντικότερο μέρος του σώματος, εξού και είθισται να λέγεται πως καθετί πολύτιμο «φυλάσσεται ως κόρη οφθαλμού». Επιπλέον, είναι γνωστή στη λαϊκή παράδοση η πρωτοκαθεδρία του δεξιού έναντι του ζερβού. Έτσι, ο κωδικοποιημένος λόγος αποκωδικοποιείται και το ακατανόητο κατανοείται: το «ζερβί ματάκι» της Ζωγράφως που έπρεπε να βγει ήταν ο πολύτιμος μικρός της γιος, που έπρεπε να πεθάνει.

Σε έναν κόσμο σύμφωνα με τον οποίο οι ασθένειες και τα συμπτώματά τους είχαν έρεισμα περισσότερο πολιτισμικό και λιγότερο ιατρικό-βιολογικό, και η χειρουργική και πρακτική ιατρική προκρινόταν έναντι της συμβατικής (ιατρικής), με τα πάσης φύσεως βοτάνια και μαντζούνια να επιλέγονται αντί αντιβιοτικών και άλλων συμβατικών

φαρμάκων, ήταν φυσικό η θεραπεία των νοσούντων να είναι πρωτίστως θέμα των γηραιότερων γυναικών που –μέσω της ίδιας της ζωής– είχαν αποκτήσει πείρα στις πρακτικές θεραπείες, και δευτερευόντως των «επίσημων» γιατρών, όπως φαίνεται ευκρινώς στο ακόλουθο απόσπασμα: «Ἡ γραῖα Σουλτάνα [...] ἔτρεξε μὲ ὅσα ψευτογιατρικὰ ἐγνώριζεν, αὐτὴ καὶ ὅλες οἱ γειτόνισσες, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσαν τίποτε. Τελευταῖον ἐκλήθη καὶ ὁ γέρον ἰατρός, ὁ μοναδικὸς εἰς τὸ χωρίον, ἀλλ' ἦτο ἀργά· δὲν ἴσχυσε νὰ σώσῃ τὸ παιδίον.» («Μάννα καὶ κόρη», τ. Δ', σ. 512).

1.1.2. Ἡ «μαύρη μοίρα», ἡ «κακὴ ὥρα» καὶ τὸ ατυχὲς συμβάν: κοινωνικοπολιτισμικὴ προσέγγιση

Πέραν των γνωστών ἢ ἀγνωστων, επώδυνων ἢ ανώδυνων, μακρόχρονων ἢ βραχύβιων ασθενειῶν που θεωροῦνται αἰτίες τοῦ παιδικοῦ θανάτου στα παπαδιαμαντικά σκιαθίτικα διηγήματα, ὁ θάνατος ἐπέρχεται συχνά λόγω κάποιου ατυχοῦς συμβάντος, που ὡς κακοδαιμονία «χτυπά» τὸ παιδί. Συνήθης εἶναι ὁ ατυχὴς θάνατος που ἐπέρχεται λόγω πνιγμοῦ, ὅπως για παράδειγμα στο ομώνυμο διήγημα «Τὸ Πνίξιμο τοῦ παιδιοῦ» (τ. Γ', σ. 279). Στο ἐν λόγω ἔργο αποτυπώνεται με ἔμφαση ἡ ἀντίληψη, που κυριαρχοῦσε στο συλλογικὸ φαντασιακὸ της ἐλληνικῆς ἐπαρχίας τοῦ τέλους τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, πως ἡ μοίρα «ὄ,τι γράφει, δὲν ξεγράφει». Πράγματι, τελικὰ πνίγηκε ὁ νεαρός Δαλαπούλιας, που κυνήγησε καὶ ξυλοφόρτωσε τιμωρητικά στο παρελθόν ὁ ἀγροφύλακας Κωνσταντῆς Τσιτσούκας, ὅταν ὁ πρῶτος, προκαλώντας μάλλον τὴν τύχη του, προσπαθοῦσε νὰ μάθει μόνος του κολύμπι (Βαλέτας, 1955: 592).

Στο «Μυρολόγι τῆς φώκιας» (τ. Δ', σ. 297-300), ὁ θάνατος της Ακριβούλας, της ἐγγονῆς της γρια-Λούκαινας, οφείλεται ἐπίσης σε θαλάσσιο πνιγμό. Ἡ γνωστὴ ἐλληνικὴ παροιμία «λείψε ἀπὸ μιὰ ὥρα κακὴ, νὰ ζήσεις χίλια χρόνια» φαίνεται νὰ ἐπαληθεύεται στὴν περίπτωση τοῦ ἐννιάχρονου κοριτσιοῦ, καθὼς μιὰ ἀπειροελάχιστη στιγμή ἀπροσεξίας ἦταν ἀρκετὴ για νὰ προκαλέσει τὸ ατυχὲς συμβάν, που ἀπέβη θανατηφόρο: «Ἐγλίστησε κ' ἔπεσε, μπλούμι! εἰς τὸ κῦμα.» (σ. 299). Ἐτσι, ὁ πνιγμός, ὡς στιγμιαῖο, ἀπρόβλεπτο ἀτύχημα τὸ ὁποῖο κανεὶς δὲν ἀντιλαμβάνεται για νὰ το ἀποτρέψει, προστίθεται ὡς ἓνας ἐπιπλέον κρῖκος στὴν αλυσίδα των ἀπανωτῶν παιδικῶν θανάτων στὴν οἰκογένεια της γρια-Λούκαινας.

Ο βουβός πόνος και η εγκαρτέρηση των επίγειων βασάνων φαίνεται πως αποτελούσε προφανώς τη μοναδική επιλογή του ανθρώπου, καθώς ήταν κοινή παραδοχή η φιλοσοφία ζωής που εμπερικλείεται στην κατακλείδα του διηγήματος: «Σὰν νὰ ἔχαν ποτὲ τελειωμὸ/τὰ πάθια κ' οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου.» (τ. Δ', σ. 300) (Στεργιόπουλος, 1996: 54). Σύμφωνα με τον Βαλέτα (1955: 612-613), το εν λόγω διήγημα αναπαριστά το «μη περαιτέρω», καθώς φέρνει στο προσκήνιο τον ανείπωτο πόνο κάποιων ανθρώπων, οι ψυχικές αντοχές των οποίων δεν υπολογίζονται από τα σκληρά χτυπήματα της μοίρας. Το (νέο) θανατηφόρο ατυχές συμβάν ήρθε αναγκαστικά να πλατύνει τα όρια της ανθρώπινης ψυχικής αντοχής, να προστεθεί ως νέα επιμέρους αρνητική εκδοχή της ζωής, η οποία, ωστόσο, στο σύνολό της δεν ακυρώθηκε, καθώς συνεχιζόταν απρόσκοπτα.

Επίσης σε πνιγμό (όχι θαλάσσιο αλλά σε πηγάδι) οφείλεται και ο ακαριαίος θάνατος της τελευταίας βαπτιστικής της γριάς Σοφούλας Σαραντανούς, στο ομώνυμο πασχαλινό διήγημα. Η ηλικιωμένη γυναίκα, προσπαθώντας να αναπληρώσει τις χαρές της αβίωτης μητρότητας με τις χαρές της πνευματικής αναδοχής, ανέλαβε τη βάπτιση τεσσάρων δεκάδων παιδιών, εκ των οποίων το τελευταίο, που έλαβε και το όνομά της, ήταν το πιο αγαπημένο της. Τη Μεγάλη Πέμπτη συγκέντρωσε όλα τα βαφτιστήρια της στην αυλή του σπιτιού της, προσφέροντάς τους πασχαλιάτικα φιλέματα. Εκείνα έτρεχαν, έπαιζαν, τραγουδούσαν, χαίρονταν γύρω στα λουλούδια και στα δέντρα ως μια «συμφωνία αγγέλων» (Βαλέτας, 1955: 439-540). Όσο λαμπρή ήταν η πανδαισία αυτή και όσο πλούσια απέβαινε η αισθητική εμπειρία και η απόλαυση της γιορτινής συντροφιάς, τόσο τραγικό αναδείχθηκε το θανατηφόρο ατύχημα του προσφιλούς βρέφους. Η αυλή της χαράς μετατράπηκε μεμιάς σε τόπο μαρτυρίου: «Ἡ κεφαλὴ ἦτο δεινῶς μεμωλωπισμένη. Κατενεχθεῖσα σφοδρῶς εἰς τὸ ὕδωρ εἶχε κτυπήσει ἐπὶ τοῦ λίθου, ἐζάλισθη, κατέπιε πολὺ νερόν, καὶ δὲν ἀνῆλθε ταχέως εἰς τὴν ἐπιφάνειαν...» («Ἡ Τελευταία Βαπτιστική», τ. Β', σ. 94).

Λαμβάνοντας υπόψη το εξαιρετικό δοκίμιο του G. Bachelard (1985) για τη φαντασία της ύλης, το νερό –ένα από τα τέσσερα θεωρούμενα θεμέλια συστατικά της φύσης– προσλαμβάνεται ως «διαβατάριο στοιχείο» και ως κύρια οντολογική μεταμόρφωση ανάμεσα στη φωτιά και τη γη, δύο επίσης θεωρούμενα θεμέλια συστατικά της φύσης. Σύμφωνα με τον Bachelard, το νερό, εξακολουθώντας να κυλάει και να πέφτει, καταλήγει πάντα σε έναν οριζόντιο θάνατο. Συμβολικά, στα τρία τελευταία υπό συζήτηση παπαδιαμαντικά διηγήματα, το υγρό στοιχείο, στο οποίο

θεωρείται ότι γεννήθηκε πρωταρχικά η ζωή και στο οποίο εξακολουθεί να αναπτύσσεται κάθε ανθρώπινη ύπαρξη στον ενδομήτριο χώρο, αλλάζει εγγενή ποιότητα: Από σύμβολο γέννησης και αναγέννησης, με την έννοια του καθαρού και του εξαγνισμού, μετατρέπεται σε σύμβολο καταστροφής, απώλειας και πρόωρου θανάτου.

Πέραν της κακοτυχίας του πνιγμού, άλλες κακοτυχίες επέρχονται απρόσμενα και δίνουν τέλος στην παιδική ζωή στα παπαδιαμαντικά σκιαθίτικα διηγήματα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του διηγήματος «Η Φωνή του Δράκου» (τ. Γ', σ. 607-621), στο οποίο εκδιπλώνεται η ψυχογραφία του δεκατριάχρονου Κώτσου, ενός παιδιού που θεωρείται νόθο, καθώς γεννήθηκε τρεις μέρες αργότερα απ' ό,τι επέτρεπαν οι στενοί αριθμητικοί υπολογισμοί του χρονικού διαστήματος που ο ξενιτεμένος πατέρας του βρισκόταν ακόμη κοντά στη γυναίκα του. Για λόγους τιμής ο αφέντης-σύζυγος χώρισε τη γυναίκα του, που έμεινε εκτεθειμένη «είς τήν καταλαλιαν του κόσμου τήν άνηλεή, και είτα έμεινε, με έν παιδίον μόνον, πλησίον τής άδελφής της, άνανδρος όπως πρότερον, μήτηρ άνευ συζύγου, και χήρα άνευ μεσολαβήσαντος θανάτου...» (Βαλέτας, 1955: 592-593).

Το κοινωνικοπολιτισμικό υπόβαθρο της εποχής αποτέλεσε το γενεσιουργό αίτιο της συμφοράς και της οδύνης του παιδιού, που κατάντησε αντικείμενο μοχθηρίας, περίγελου και ύβρης, συμπυκνωμένης μονολεκτικά στο παρατσούκλι «Μοῦλος». Είναι αυτή ακριβώς η ύβρις που, για πολλοστή φορά, ξεστομισμένη κοροϊδευτικά από ένα παιδί προς τον –σκαρφαλωμένο σε ένα ψηλό κλωνάρι λεύκας– Κώτσο, τον ώθησε να χάσει την ισοροπία του. Έπεσε, χτυπώντας θανάσιμα, στην προσπάθειά του να ταυτοποιήσει τον υβριστή, λίγο μετά τον (επίσης άδικο) θάνατο της μητέρας του, που πέθανε από το όνειδος της κατηγορούμενης ως μοιχαλίδος και τον καημό της διαζευγμένης και εγκαταλελειμμένης γυναίκας. Τα σφιχτά επαρχιακά ήθη, η απάνθρωπη κριτική και η πανταχόθεν καταλαλιά έχτισαν σπιθαμή προς σπιθαμή το αδιέξοδο τοίχωμα, στο οποίο το νεαρό αγόρι εγκλωβίστηκε και παραδόθηκε αμαχητί στον θάνατο.

2. Ο θάνατος ως τελετουργική μεθοριακότητα

Σύμφωνα με τη θεωρία του A. Van Gennep (1960) για την τελετουργία, τρία είναι τα βασικά της στάδια: α. το στάδιο της αποχώρησης, κατά το οποίο το μέλος μιας

ομάδας την αποχωρίζεται· β. το στάδιο της μεθοριακότητας, κατά το οποίο έχει ήδη επιτευχθεί η αποχώρηση του ατόμου από την παλιά του ομάδα, χωρίς όμως να έχει ακόμη επιτευχθεί η εισχώρησή του στη νέα, με αποτέλεσμα το άτομο να βρίσκεται σε κατάσταση (μεθ)οριακότητας, γνωστής στην ευρύτερη βιβλιογραφία ως liminality· και γ. το στάδιο της ενσωμάτωσης, κατά το οποίο έχει πλέον επιτευχθεί η ένταξη του ατόμου στη νέα του ομάδα.

Έτσι, ο θάνατος αναδεικνύεται ως το μεθοριακό στάδιο της τελετουργίας της συμπαντικής παρουσίας του ατόμου στον κόσμο (επίγεια ζωή – θάνατος – μεταθανάτια ζωή). Ως εκ τούτου, είναι ένα μεταβατικό στάδιο, κατά το οποίο το άτομο βρίσκεται μεταξύ του εδώ και του επέκεινα. Η κατάστασή του χαρακτηρίζεται από ασάφεια, καθώς έχει ήδη αποχωρήσει από τον επίγειο κόσμο, αλλά δεν έχει ακόμη ενσωματωθεί παντελώς στο επέκεινα. Ένα σύνολο από επιμέρους επι- και μεταθανάτιες τελετουργίες –τοπικού (Ρήγας, 1970: 249-261) και κυρίως υπερτοπικού, αλλά σαφώς όχι οικουμενικού χαρακτήρα– αναδεικνύουν τον γενικότερο τελετουργικό χαρακτήρα του θανάτου. Σύμφωνα με την Ψυχογιού (2003: 367), η τελετουργική διαδικασία του θανάτου συγκροτείται και επιτελείται αδιαίρετα και ενιαία τόσο για την επιθανάτια όσο και για τη μεταθανάτια περίοδο σε φάσεις που, αρχίζοντας από τους προαγγελτικούς οiwνούς, καταλήγουν στα «πιστρόφια» του νεκρού στα τρίχρονα, οπότε και ολοκληρώνεται, μέσω της ανακομιδής των οστών, η τελετουργική φροντίδα του νεκρού.

2.1. Τελετουργίες του θανάτου

2.1.1. Προαγγελτικοί οiwνοί

Στους προαγγελτικούς οiwνούς ανήκουν όνειρα ή άλλα σημάδια που προμηνύουν τον θάνατο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα προαγγελτικού οiwνού αφηγείται ο Παπαδιαμάντης στο «Βαρδιάνος στά σπόρκα». Οι επερχόμενες ασθένειες εμφανίζονται με τη μορφή τριών εξωτικών γυναικών σε «όραμα υπερφυσικών» σε τρία άτομα θηλυκού γένους, εκ των οποίων ένα επταετές κορίτσι: «ή μαύρη, ήτο ή Πανούκλα, ή δευτέρα, ή κίτρινη, ήτο βεβαίως ή Χολέρα, και ή άλλη, ή κόκκινη, ήτο χωρίς άλλο ή Όστρακιά.» (σ. 547). Η ανθρωπόμορφη πρόσληψη της ασθένειας, και μάλιστα με τη μορφή γυναικών, ήταν ευρύτερα γνωστή στη νεοελληνική λαϊκή

παράδοση. Ωστόσο, το βασικό τους χαρακτηριστικό, που τις διαφοροποιεί από τις γυναίκες του υπερφυσικού οράματος που αφηγείται ο Παπαδιαμάντης, είναι ο φόβος που προξενούσαν και όχι η εξωτικότητα τους: «Οι Πανούκλαις είναι τρεις φοβεράς γυναίκες που γυρίζουν συντροφιά χώραις και χωριά για να τα ρημώνουν. Η μία απ' αυταίς κρατεί ένα μεγάλο κατάστιχο, η άλλη ένα ψαλίδι κοφτερό και η τρίτη ένα σάρωμα. Μπαίνουν μαζί 'ς τα σπίτια που έχουν να πάρουν ανθρώπους. Η πρώτη γράφει 'ς το χαρτί της κείνους που θα πάρουν, η δεύτερη τους λαβώνει με το ψαλίδι, και η τρίτη τους σαρώνει.» (Πολίτης, 1904: 553).

Το σβήσιμο του καντηλιού είναι άλλο ένα ενδεικτικό παράδειγμα προαγγελτικού οιωνού που εντοπίζουμε στο παπαδιαμαντικό έργο. Σύμφωνα με λαϊκές θρησκευτικές παραδόσεις, με τη γέννηση ενός παιδιού άναβε στον κάτω κόσμο ένα καντήλι ή λυχνάρι γεμάτο λάδι. Η ύπαρξη λαδιού αποτελούσε εγγύηση της αναμμένης φλόγας, που συμβόλιζε τη συνέχιση της ζωής. Το «σώσιμο» του λαδιού και, κατ' επέκταση, το σβήσιμο της φλόγας σηματοδοτούσε τον ερχομό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ ή –σύμφωνα με άλλες παραδόσεις– του δρεπανηφόρου Χάρου να πάρει την ψυχή του ετοιμοθανάτου. Πέρα από την ύπαρξη αυτού του φαντασιακού καντηλιού με συμβολικές προεκτάσεις στον κάτω κόσμο, η ύπαρξη ενός «ακοίμητου» καντηλιού θεωρείτο απαραίτητη σε κάθε σπίτι της βαθύτατα θρησκευόμενης ελληνικής επαρχίας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο κυρίαρχος συμβολισμός ως ανέσπερο φως και ως φόβητρο εναντίον των δυνάμεων του σκότους είναι εμφανής. Ειδικά στην περίπτωση ενός βαριά άρρωστου παιδιού (ή ενήλικα), το καντήλι αναβόταν ειδικά γι' αυτό, ως ένδειξη παράκλησης προς την επουράνια Θεότητα. Ωστόσο, το τσιτσιρίσιμα του λαδιού στο καντήλι και η εκπνέουσα φλόγα του δεν εκλαμβάνονταν ως τίποτε άλλο παρά ως το άνωθεν μήνυμα της εκπνοής της επίγειας ζωής για τον μελλοθάνατο. Η ευρέως διαδεδομένη αυτή λαϊκή θρησκευτική αντίληψη περιγράφεται ενδελεχώς από τον Παπαδιαμάντη στον θάνατο του μικρού Λευθήρη στο διήγημα «Ο Πολιτισμός εις τὸ χωρίον» (τ. Β', σ. 250):

«Ἄλλὰ μετὰ ἔν λεπτὸν τὴν ἐξύπνισεν ἄλλος τις ροῖβδος, οὐχὶ ἀνόμοιος μὲ τὸν ἀρτίως παύσαντα, ὁ κρότος τῆς θρυαλλίδος τοῦ κανδηλίου ἀγωνιζομένης, μὲ τὴν τελευταίαν ρανίδα τοῦ ἐλαίου, νὰ σωθῆ ἀπὸ τῆς ἐπαφῆς τοῦ ὕδατος, ὡς ὁ ἄνθρωπος ὁ πνιγόμενος καὶ προσκολλώμενος εἰς σανίδα, ὡς ἡ ψυχὴ ἡ βασανιζομένη καὶ εἰς μεγάλην ἀγωνίαν πλέουσα πρὶν χωρισθῆ ἀπὸ τοῦ σώματος. Πόσον μυστηριώδης, πόσον θλιβερὸς ἦτο ὁ ροῖβδος ἐκεῖνος! Ὅποῖαν φρικίασιν ἐξήγειρεν, ὅποῖον φόβον

προεκάλει. Ἐφαίνετο τὸ κανδήλι ἐκεῖνο ὡς ἔμψυχον, ὡς μαντικόν, ὡς προφητικόν. Τί νὰ ἐνθυμεῖτο ἄρά γε, τί νὰ ἔβλεπε, τί νὰ προέλεγεν; Ὡς νὰ ἐβαρύνθη νὰ εἶναι συνάμα ἱερὸν καὶ βέβηλον, νὰ φωτίζη τὴν ἀπάθειαν καὶ ἡρεμίαν τῶν Βυζαντινῶν Ἀγίων, καὶ τὰ πάθη καὶ τὰς κινήσεις τῆς ψυχῆς καὶ τὰ ἀμαρτήματα τῶν ἀνθρώπων, ἐφαίνετο ὅτι ἤθελε νὰ σβῆσῃ... Τὸ κανδήλι ἤθελε νὰ σβῆσῃ, ἀλλ' ἡ θρυαλλὶς ἀνθίστατο καὶ ἤσπαιρεν...».

2.1.2. Ανάληψη στους ουρανοὺς ἢ κάθοδος στον Ἄδη;

Με το σβῆσιμο του καντηλιού (τόσο του χειροπιαστοῦ αντικειμένου στο εἰκόνημα ὅσο και, κυρίως, του ἰδεατοῦ στον κάτω κόσμος), ἡ ψυχὴ «απελευθερωνόταν», σύμφωνα με τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη, ἀπὸ το βᾶρος τοῦ σώματος (Πολίτης, 1904: 565-572).

Ἄλλοτε ἡ ψυχὴ ἀναπαριστάται ἀπὸ τὴν παπαδιαμαντικὴ πένα ὡς πνοή που φεύγει ἀπὸ τὸ στόμα: «Αἴφνης ὁ μικρὸς Νίκος ἤνοιξε μεγαλωστὶ τὸ στόμα, ἀνένευσεν ἀποτόμως ὀπίσω τὴν κεφαλὴν, κ' ἡ ψυχὴ τοῦ ἔφυγε.» («Ἐρημο μνήμα», τ. Δ', σ. 364). Ἄλλοτε ἀναπαριστάται ὡς πουλί που πετά, ὅπως τραγουδᾷ ἡ μικρὴ Κατερίνα στο μοιρολόγι τῆς γιὰ τὸν Νίκο στο ἴδιο διήγημα: «Ἐρημο μνήμα κι ἄχαρο σὰ χόρτα τ' ἀνθισμένα,/πῆς μου, ποῦ πῆγε τὸ πουλί ποῦ πέταξε σὰ ξένα.» Ἄλλοτε οἱ ἀναπαραστάσεις γιὰ τὸν θάνατο συμφύρουν, φαινομενικὰ διστάμενες, νεότερες λαϊκὲς παραδόσεις κατὰ τις ὁποῖες ἀφενὸς ὁ Χάρος θερίζει με δρεπάνι ἀνθρώπινες ζωὲς καὶ τις κατεβάζει στον Ἄδη, ἀφετέρου κάποιος ἄγγελος (συχνὰ ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ) ἀνεβάζει τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν στα οὐράνια (Πολίτης, 1904: 610-616). Ἐνίοτε οἱ ἀντιθετικὲς αὐτὲς ἀναπαραστάσεις γιὰ τὸν θάνατο ἐμπεριέχονται στο ἴδιο διήγημα, ὅπως συμβαίνει στα παρακάτω ἀποσπάσματα στο «Βαρδιάνος στα σπόρκα», ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δεύτερο ἀναφέρεται στον διπλὸ θάνατο ἐνὸς νεογέννητου βρέφους καὶ τῆς μητέρας τοῦ ἀπὸ χολέρα. Ὁ Παπαδιαμάντης κάνει λόγο ἀφενὸς γιὰ «τὰ σώματα τὰ ὁποῖα εἶχε θερίσει ὁ Χάρος, ἀληθῆ δράγματα καὶ θημωνίας ἀνθρωπίνου θερισμοῦ.» (τ. Β', σ. 616), ἀφετέρου γιὰ τὸν ἄγγελο που

«εἶχε τανύσει αἰφνιδίως τὰς πτέρυγας τοῦ ἀπὸ τῶν ἀπωτέρων ἀοράτων κόσμων, καὶ εἶχε λάβει τὸ κέλευσμα τοῦ Ἰαίδιου, καὶ εἶχε καταπτῆ ἀπὸ τὰς πύλας τοῦ οὐρανοῦ, καὶ μετὰ τινὰ μόρια στιγμῶν χρόνου, ἀσύλληπτα εἰς τὴν διάνοιαν τῶν θνητῶν, εἶχε φθάσει εἰς τὴν ἀφανῆ μικρὰν γωνίαν, τὴν ταπεινὴν καὶ ἄγνωστον, καὶ εἶχεν ἀσκήσει τὸ

ἀστόμωτον δρέπανόν του εἰς τὴν κοπὴν τῆς ζωῆς δύο ἀβρῶν πλασμάτων [...] Τὸ βρέφος μόλις εἶχεν ἀνοίξει τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὸ φῶς τῆς ζωῆς. [...] μετὰ τὴν πρώτην αἴσθησιν τοῦ πόνου καὶ τὴν πρώτην φωνὴν τοῦ κλαυθμουρισμοῦ, ἀνηρπάγησαν εἰς ἐπουρανίους καλιάς, τὸ τέκνον εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς μητρός, καὶ ἀμφότεροι εἰς τοὺς κόλπους τοῦ ἀγνώστου. [...] Καὶ τὰ πνεύματα ἀπέπτησαν καὶ ἵπταντο ἀκόμη μακράν, μακράν, καὶ ὁ ἄγγελος τὰ ἀνεβίβασεν εἰς ἀγνώστους κόσμους» (τ. Β΄, σ. 593-594).

Ἡ αντιφατικότητα αὐτῆ των παραδόσεων ἀναδεικνύει τὸν ἐσωτερικὸ τους πλοῦτο καὶ τὴν πολυδιάστατη ἀπόπειρα κατανόησης καὶ ἐρμηνείας του, οὐσιαστικά παντελῶς ἀγνώστου, μεταθανάτιου μυστηρίου.

Σημαντικὸ σε κάθε περίπτωση θεωρεῖται τὸ ξεψύχισμα τοῦ παιδιοῦ σε οἰκεῖα χέρια. Ἡ μητρικὴ ἀγκάλη θεωρεῖται ἡ πλέον οἰκεῖα, γιὰ νὰ φιλοξενήσει ὡς νέα μήτρα τὸ παιδικὸ σῶμα στὶς τελευταῖες στιγμὲς τῆς ζωῆς του. Πέρα ἀπὸ τὴ συναισθηματικὴ διάσταση αὐτῆς τῆς ὑστατῆς ἐπαφῆς σώματος με σῶμα, δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις τῆς ορθῆς ἐκτέλεσης τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ μητρικοῦ καθήκοντος στὸ ξεπροβόδισμα τῆς ψυχῆς, ὅπως χαρακτηριστικὰ συλλογιζόταν ἡ θεία-Σκεύω στὸ «Βαρδιάνος στὰ σπόρκα». Ἡ τελευταία ἀποφάσισε τὸ προαναφερθέν παράτολμο σχέδιο τῆς μεταμφίεσής της σε ἄνδρα βαρδιάνο στα σπόρκα, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ ἔχει ὁ γιὸς της τὴ δυνατότητα νὰ ξεψυχήσει στα χέρια της, ἀν ἦταν θέλημα Θεοῦ νὰ πεθάνει:

«Ἄς ἐζοῦσε τὸ παιδάκι της, καὶ ἂς ἀπέθνησκεν αὐτή. Ἄν ἦτο πάλιν διὰ θάνατον, Θεὸς νὰ τὸ φυλᾷ, τὸ παιδί της, τότε θὰ τὸ ἔβλεπε, θ' ἀπέθαινε στὰ χέρια της, δὲν θὰ εἶχε παράπονο. Φθάνει μόνον νὰ τὸν ἐπρόφθανε ζωντανόν, καὶ δὲν θὰ τὸ εἶχε παράπονο.» (τ. Β΄, σ. 584).

2.1.3. Ὁ αεροβαπτισμός

Μια ἰδιαίτερη τελετουργία που –ἀν καὶ στὴ βασικὴ τῆς ἐκδοχὴ συνδέεται με τὴ γέννηση, τὸ ξεκίνημα τῆς ζωῆς καὶ τὴ συμβολικὴ ἀνα-γέννηση– σε μια εἰδικὴ τῆς ἐκδοχὴ συνδέεται με τὴν ἀνθρώπινη ετοιμότητα γιὰ τὴν ἐναρξη τῶν τελετουργιῶν του (παιδικοῦ) θανάτου, εἶναι ὁ αεροβαπτισμός. Πρόκειται γιὰ τὴν «κατ' οἰκονομίαν» βάπτιση, που ἀφορᾷ θνησιγενὴ βρέφη. Κατ' ἀναλογία με τὴν τριπλὴ κατάδυση τοῦ βαπτιζομένου σε νερό, στὸν αεροβαπτισμό κάποιος κληρικὸς ἢ –ἐν ἀπουσίᾳ του–

κάποιος λαϊκός σηκώνει τρεις φορές στον αέρα το βρέφος, επικαλούμενος το όνομα των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας.

Τοιουτοτρόπως, σύμφωνα με τις επίσημες θέσεις της ορθόδοξης Εκκλησίας, το βρέφος δύναται να κηδευθεί έχοντας αποκτήσει χριστιανική ταυτότητα, που θεωρείται διαβατήριο για να αναπαύεται αιωνίως «έν τόπω φωτεινῶ, έν τόπω χλοερῶ, έν τόπω ἀναψύξεως», για να τυγχάνει των (απαραίτητων για την ψυχή του) μεταθανάτιων μνημοσύνων και για να αποφύγει το σισύφειο μαρτύριο στο επέκεινα: Σύμφωνα με τις λαϊκές παραδόσεις, όσα νήπια πεθαίνουν αβάπτιστα «στον άλλον κόσμο κουβαλούν νερό με το καρυδότσουφλο, για να βαπτιστούν. Και στον δρόμο που πηγαίνουν, τους το χύνουν τα άλλα βαφτισμένα παιδιά» (Ρήγας, 1962: 240· Ρήγας, 1970: 75).

Όλες αυτές οι λαϊκές θρησκευτικές παραδόσεις αναπαρίστανται στο διήγημα «Ἡ Συντέκνισσα», όπου περιγράφεται η άρνηση ενός ιερέα να ενταφιάσει νεκρό βρέφος, αν και η μητέρα του προέβη στην τελετουργία του αεροβαπτισμού σύμφωνα με το προαναφερθέν καθιερωμένο τελετουργικό. Εντούτοις, ο ιερέας –κατά τρόπον αυθαίρετο και από θέση θεσμικής και πνευματικής ισχύος– αντιπρόταξε ως δέον ένα σύμφυρμα τελετουργίας με στοιχεία και από τις δύο εκδοχές της βάπτισης (και στο νερό και στον αέρα). Ως εκ τούτου, έκρινε τον διεξαχθέντα αεροβαπτισμό ως μη ορθώς πεπραγμένο και δεν προέβη στον ενταφιασμό του παιδιού, σύμφωνα με τις αρχές του χριστιανορθόδοξου δόγματος:

«–Τὴν ἄλλη φορά, σύντεκνε παπά, τὴν εὐχή σου νὰ ἔχω, μ' ἐμάλωσες· μοῦ ἔπες πῶς δὲν ἔκαμα καλὰ ποὺ ἔπιασα τὸ παιδί καὶ τὸ βάφτισα μονάχη μου, στὸν ἀέρα, κ' εἶπα “στ' ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος”, μὰ πῶς ἔπρεπε νὰ τὸ βαφτίσω σὲ μιὰ λεκάνη μὲ νερό... καὶ μοῦ ἔπες πῶς τὸ παιδί, σὰν ἀπέθανε, δὲν ἔπρεπε νὰ ταφῆ σ' ἅγια χῶματα, καὶ δὲν μποροῦσες, ἡ ἀγιωσύνη σου, νὰ ῥθης νὰ τὸ διαβάσης.» (τ. Γ', σ. 585).

Ο θάνατος αβάπτιστου και ακήδευτου παιδιού βιώνεται ως διπλή οδύνη, όπως φαίνεται από τα λόγια της ίδιας της μητέρας για ένα επόμενο μελλοθάνατο αβάπτιστο βρέφος της: «Εἶπα μιὰ νὰ πάρω τὸ παιδί, νὰ τὸ τυλίξω καλά, καὶ νὰ σοῦ τὸ φέρω νὰ τὸ βαφτίσης, παπά μου... μόνε φοβήθηκα μὴν τελειώση στὸ δρόμο τὸ παιδί, καὶ πάη ἀβάφτιστο, καὶ τότε θὰ τὸ εἶχα στὸ λαιμό μου.» (τ. Γ', σ. 585).

2.1.4. Νεκροστολισμός – μοιρολόγι – ξόδι

Με τον θάνατο ενός (βαπτισμένου) παιδιού, έπρεπε να γίνουν κάποιες πρώτες ενέργειες, για να δοθεί η ορθή τελική στάση του σώματος, συμπεριλαμβανομένου του προσώπου, για τον ενταφιασμό του.

«Ἡ γερόντισσα πάραυτα τὸ ἐννόησεν. Ἐσφράγισε μὲ τρεῖς σταυροὺς τὸ στόμα του, ἔπιασε τὰ βλέφαρά του ζεστά, καὶ τὰ κατεβίβασεν. Ἔκλεισε τὰ ὄμματα τὰ βασιλεμένα. Ὁ γερο-Πέτρος ἤλθε βοηθὸς καὶ παρήγορος. Τὸν ἄλλαξαν, καὶ τὸν ἀνέκλιναν καταμεσῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου, μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια, καὶ τὸν κήρινον σταυρὸν εἰς τὸ στόμα.» («Ἐρημο μνήμα», τ. Δ΄, σ. 364).

Στη συνέχεια, ως ένδειξη στοργής, φροντίδας και σεβασμού, άρχιζε ο καθαρμός, το ντύσιμο και το στόλισμα του νεκρού σώματος, με σκοπό να μετριαστεί η ωμότητα του θανάτου και να επιβληθεί ευταξία στη φυσική διαδικασία της αποσύνθεσης. Καθώς η ίδια η οικογένεια του νεκρού παιδιού, με την πρωτοκαθεδρία της μητέρας του, αναλάμβανε αυτό το τελετουργικό μέρος, η οδύνη και η συναισθηματική φόρτιση ήταν ιδιαίτερα αυξημένες, όπως αφηγείται ο Παπαδιαμάντης ενδεικτικά στο «Ὁ Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον»:

«Στὸ χρόνο ἀπάνου, ὁ Χαραλαμπάκης πέφτει ἄρρωστος. [...] Μετά τρεις ημέρας ἦτον αποθαμένο. Μετά τρεῖς ἡμέρας ἦτον ἀποθαμένο. Ἄχ! μὲ τί καρδιά νὰ ψάξη [ἡ Θεωριά = ἡ μήτηρ] νὰ βρῆ τὰ ρουχάκια του, καὶ μὲ τί χέρια νὰ τὸ στολίση; [...] Μὲ τί στόμα νὰ τὸ μοιρολογήση; Τί τραγούδια νὰ τοῦ πῆ; Ἦλθαν οἱ παπάδες καὶ τὸ ἐπῆραν κι αὐτό, καὶ τὸ ἐτραγούδησαν καὶ τὸ ἐπῆγαν “στὰ λουλούδια”, ἐκεῖ ποὺ εἶχαν ὑπάγει καὶ τὴν μικρὰν Χρυσὴ πρὸ ἐνδὸς ἔτους.» (τ. Β΄, σ. 238).

Στόχος της αναπαράστασης του επέκεινα ως λουλουδιασμένου τοπίου είναι σαφώς ο περιορισμός της θλίψης για την πρόωρη απώλεια και ο εξωρραϊσμός του μεταθανάτιου φόβου.

Το μοιρολόγι ανήκε, επίσης, στα εκ των ων ουκ άνευ επιθανάτια τελετουργικά, τόσο κατά την περιστολή (δηλαδή, τον νεκροστολισμό), το «ξενύχτισμα» και την πρόθεση του νεκρού (δηλαδή, την έκθεσή του, με στόχο έναν χριστιανικό-φιλοσοφικό αναστοχασμό σχετικά με την προσωρινότητα της εγκόσμιας ζωής και τη ματαιότητα

του επίγειου κόσμου), όσο και κατά το ξόδι, δηλαδή την τελετουργική πομπή της παιδικής σορού προς την εκκλησία:

«εἶχε λύσει τὴν μανθῆλαν κ' ἐτράβα τὰ μαλλιά της ἡ Πλουσία, τονίζουσα τὸ σπαρακτικὸν μοιρολόγι της. [...] ἔκλαιε τὸ μικρόν, τρυφερὸν πλάσμα, τὸ ὁποῖον ἦλθε νὰ παραλάβῃ εἰς ἱερεὺς μ' ἓνα πενιχρὸν σταυρὸν καὶ θυμιατὸν διὰ νὰ τὸ προπέμψῃ τὴν δράκα ἐκείνην τοῦ χώματος ἐπιστρέφουσιν εἰς τὸ χῶμα, τὴν ἐλαφρὰν ἐκείνην πνοήν, ἐπανακάμπτουσιν εἰς τὴν ζωὴν τὴν αἰίζων, ἐκεῖ ὅπου ὅλα τὰ νήπια, ὅπως λέγει ὁ Συναξαριστής, ἀπαιτοῦσιν αὐτοδικαίως ἀπὸ τὸν Δημιουργὸν νὰ τοὺς πληρώσῃ τὰ ὀφειλόμενα: “Δικαιοκρίτα, δὸς ἡμῖν τὰ οὐράνια ἀγαθὰ ἀντὶ τῶν ἐπιγείων, ὧν ἡμᾶς ἐστέρησας”.» («Μάννα καὶ κόρη», τ. Δ', σ. 513).

Ἡ συμμετοχὴ στα (προκαθορισμένα ἢ απρόσμενα) τελετουργικά δρώμενα της τοπικῆς κοινότητας, ὅπως λ.χ. στα πανηγύρια ἢ στις τελετουργίες που αφορούσαν τὸν κύκλο της ζωῆς, αποτελοῦσε ανανέωση των κοινωνικῶν σχέσεων της εσω-ομάδας καὶ επιβεβαίωση της απρόσκοπτης συνέχισής τους. Εξοῦ καὶ ἡ συλλογικὴ συμμετοχικότητα επιβαλλόταν συχνά ἀπὸ τους ἀγραφους ἠθικούς νόμους, ὅπως συμβαίνει στο ξόδι τοῦ μικροῦ Νίκου, που ἀφηγεῖται ὁ Παπαδιαμάντης στο «Ἐρημο μνημα» (τ. Δ', σ. 364):

«Τὴν πρωίαν τῆς Δευτέρας, ὅλον τὸ χωρίον τὸ εἶχε μάθει κάτω. Χωρὶς πρόσκλησιν καὶ ἀναγγελίαν, χωρὶς κροῦσιν κωδῶνων, μέχρι τῆς ἐνάτης ὥρας, πολλοὶ ἄνθρωποι τοῦ τόπου, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, φίλοι, καὶ ἀλλότριοι, καὶ ξένοι, ἀκόμη καὶ ἐχθροί, ἀνέβησαν τὸν «μεγάλον ἀνήφορον», ὅπως ἐκαλεῖτο συνήθως ὁ δρόμος εἰς τὸν προφήτην Ἡλίαν, καὶ ἀνήλθον εἰς τὸ βουνόν, διὰ νὰ παρευρεθοῦν εἰς τὴν ἐκφορὰν τοῦ ἀτυχοῦς νέου.»

Στο ξόδι, ὅπως ἄλλωστε καὶ σε ὅλες τις ἐπι- καὶ μετα-θανάτιες τελετουργίες, αποτυπωνόταν ἡ οικονομικὴ κατάσταση καὶ τὸ κοινωνικὸ status της οικογένειας τοῦ νεκροῦ παιδιοῦ. Για παράδειγμα, ἡ νεκρικὴ πομπὴ ἐνός ἀρχοντόπουλου ἦταν τόσο ἐντυπωσιακὴ, που ἀκόμη καὶ ὁ θάνατός του ἦταν ζηλευτός: «τὸ θέαμα τῶν λαμπρῶν ἐξαπτερύγων, τῶν λαβάρων καὶ θυμιατῶν, καὶ τῶν πολλῶν ἱερέων μὲ τὰς στολὰς των καὶ τοῦ πλήθους τοῦ λαοῦ» ἔκανε ἓνα μικρὸ φτωχοκόριτσο νὰ ἀναφωνήσῃ «—Πότε θὰ πεθάνω κ' ἐγώ, νὰ ῥθοῦν νὰ μὲ πάρουν οἱ παπάδες, σὰν τὸν Παναγάκη!» («Μάννα καὶ κόρη», τ. Δ', σ. 510).

Πολλές νεκρικὲς πομπές ἦταν φτωχικὲς, αποτυπώνοντας τὴν ἀθλια οικονομικὴ κατάσταση των οικογενειῶν των ἀποθανόντων. Ἡ πιο ἐνδεικτικὴ (ἀλλὰ ὄχι μοναδική)

περίπτωση είναι αυτή του μπαρμπα-Στέργιου, που όχι μόνο μαστιζόταν από φτώχεια, αλλά έχασε και τα τελευταία του χρήματα στο χαρτοπαίγνιο. Έτσι –βάζοντας υποθήκη τα τελευταία πολύτιμα υπάρχοντα του σπιτιού του– αναγκάστηκε να δανειστεί «καμμιά είκοσαριά δραχμές [...] (για) τὰ έξοδα τῆς θανῆς τοῦ παιδιοῦ...». Ο γιος του μεταφέρθηκε σε μια άκρως λιτή πομπή από το σπίτι στην εκκλησία, κατά την οποία η ομοιότητα του φερέτρου με το λίκνο δηλώνει ευκρινώς τη ρευστότητα των ορίων μεταξύ ζωής και θανάτου: «Περὶ τὸ δειλινόν, ἐξήρχετο ἡ μικρὰ πομπὴ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν. Ἐν μικρὸν φέρετρον, ὅμοιον μὲ λίκνον, κρατούμενον ὑπὸ δύο ἀνθρώπων, οἱ δύο ἱερεῖς τῆς ἐνορίας, ὁ μπαρμπα-Στέργιος, ἡ Θεωριά, καὶ τέσσαρες-πέντε ἄλλαι γυναῖκες, συγγενεῖς ἢ γειτόνισσαι...» («Ὁ Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον», τ. Β', σ. 256).

2.1.5. Νεκρική ακολουθία στην εκκλησία – ταφή

Η είσοδος της νεκρικής πομπής στον εκκλησιαστικό χώρο σηματοδοτεί και την οριοθέτηση της επίσημης θρησκείας από τη λαϊκή. Η τέλεση της κηδείας, που – σύμφωνα με την ορθόδοξη Εκκλησία– δεν αποτελεί εκκλησιαστικό μυστήριο αλλά ιεροπραξία, αποτελεί το επόμενο στάδιο των επιθανάτιων τελετουργιών. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες επιθανάτιες τελετουργίες, κατά τις οποίες υπήρχε έντονη η σφραγίδα της τοπικής, ανεπίσημης και μη θεσμοθετημένης κοινωνικής πρακτικής, η νεκρική ακολουθία στην εκκλησία (το κοινώς αποκαλούμενο «διάβασμα» του νεκρού) και ο ενταφιασμός του, με την παρουσία του ιερέα, σηματοδοτούν την πειθάρχηση των συμμετεχόντων στον χώρο και στην κίνηση. Ως εκ τούτου, αντιπροσωπεύει τη συντριπτική είσοδο του ίδιου του θεσμού της Εκκλησίας στην επιθανάτια τελεουργία, γεγονός που –ως έναν βαθμό– αποδεικνύει την ηγεμονική νίκη των εκκλησιαστικών τελετών και των αστικών αξιών σε βάρος των πρακτικών τῆς μη επισήμως θεσμοθετημένης πίστης, ως σταδιακό αποτέλεσμα της ιατροκοποίησης του θανάτου και εν γένει της ιστορικής του εκλογίκευσης (Σερεμετάκη, 1992: 201-212).

Πράγματι, η Εκκλησία αποδεχόταν ανέκαθεν την τήρηση πένθους εντός των ορίων της ευπρέπειας και του αυτοελέγχου. Οι βίαιες θρηνητικές εκδηλώσεις πένθους προσλαμβάνονταν ως ασυμβίβαστες με το πνεύμα του χριστιανισμού. Έτσι, η Εκκλησία πρωτοστάτησε αφενός στην αποσύνδεση της εν λόγω τελεουργίας από την ανθρωποκεντρική τελετουργική πράξη του αρχαίου ειδωλολατρικού θρήνου, αφετέρου στην αυστηρά οργανωμένη εκτέλεση ψαλμών, ύμνων και προσευχών, που

ανήκαν στη δική της παράδοση (Alexiou, 2002: 82-84). Επιπλέον, όπως επισημαίνουν οι Metcalf & Huntington (1999: 63), σκοπός των επίσημων χριστιανικών τελετουργιών του θανάτου είναι ο συμβολισμός της χαράς για την αιώνια ζωή, την οποία υπόσχεται η ανάσταση. Αυτό ακριβώς αποτυπώνεται και στην επικήδεια ακολουθία των νηπίων, που διαβάζει ο ιερέας για το νεκρό νήπιο στο «Ή Συντέκνισσα»: «Ὡ! Τίς μὴ θρηνήσει τέκνον μου... ὅτι βρέφος ἄωρον, ἐκ μητρικῶν ἀγκαλῶν, ὥσπερ στρουθίον ἐπέτασας... Ὡ τέκνον, τίς ποτε μὴ στενάξει βλέπων σου τὸ πρόσωπον εὐμάραντον, τὸ πρὶν ὡς ρόδον τερπνόν!...» (τ. Γ', σ. 590).

Ὅσον αφορά την τελετουργία της ταφῆς, ο ορθός χριστιανικός ενταφιασμός λαμβάνει χώρα στη γη, και μάλιστα με συγκεκριμένο, επισήμως καθιερωμένο τρόπο, που η Εκκλησία αποδέχεται ως μοναδικό και απαρέγκλιτο, γιατί, όπως αφηγείται και ο Παπαδιαμάντης στο «Βαρδιάνος στα σπώρκα» (τ. Β', σ. 551),

«τοὺς κακοφαίνεται τοὺς νεκροὺς νὰ τοὺς ρίπτωσιν εἰς τὸ κῦμα. Ὁ καλὸς Χριστιανὸς πρέπει νὰ ταφῆ εἰς τὸ χῶμα, καὶ τὸ χῶμα ν' ἀγιασθῆ με λάδι καὶ με νερόν. Ὁ ἱερεὺς πρέπει νὰ τοῦ εἴπη: “Γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση”, καὶ νὰ θέσῃ ἐπὶ τοῦ προσκεφαλαίου κεραμίδι, ἐπάνω εἰς τὸ ὅποῖον ἔχει χαράξει τὸν Σταυρὸν με τὸ ΙΣ.ΧΣ. ΝΙ-ΚΑ, διὰ νὰ λυώσῃ τὸ κορμί του, καὶ τὰ κόκκαλά του νὰ περιμένουν τὴν κοινὴν ἀνάστασιν.»

Μάλιστα, στο υπό συζήτηση παπαδιαμαντικό απόσπασμα, λόγω του ότι το νεκρό σώμα δεν απέκτησε τάφο στη γη, θεωρήθηκε ότι «Ὁ ἄτυχος, εἶχεν ἀποθάνει δύο θανάτους, τὸν ἓνα ἀπὸ τὴν χολέραν, τὸν ἄλλον ἀπὸ τὴν ἄθεσμον ταφῆν.»

Μετά την ταφή, οι παρευρισκόμενοι έπαιρναν τη λεγόμενη «μακαριά», που ήταν κάποιο συμβολικό εδώδιμο και πόσιμο, κάνοντας ευχή για την άφεση των αμαρτιών και για την ανάπαυση της ψυχῆς του νεκρού.

2.1.6. Μεταθανάτιες τελετουργίες: τρισάγια – μνημόσυνα – εκταφή ή δεύτερη ταφή

Οι μεταθανάτιες τελετουργίες αφορούσαν (και αφορούν) κυρίως τη διαχείριση της μνήμης του νεκρού παιδιού. Ένα μέρος τους λάμβανε χώρα ανεπισημως και αποτελούσε περισσότερο προσωπική υπόθεση των εν ζωή εναπομείναντων προσφιλών ατόμων του νεκρού. Μια τέτοια χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι

ενέργειες της γριάς-Σοφούλας Σαραντανούς στη μέρα μνήμης του ατυχούς θανάτου της τεσσαρακοστής βαφτισιμιάς της:

«Ζήσασα ἐπί ἱκανὰ ἔτη ἀκόμη, κατεσκεύαζεν ἀνελλιπῶς κατ' ἔτος τῆ Μ. Πέμπτη τὴν κοκκῶνα τῆς ἀτυχοῦς μικρᾶς, καὶ τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, ἅμα ἐπέστρεφε τὸ πρῶτὸ ἀπὸ τῆς λειτουργίας τῆς Ἀναστάσεως ἤνοιγε, τότε μόνον, τὸ ἄχρηστον μεῖναν φρέαρ καὶ ἔρριπτεν εἰς τὸ ὕδωρ τὴν κοκκῶναν καὶ τὰ κόκκινα αὐγὰ τῆς μικρᾶς Σοφούλας της. Ἐβεβαίου δὲ ἡ ἀγαθὴ γυνή, ὅτι ἀνεξήγητος εὐωδία ἀνήρχετο τότε ἀπὸ τοῦ ὕδατος, ὡς θυμίαμα ἀθώας ψυχῆς ἀναβαῖνον πρὸς τὸν θεάνθρωπον Πλάστην.» («Ἡ Τελευταία βαπτιστική», τ. Β', σ. 94). Το θαύμα της ευωδίας φαίνεται να αποκαλύπτει την αγιότητα του νεκρού παιδιού.

Ωστόσο, οι περισσότερες μεταθανάτιες τελετουργίες ήταν θεσμικά προκαθορισμένες. Τα τρισάγια, σύντομες επιμνημόσυνες δεήσεις για την ανάπαυση της ψυχῆς του νεκρού, ὅπως και τα μνημόσυνα σε τακτά χρονικά διαστήματα (τα τριήμερα, τα εννιάμερα, τα σαράντα, τα τρίμηνα, τα εξάμηνα, το εννιάμηνο, το χρονιάτικο και το τρίχρονο), καλλιεργούσαν τη μνήμη για τον νεκρό και προσλαμβάνονταν ως δεήσεις προς το Θείο για την κατάταξη αυτού «ἐν Παραδείσῳ». Σημαντικότερα ἀπὸ ὅλα τα μνημόσυνα θεωρεῖτο αὐτὸ των σαράντα ημερῶν, καθὼς σύμφωνα με τις λαϊκὲς θρησκευτικὲς παραδόσεις «ἀμα πεθάνει κάποιος, σαράντα μέρες ἡ ψυχὴ του γυρίζει μέσα στο σπίτι κι ὕστερα πάει στον τόπο της» (Ρήγας, 1962: 240). Ἡ βρώση κολλύβων, που καθιερώθηκε κατὰ τον 4^ο αἰῶνα, θεωρεῖτο βασικὸ μέρος του τελετουργικοῦ. Ἐπρόκειτο για βρασμένο σιτάρι, που υπενθύμιζε ὅτι –ὅπως και ὁ ἄνθρωπος– σπέρνεται, γεννιέται, «ανασταίνεται» (δηλαδή μεγαλώνει), γονιμοποιεῖται, καρπίζει και πεθαίνει, ἐνῶ ταυτόχρονα εἶναι ὁ κατεξοχὴν τροφὸς των ἀνθρώπων σε συγκεκριμένες πολιτισμικὲς και οικονομικὲς συνθήκες ὡς ἄλλη μάνα. Το σῶμα ὡς ὕλη και ὁ κύκλος τῆς ζωῆς του ἀνθρώπου ταυτίζονταν, λοιπὸν, μεταφορικὰ με το σιτάρι και τον βιοτικὸ του κύκλο, και για τον λόγο αὐτὸν χρησιμοποιεῖτο ἐυρέως σχεδὸν σε ὅλες τις τελετουργίες του θανάτου (Ψυχογιού, 2003: 366).

Ἡ τελευταία ἐπισήμως θεσμοθετημένη τελετουργία του θανάτου (Ψυχογιού, 2003: 367) ἦταν αὐτὴ τῆς ανακομιδῆς των οστῶν, ἡ δεύτερης ταφῆς ἢ –ὅπως ἐυρύτερα ονομάζεται– τῆς εκταφῆς. Πρόκειται για τὴν τελευταία τελετὴ που αναφέρεται στον νεκρὸ ὡς ἄτομο (Danforth, 1982: 58). Σε συνάρτηση με τον χῶρο ὅπου εκτυλισσόταν, διακρίνονταν δύο φάσεις. Ἡ πρώτη λάμβανε χῶρα στο νεκροταφεῖο και

αφορούσε το κατεξοχήν διαδικαστικό και πρακτικό στάδιο της τελετουργίας, που περιλάμβανε την εξόρυξη των οστών, την τοποθέτησή τους σε νεκρική οστεοθήκη και, στη συνέχεια, στο οστεοφυλάκιο. Είθιστο να γίνεται την ημέρα του Σαββάτου, έτσι ώστε η δεύτερη φάση της εκταφής, μια επιμνημόσυνη δέηση, που λάμβανε χώρα μέσα στον ναό, να ενσωματωνόταν συχνά στην κυριακάτικη Θεία Λειτουργία. Η επιμνημόσυνη αυτή δέηση ακολουθείτο από διανομή κολλύβων στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας και κοινή συνεστίαση των παρευρισκομένων με στόχο, όπως και κατά την τελετουργία της (πρώτης) ταφής, «το καλό συχώριο» ή «το μακάριο» του νεκρού (Μαργαρώνη, 2006). Η χρήση υλικών αγαθών κατά την εκταφή, όπως λ.χ. κεριών και λουλουδιών, παρέπεμπε συμβολικά στις έννοιες του φθαρτού και του εφήμερου (Αντζουλάτου-Ρετσίλα, 2004).

Αν θεωρήσουμε τον θάνατο μεταβατική και μεθοριακή κατάσταση, κατά την οποία –όπως προαναφέρθηκε– ο νεκρός δεν ανήκει πλέον ούτε στην κοινωνία των ζώντων (έχει συντελεστεί το στάδιο της αποχώρησης) ούτε έχει μεταβεί στην κοινωνία των τεθνεώτων (δεν έχει επέλθει το στάδιο της ενσωμάτωσης), αλλά βρίσκεται σε μια (μεθ)οριακότητα, τότε η τελετουργία της εκταφής είναι εκείνη που θεωρείται ότι τερματίζει το στάδιο αυτό και, κατά συνέπεια, την περιθωριακότητα του νεκρού. Με την επιτυχή ολοκλήρωσή της ο νεκρός ενσωματώνεται οριστικά και αμετάκλητα στην κοινωνία των νεκρών, γεγονός που αποτελεί αποδέσμευση του ίδιου από την επίγεια πραγματικότητα και ανακούφιση για την οικογένειά του. Με τον τρόπο αυτόν, η δύναμη επικινδυνότητα του νεκρού, όπως και κάθε ατόμου στο στάδιο της (μεθ)οριακότητας, εξοβελίζεται (Μαργαρώνη, 2006).

Στο διήγημα «Φορτωμένα κόκκαλα» (τ. Δ', σ. 221) έχουμε μια εξαιρετική αφήγηση της τελετουργίας της εκταφής μικρού παιδιού σε ένα εξωκλήσι και της συναισθηματικής φόρτισης που αυτή προκάλεσε:

«ὁ πατήρ τοῦ μικροῦ Εὐθυμίου [...] ἐφαντάζετο ὅτι ὁ μικρός, ὅστις εἶχε σβήσει εἰς τετραετῆ ἡλικίαν, εἶχεν ἀνάγκην δακρύων, καὶ κηρίων, καὶ κολλύβων. Καὶ δὲν ἐβάστα ἡ πατρικὴ ψυχὴ του νὰ ἰδῆ τὰ κόκκαλα τοῦ παιδίου καὶ τὸ κρανίον του προτιθέμενα ἐντὸς κανίστρου εἰς τὸν ἐνοριακὸν ναόν, καὶ διὰ τοῦτο μᾶς εἶχε στείλει εἰς τὸ βουνόν, διὰ νὰ τελέσωμεν τὰ τῆς ἀνακομιδῆς κρυφὰ καὶ ἐν παραβύστῳ εἰς τὴν ἔρημον μοναξίαν.»

Για την τελετουργία της εκταφής είχαν ήδη βραστεί τα κόλλυβα και διακοσμηθεί με «σταφίδες, κοφέτα καὶ ρόιδα», παρά την αντίληψη αρκετών ότι το «πρόσφορο και μια

χούφτα στάρι θεωρούνται αρκετά, η ζάχαρη και τα κουφέτα είναι περιττά» (Πολίτης, 1904: 568). Εν συνεχεία, δόθηκαν συγκεκριμένες οδηγίες προς εκτέλεση από τον ιερέα προς την καλόγρια που συμμετείχε στην τελετουργία:

«Μήτηρ Εύπραξία, πάρε τὸ κεφαλάκι τοῦ παιδιοῦ, καὶ τὶς δυὸ πλάτες, καὶ βάλε τα μὲς στὸ πανέρι. Βάλε τα ἀποκάτω ἀπ’ τὴν Εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, μὲς στὴν Ἐκκλησιά, καὶ σκέπασέ τα, μὲ τὸ ἴδιο προσόπι, ποῦ θὰ στρώσης ἀποκάτω. Θὰ διαβαστοῦν τὸ πρωί. Καὶ τὸ σακκὶ μὲ τὰ κόκκαλα, αὔριο, τὰ ρίχνεις στὸ Κοιμητήρι, ἐπάνω ἐκεῖ στ’ Ἀλώνι.»

Κατὰ τὴν τέλεση τοῦ Εσπερινοῦ, ἓνα τρισάγιο γιὰ τὴ μνημόνευση «ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Εὐθυμίου» θεωρεῖτο ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ «ξαναδιάβασμα» τῶν οστῶν στὸν μεταμεσονύκτιο ὄρθρο καὶ στὴν πρωινὴ Λειτουργία τῆς ἐπόμενης μέρας:

«Καὶ τὸ τρυφερόν μικρόν κρανίον κ’ αἱ ἄβραι καὶ λεπταὶ ὠμοπλάται, εὐλογήθησαν κ’ ἐμνημονεύθησαν κ’ ἠγιάσθησαν, χωρὶς νὰ ἔχη ἀνάγκην τούτου ὁ μικρὸς Εὐθύμιος, τοῦ ὁποῖου ἡ ψυχὴ ἤκουε τὸ τροπάριον “Τοῦ παραδείσου πολίτην καὶ γεωργόν”, ἐνῶ ἦτο πολίτης τοῦ παραδείσου ἀπὸ τριετίας ἤδη.» (τ. Δ’, σ. 221).

Ἡ ἐπιμέρους τελετουργικὴ ἐπανάληψη τοῦ «ξαναδιαβάσματος» τῶν οστῶν φαίνεται νὰ ἀποτυπώνει τὴν ἀνθρώπινη ἀγωνία γιὰ τὴν ἀμεμπτὴ ἐκτέλεση τοῦ ὑστατοῦ θρησκευτικοῦ καθήκοντος τῶν προσφιλῶν ἀτόμων πρὸς τὸ νεκρὸ παιδί τους.

2.2. Ὁ ἐμφυλὸς χαρακτήρας τοῦ ἀσύλληπτου γιὰ τὸν ἄνθρωπο θανάτου καὶ τῶν τελετουργιῶν του

Ἡ βασικὴ ἀπορία –εγκαρτερικὰ διατυπωμένη– ποὺ κυριαρχεῖ σὲ κάθε θάνατο – πῶσω μάλλον σὲ ἓναν παιδικό– εἶναι τὸ γιὰτί συμβαίνει; Στὸ διήγημα «Ἡ Συντέκνισσα» (τ. Γ’, σ. 590), ὁ Παπαδιαμάντης βάζει τὸ ἐρώτημα αὐτὸ στὸ στόμα ἐνὸς παιδιοῦ, ὅταν βλέπει νὰ ἐνταφιάζεται ἓνα βρέφος μόλις πέντε ἡμερῶν: «–Γιὰτί, παπά, πεθαίνουν τὰ μικρὰ παιδάκια;». Ὁ ἐρωτῶν δὲν ἔλαβε ἀμεση ἀπάντηση ἀπὸ τὸν ιερέα, ὁ ὁποῖος ἀντ’ αὐτῆς ἔψαλε τὸ τροπάριον «Δόξα» καὶ συνέχισε μὲ τὴν ψαλμωδία: «Ἄγλος τῷ Ἄδὰμ ἐχρημάτισεν ἡ τοῦ ξύλου ἀπόγευσις πάλαι ἐν Ἐδέμ... δι’ αὐτοῦ γὰρ εἰσῆλθεν ὁ θάνατος, παγγενῆ κατεσθίων τὸν ἄνθρωπο...». Ἔτσι, ὁ ιερέας (καὶ μαζί μὲ αὐτόν) καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ἀπέφυγαν τὸν ὁποιοδήποτε προσωπικό

σχολιασμό ή εικασία, που ενδεχομένως να ενείχε ασεβείς σκέψεις και να εγκυμονούσε τον κίνδυνο της βλασφημίας προς τον συμπαντικό Δημιουργό. Απεναντίας, μέσω του εν λόγω τροπαρίου, υπογραμμίζοταν –σύμφωνα με τη χριστιανική εκδοχή– η ευθύνη του ανθρώπινου γένους για τον θάνατο που επέρχεται, λόγω του προπατορικού αμαρτήματος (Κολυβάς, 1991: 67-68).

Άλλωστε, στο ίδιο το Θείο και το Ιερό, με τη μορφή του Χριστού, των Αγίων και κυρίως της Παναγίας, ως αρχετυπικής «χαροκαμένης» μάνας, οι –χτυπημένοι από τον θάνατο– παπαδιαμαντικοί ήρωες αποθέτουν τα βάσανά τους. Στο «Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου», η παραδοχή ότι «ή Παναγία εἶχε δωρήσει τὸ ἄβρον ἐκεῖνο ἄνθος εἰς τὸν Φραγκούλην καὶ τὴν Σινιώραν, καὶ ἡ Παναγία πάλιν τὸ εἶχε δρέψει καὶ τὸ εἶχεν ἀναλάβει πλησίον της, πρὶν μολυνθῆ ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν ματαίων τοῦ κόσμου...» προστατεύει την ανθρώπινη ύπαρξη από τον κυκεώνα μιας ατέρμονης θλίψης (τ. Δ΄, σ. 90). Παρόμοια, στο «Ὁ Πολιτισμὸς εἰς τὸ χωρίον»:

«Ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς της ἔκαιε τὸ κανδῆλι ἐμπρὸς εἰς τὰ εἰκονίσματα, σημειοῦν μὲ φωτεινὴν γραμμὴν τὰς μελαγχολικὰς μορφὰς τῶν Ἀγίων. [...] Ἡ Θεωριά [...] Ἔρριψεν ἔλαιον εἰς τὸ κανδῆλιον, τὸ ἀνεβίβασε πάλιν, ἔκαμε τρεῖς σταυροὺς ἐμπρὸς εἰς τὰ εἰκονίσματα τῶν Ἀγίων, κ' ἐπεκαλέσθη τὴν βοήθειαν τῆς Παναγίας.» (τ. Β΄, σ. 238, 250-251).

Τοιοτοτρόπως, η Εκκλησία μεταμορφώνεται σε χώρο υπέρβασης του πόνου και του θανάτου.

Οι γυναίκες διαδραμάτιζαν ιδιαίτερο ρόλο σε όλο το χρονικό φάσμα του θανάτου και των τελετουργιών του. Η παπαδιαμαντική δραματουργική, που σαφώς δε λειτουργεί ως μια γραμμική αφήγηση της κατάστασης των γυναικών, αλλά εκδιπλώνει επιμέρους εκθέσεις στη μακρά διάρκεια των κοινωνικών, νομικών, πολιτικών, θρησκευτικών και πολιτιστικών μορφών που συγκρότησαν τα σχήματα των ειδικών σχέσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών (Γκασούκα, 2002: 92), επιζητεί την κορύφωση στη θηλότητα. Ο μικρός Νίκος, «ἄρρωστος, ἰσχνὸς καὶ σκελετώδης», «Ἐπεκαλέσθη εἰς βοήθειαν τὸν μητρικὸν πόνον. Ἡ πονεμένη γυνὴ ἐπένευσεν.» («Ἐρημο μνημα», τ. Δ΄, σ. 362). Η Θεωριά είναι μόνη της την ώρα του ψυχομαχήματος του παιδιού της, όταν ο πατέρας –συνεπής στις φίλαυτες συνήθειες του χαρτοπαιγνίου με την οινόβαρη συντροφιά των ανδρών «εἰς τὸ καπηλεῖον»– απουσιάζει (Βαλέτας, 1955: 570-571· Παπαθανασίου, 2011: 243). Οι άνδρες –εξαιρουμένων κάποιων ελάχιστων περιπτώσεων που συμμετέχουν στο γίγνεσθαι του θανάτου σε δευτερεύοντες και

βοηθητικούς ρόλους– παραμένουν συχνά αμέτοχοι, μην κατανοώντας τη γυναικεία δράση και αντίδραση ενώπιον της ασθένειας και του θανάτου: «–Έσεῖς οἱ γυναῖκες [...] δὲν ἔχετε κουκούτσι μυαλό!», ήταν ο ανδρικός σχολιασμός στην απόφαση της θειας-Σκεύως να μεταμφιεστεί σε άντρα, για να πάει να βρει τον γιο της στην καραντίνα, ή όπως αλλιώς διατυπώνεται «Τρέλα γυναικεία ἦτον καὶ αὐτό, καθώς τόσαι ἄλλαι.» («Βαρδιάνος στά σπόρκα», τ. Β΄, σ. 584).

Η έμφυλη παρουσία, λοιπόν, είναι τόσο έντονη και τόσο μεστή, που δημιουργεί την αίσθηση ότι η διαχείριση του θανάτου ως γεγονόςτος αλλά και ως αναπόφευκτης καθολικής πραγματικότητας αναλαμβάνεται καθ' ολοκληρίαν από τον γυναικείο πληθυσμό (Alexiou, 2002: 103). Άλλωστε, οι γυναίκες αποτελούσαν ανέκαθεν τους κύριους φορείς της αρχαϊκής θρησκευτικής πίστης για τον θάνατο και τον «άλλο» κόσμο, τόσο σε επίπεδο κοσμοαντίληψης όσο και σε επίπεδο τελετουργίας. Καθώς είναι επιφορτισμένες βιολογικά με τη δημιουργία της ζωής και κοινωνικά αρμόδιες – ως μητέρες και τροφοί– για τη φροντίδα της, αποκτούν πλήρη, βεβαρημένη αρμοδιότητα και για τον θάνατο, τον οποίο χειρίζονται τελετουργικά για λογαριασμό των ζώντων, διαμεσολαβώντας στο μεταφυσικό, και ταυτόχρονα ενεργώντας για τη συντήρηση της συλλογικής φαντασιακής του δομής (Ψυχογιού, 2003: 364-365).

Ιδιαίτερα οι γυναίκες της Σκιάθου (και της ευρύτερης ελληνικής επαρχίας του τέλους του 19^{ου}-των αρχών του 20^{ού} αιώνα) καλούνταν –όπως διαφαίνεται από την παρούσα λογοτεχνική-ανθρωπολογική ανάλυση– να διαχειριστούν τον (συχνό) παιδικό θάνατο σε ένα ελλειμματικό κοινωνικό-οικογενειακό πλαίσιο, που χαρακτηριζόταν από ένδεια, πάθη (όπως χαρτοπαιξία και πόση), προβληματικές συζυγικές σχέσεις, προηγούμενους παιδικούς θανάτους, έλλειψη επαρκών ιατρικών γνώσεων και θεραπευτικών υποδομών. Η βαθιά θρησκευτικότητά τους, που ενσωμάτωνε στοιχεία τόσο της επίσημης όσο και, κυρίως, της λαϊκής θρησκείας, αποτελούσε στιβαρό έρεισμα στην πρόσληψη του παιδικού θανάτου ως αναπόφευκτου μέρους της καθημερινής ζωής, η οποία –παρά τη βιωμένη βαθιά οδύνη– συνεχιζόταν απρόσκοπτα.

Επίλογος

Στην παπαδιαμαντική αφήγηση η αυξημένη παιδική θνησιμότητα της ελληνικής επαρχίας του τέλους του 19^{ου}/των αρχών του 20^{ού} αιώνα αναπαρίσταται

επανειλημμένα. Ο παιδικός θάνατος φαίνεται πως ήταν κάποιες φορές το φυσικό επακόλουθο μιας ασθένειας, συχνά άγνωστης. Επομένως και η προτεινόμενη θεραπεία ήταν λιγότερο στοχοθετημένη και αποτελεσματική. Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, η θανατηφόρος παιδική ασθένεια και τα μοιραία συμπτώματά της αντλούνταν από την πλούσια γκάμα των λαϊκών μύθων και δοξασιών της Σκιάθου και της ευρύτερης ελληνικής επαρχίας. Η περίπτωση του «αερικού», που σήμερα είναι γνωστή ως ερυσίπελας και θεραπεύεται με τη χρήση πενικιλίνης, στην εποχή του Παπαδιαμάντη θεωρούνταν ως εγκατοίκηση του «κακού δαιμονίου» στον ασθενή, ο οποίος μπορούσε να λυτρωθεί μόνο με τη θεουργική ιατρική, δηλαδή με τη χρήση ειδικών επωδών και εξορκισμών. Παρομοίως, ενάντια στο κακό μάτι ή στη βασκανία ενός παιδιού, το να φτύσει κανείς τρεις φορές το «βασκαμένο» παιδί και να αναφωνήσει δυνατά τη φράση «σκόρδα στα μάτια» αυτού που το θαύμαζε, θεωρούνταν η μέγιστα αποτελεσματική λύση. Άλλες φορές, πάλι, ο παιδικός θάνατος φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα κάποιου ατυχούς συμβάντος, της «μαύρης μοίρας» ή «της κακής ώρας», που ως αναπόφευκτη «κακοδαιμονία» έπληττε το παιδί. Οι περιπτώσεις πνιγμού των παιδιών είναι οι πιο συνηθισμένες στα σκιαθίτικα διηγήματα. Έτσι, η αιγαιοπελαγίτικη θάλασσα μετατρέπεται από πηγή ζωής και πλούτου για τους νησιώτες σε πηγή θανάτου. Παρομοίως, το υγρό στοιχείο, στο οποίο θεωρείται ότι γεννήθηκε πρωταρχικά η ζωή μετατρέπεται σε πηγή καταστροφής και πρόωρης απώλειας.

Ανεξαρτήτως των αιτιών του παιδικού θανάτου, ο ίδιος ο θάνατος δεν έπαυε να αποτελεί ένα πέρασμα από το συχνά βασανιστικό εδώ στο λυτρωτικό επέκεινα. Για τον λόγο αυτό αποτελούσε ένα στάδιο μεθοριακότητας, καθώς το νεκρό παιδί είχε ήδη αναχωρήσει από τον επίγειο κόσμο αλλά δεν είχε ακόμη ενσωματωθεί παντελώς στον «άλλο κόσμο». Το μεθοριακό αυτό στάδιο χαρακτηριζόταν από ένα σύνολο επι- και μεταθανάτιων τελετουργιών, όπως ο αεροβαπτισμός, ο νεκροστολιμός, το μοιρολόγι, το ξόδι, η νεκρική ακολουθία στην εκκλησία, η ταφή, τα τρισάγια, τα μνημόσυνα και η εκταφή ή η δεύτερη ταφή. Χαρακτηριζόταν, επίσης, από ένα σύνολο δοξασιών, που αναδείκνυαν πτυχές της λαϊκής θρησκείας, που δεν ήταν συμβατές με την επίσημη εκδοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Για παράδειγμα, οι προαγγελτικοί οίωνοί, δηλαδή όνειρα ή άλλα σημάδια που προμήνυαν τον επερχόμενο θάνατο, όπως το σβήσιμο του καντηλιού, έρχονταν σε αντίθεση με το επίσημο κήρυγμα της χριστιανιστικής πίστης ότι η ώρα του θανάτου δεν αποκαλύπτεται από τον

παντογνώστη θεό στην πεπερασμένη ανθρώπινη ύπαρξη. Επιπλέον, δοξασίες της λαϊκής θρησκείας για την τελική κάθοδο του νεκρού στον Άδη αντί της επουράνιας ανάληψης της ψυχής του, που διακηρύττει η επίσημη Ορθοδοξία, διανθίζουν επίσης την παπαδιαμαντική αφήγηση. Σε όλες αυτές τις τελετουργίες και τις δοξασίες για τον θάνατο οι γυναίκες διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο. Έχοντας επιφορτιστεί βιολογικά με τη δημιουργία της ζωής και έχοντας αποκτήσει την κοινωνική αρμοδιότητα της φροντίδας της, φαίνεται πώς επωμίσθηκαν πολιτισμικά και τη διαχείριση του θανάτου σε ένα ιδιαίτερα ελλειμματικό και προβληματικό κοινωνικό-οικογενειακό πλαίσιο, που χαρακτηριζόταν από ελλιπή ιατροφαρμακευτική γνώση και περίθαλψη, φτώχεια και κοινωνική εξαθλίωση, κυριαρχία δεισιδαιμονιών και ανορθολογικών σκέψεων και ενδοσυζυγικές και ευρύτερα ενδο-οικογενειακές συγκρουσιακές καταστάσεις.

Σε τελική ανάλυση, μέσα από τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις για τον θάνατο στα υπό εξέταση διηγήματα αναδεικνύονται αναπαραστάσεις για την ίδια την ζωή, καθώς ο θάνατος αποτελεί αδιάσπαστο μέρος της. Για τον λόγο αυτό, η διεπιστημονική ενασχόληση με κοινωνικοπολιτισμικές πτυχές του (παιδικού) θανάτου σε διάφορα είδη λογοτεχνίας (λ.χ. ρεαλιστική, νατουραλιστική, ηθογραφική, ψυχογραφική, αστική πεζογραφία) μπορεί να αποτελέσει ένα μείζονος σημασίας εργαλείο, σαφώς όχι για να αντλήσουμε «ατόφιες» πληροφορίες για τον ίδιο τον θάνατο ως αναπόδραστη πραγματικότητα αλλά για να διερευνήσουμε τις νοητικές και κοινωνικοπολιτισμικές του κατασκευές στην εκάστοτε εποχή.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς πηγές

Παπαδιαμάντης, Αλέξανδρος (1982-1988). Άπαντα, τόμ. Α'-Ε' (κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος). Αθήνα: Δόμος.

Ελληνόγλωσση

Αλεξίου, Μ., Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2002

Αντζουλάτου-Ρετσίλα, Ευ., Μνήμης τεκμήρια, Παπαζήσης, Αθήνα, 2004

- Βαλέτας, Γ., Παπαδιαμάντης. Η ζωή – το έργο του – η εποχή του, Αθηναϊκές εκδόσεις – Η. Σάκαλης, Αθήνα, 1952
- Βεργόπουλος, Κ., Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Εξάντας, Αθήνα, 1975
- Γκασούκα, Μ., «Πλευρές της έμφυλης ιστορίας στο έργο του Παπαδιαμάντη», στο: Εταιρεία Παπαδιαμαντικών Σπουδών (επιμ.), Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη (Αθήνα, 1-5.11.2001) (σελ. 87-99), Δόμος, Αθήνα, 2002
- Κολυβάς, Κ. Ι., «Η ορθόδοξη προοπτική στο έργο του Παπαδιαμάντη. Η ανθρωπολογία και το πρόβλημα του κακού», στο: ίδιου (επιμ.), Λογική της αφήγησης και ηθική του λόγου. Μελετήματα για τον Παπαδιαμάντη (σελ. 44-78), Νεφέλη, Αθήνα, 1991
- Κοραής, Α., Άτακτα, ήγουν παντοδαπών εις την αρχαίαν και την νέαν ελληνικήν γλώσσαν αυτοσχέδιων σημειώσεων, και τίνων άλλων υπομνημάτων, αυτοσχέδιος συναγωγή, τόμ. Β΄, Εκ της τυπογραφίας Εβεράρτου, Εν Παρισίοις, 1829
- Μαργαρώνη, Μ., «Το λαϊκό τελετουργικό δρώμενο της εκταφής: μια απόπειρα διεπιστημονικής προσέγγισης στο χώρο της εκπαίδευσης», στο: Ερευνητικό Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης (επιμ.), Εκπαίδευση και Λαϊκός Πολιτισμός (Βόλος, 29.9-1.10.2006) (<http://www.eipe.gr/images/pdf/latreia/margaroni.pdf>), 2006
- Ντεμώζ, Λ. (επιμ.) Ιστορία της παιδικής ηλικίας (μτφρ. Δ. Κωστελένου), Θυμάρι, Αθήνα, 1985
- Παπαθανασίου, Στ., «Παπαδιαμάντης κοινωνιολογικός: “Ταύτα όλα βασίζονται επί της πραγματικότητας”», Θεολογία, 84/4 (Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης), (Δεκ. 2011), σελ. 237-243
- Πολίτης, Ν., Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού-Παραδόσεις, τόμ. Α΄ (α΄ έκδ. 1904), Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1998
- Ρήγας, Γ., Σκιάθος. Λαϊκός πολιτισμός, τχ. Β΄: Δημώδεις διηγήσεις. Παραμύθια – ευτράπελοι διηγήσεις – μύθοι – παραδόσεις, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1962
- Ρήγας, Γ., Σκιάθος. Λαϊκός πολιτισμός, τχ. Γ΄: Λοιπά μνημεία του λόγου. Παροιμίες – επωδαί – ευχαί, κατάροι, όρκοι κτλ. – αινίγματα – γλώσσα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1968
- Ρήγας, Γ., Σκιάθος. Λαϊκός πολιτισμός, τχ. Δ΄: Υλικός βίος – κοινωνικός βίος – λατρεία – δεισιδαιμονίες – λαϊκή ιατρική, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1970
- Ρηγάτος, Γ., Τα ιατρικά στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, Δόμος, Αθήνα, 1996
- Σακκής, Δ., «Η θέση του παιδιού κατά τον ΙΘ΄ αιώνα: κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική θεώρηση, στο Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης (ΕΡΙΑΝΔΕ), Πρακτικά 2ου διεθνούς συνεδρίου Η παιδεία στην αυγή

- του 21ου αιώνα (Πάτρα, 4-6.10.2002)
(elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/sakis.htm), 2002
- Σερεμετάκη, Ν., Η τελευταία λέξη στην Ευρώπη τα άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες, Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1992
- Στεργιόπουλος, Κ., «Η τελευταία φάση του Παπαδιαμάντη και το “Μοιρολόγι της φώκιας”», στο: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών (επιμ.), Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη (Σκιάθος, 20-24.9.1991) (σελ. 43-55), Δόμος, Αθήνα, 1996
- Φραγκούλας, Ι., Σκιαθίτικα, τόμ Α΄: Ιστορία της Σκιάθου, Ιωλκός, Αθήνα, 1978
- Φραγκούλας, Ι., Σκιαθίτικα, τόμ. Δ΄: Μνήμες Σκιάθου, Ιωλκός, Αθήνα, 1986
- Ψυχογιού, Ε., «Μοιρολοίστρες, νεκροί και σιτάρι: αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή στις επιμνημόσυνες γυναικείες τελετουργίες», στο Φ. Τερζάκης (επιμ.), Θάνατος και Εσχατολογικά Οράματα. Θρησκευοϊστορικές Προοπτικές (σελ. 364-403), Αρχέτυπο, Αθήνα, 2003.

Ξενόγλωσση

- Bush P. J. et al (eds.), Children, Medicines and Culture, Haworth Press, New York & London, 1996
- Danforth, L., The Death Rituals of Rural Greece. Princeton University Press, Princeton, 1982
- Helman, C., Culture, Health and Illness, Hoder Education, London, 20075
- Herzlich C., Santé et Maladie. Analyse d'une représentation sociale, La Haye, Mouton, Paris, 1969
- Lupton D., Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies, Thousand Oaks & New Delhi: Sage Publ., London, 1994
- Metcalf, P. & Huntington, R., Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual, Cambridge University Press, Cambridge, 1999
- Roussou, Eu., “Believing in the Supernatural through the ‘Evil Eye’: Perception and Science in the Modern Greek Cosmos”, Journal of Contemporary Religion 29/3, pp. 425-438, 2014
- Van Gennep, A., The Rites of Passage, University of Chicago Press, Chicago, 1960

Διαδικτυογραφία

<http://dictionary.reference.com/browse/erysipelas>

Κοινωνικό Κεφάλαιο: μια Απόπειρα Εννοιολογικής Οριοθέτησης του Όρου

*Ανδρέας Τσούνης #, Παύλος Σαράφης **

Περίληψη

Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί μια πολυσήμαντη έννοια. Εμπεριέχοντας και συμπυκνώνοντας πλήθος οικολογικών παραγόντων, όπως την κοινωνική συνοχή, τη συμμετοχή, την εμπιστοσύνη και την αμοιβαιότητα, συνιστά μια ελκυστική σύλληψη, που μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση και ερμηνεία πλήθους συμπεριφορών που επιδρούν στην τροποποίηση δεικτών υγειονομικής, οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Όντας ωστόσο σχετικά νέα έννοια στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, χρησιμοποιείται με τρόπο μη ενιαίο. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η εννοιολογική οριοθέτηση του κοινωνικού κεφαλαίου. Η πληθώρα των θεωρητικών προσεγγίσεων από τη μια αναδεικνύει και επιβεβαιώνει το γεγονός της σημασίας τόσο της ατομικής, όσο και συλλογικής διάστασης του όρου και από την άλλη φέρνει στο φως σειρά ζητημάτων γύρω από τον τρόπο μέτρησής του. Η προσεκτική μελέτη των ομοιοτήτων και των διαφορών των πολλαπλών και αντικρουόμενων συχνά προσεγγίσεων μπορεί να συμβάλει στην διαμόρφωση ενός ενιαίου τρόπου χρήσης και ερμηνείας της έννοιας από την πλευρά των ερευνητών.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικό Κεφάλαιο, κοινωνικά δίκτυα, κοινωνική έρευνα.

Μ.Δ.Σ. Ψυχολογίας Α.Π.Θ.: «Κοινωνική-Κλινική Ψυχολογία Εξαρτήσεων και Ψυχοκοινωνικών Προβλημάτων» - Μ.Δ.Σ. Ε.Α.Π.: «Διοίκηση Μονάδων Υγείας».

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Νοσηλευτικής, Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

1. Εισαγωγή-Ιστορική Αναδρομή

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όλο και περισσότεροι μελετητές ενσωματώνουν στις εμπειρικές προσεγγίσεις τους σε πολλαπλά ερευνητικά πεδία την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Η διεθνής βιβλιογραφία έχει σε μεγάλο βαθμό τεκμηριώσει τη σχέση του με την υγεία, την ποιότητα ζωής, την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη αλλά και τη δημοκρατική λειτουργία των κοινωνιών (Sarracino & Mikucka, 2016; Σωτηρόπουλος, 2006). Ωστόσο, μέχρι σήμερα δεν φαίνεται να υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός τρόπος προσέγγισης αυτού που ονομάζουμε κοινωνικό κεφάλαιο, γεγονός που σε αρκετές περιπτώσεις θέτει ζητήματα αξιοπιστίας των διαφόρων εμπειρικών δεδομένων.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η συμβολή στην οριοθέτηση τόσο της ίδιας της έννοιας, όσο και των κύριων συστατικών της. Μέσα από την συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων δεδομένων και συμπερασμάτων των διαφόρων προσεγγίσεων που κατά καιρούς έχουν προταθεί, επιχειρείται η διασαφήνιση του όρου κατά τρόπο ικανό να βοηθήσει στις προσπάθειες προσέγγισης του στο εμπειρικό πλέον πεδίο.

Η πλειοψηφία του ακαδημαϊκού κόσμου φαίνεται να συμφωνεί ότι η πρώτη συστηματική προσέγγιση αυτού που σήμερα αποδίδεται ως κοινωνικό κεφάλαιο έγινε από τον Alexis de Tocqueville το 1832. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του οι δημοκρατικές κοινωνίες προκαλούν σε αρκετές περιπτώσεις τον ατομικισμό, για την αντιμετώπιση του οποίου απαιτείται η επανασύσταση των κοινωνικών δεσμών, χωρίς κάποια έξωθεν θεσμική-κρατική παρέμβαση. Με τον τρόπο αυτό τονίζει το στοιχείο της πολλαπλότητας των μορφών κοινωνικής οργάνωσης, καθώς και την κοινωνική δυναμική που δημιουργεί η συγκρότηση επιμέρους συλλογικοτήτων, τόσο για το ξεχωριστό άτομο, όσο και το σύνολο (Whiteley, 1999).

Ωστόσο τις καταβολές της έννοιας μπορεί να αναζητήσει κανείς και στους κλασσικούς της πολιτικής οικονομίας και κοινωνιολογίας. Ο Karl Marx στην προσπάθειά του να αναλύσει τις ταξικές σχέσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας στο επίπεδο της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και του κοινωνικού καταμερισμού, προσδιορίζει το κεφάλαιο (ακόμη και όσον αφορά τη στενά οικονομική του διάσταση) ως μια κοινωνική σχέση (Μάρξ, 1978). Επιπλέον κάνοντας κριτική στο Ludwig Feuerbach και την προσπάθειά του να προσεγγίσει την «ανθρώπινη ουσία»

με όρους έξω-ιστορικούς στον «αφηρημένο άνθρωπο», αναφέρει πως η ουσία στο ξεχωριστό άτομο βρίσκεται κάθε φορά στις κοινωνικές του σχέσεις, εντός ενός καθορισμένου ιστορικού πλαισίου. Βλέπει μάλιστα τον άνθρωπο ως το «σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων» (Ένγκελς, 2007).

Ο Ε. Durkheim (1960), χωρίς να ασχοληθεί ειδικά με το κοινωνικό κεφάλαιο, τονίζει την ιδιαίτερη σημασία που έχουν για την κοινωνική ζωή, οι ενδιάμεσοι, ανάμεσα στο κράτος και τα ξεχωριστά άτομα, σύνδεσμοι και ενώσεις. Βλέποντας το πολιτισμικό μόρφωμα ως βασικό συντελεστή προσδιορισμού της κοινωνικής ζωής του ατόμου, αναδεικνύει την επιρροή των κοινωνικών παραγόντων σε ατομικά χαρακτηριστικά, συμπεριφορές και στοιχεία που αφορούν στην προσαρμογή σε διαφορετικές καταστάσεις. Ειδικότερα στη μελέτη του γύρω απ' το παράδειγμα της αυτοκτονίας, αναδεικνύει την αποτρεπτική επίδραση που μπορούν να ασκήσουν ορισμένα κοινωνικά δίκτυα, και συγκεκριμένα οι ομάδες καθολικών, στις αυτοκτονίες, προσδιορίζοντας την κοινωνικότητα ως μια σημαντική πηγή ωφέλειας (Durkheim, 1960).

Ο Max Weber (1977) στο έργο του καταδεικνύει τον τρόπο που επιδρούν στην παραγωγική διαδικασία μη οικονομικοί παράγοντες που σχετίζονται με το κοινωνικό εποικοδόμημα. Ως τέτοιους προσδιορίζει την πολιτική ιδεολογία, τη θρησκεία, την εθνικότητα, τις συγγενικές σχέσεις κα., που είναι σε θέση να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη μεταξύ των ξεχωριστών ατόμων αλλά και των δομημένων οργανώσεων της κοινότητας. Ωστόσο ούτε ο Weber χρησιμοποιεί ρητά τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ την ίδια στιγμή βλέπει την εμπιστοσύνη όχι μόνο ως προϊόν εκούσιας βούλησης αλλά και ως αποτέλεσμα έμμεσων ποικιλόμορφων καταναγκασμών στα πλαίσια της κοινωνικής συμμόρφωσης (Woolock, 1998).

Στα χρόνια του μεσοπολέμου, ο μαρξιστής φιλόσοφος και πολιτικός Antonio Gramsci, χωρίς επίσης να χρησιμοποιήσει τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο, προχωρά στη διάκριση των άτυπων κοινωνικών δικτύων και σχέσεων από το επίσημο θεσμικό κοινωνικό οικοδόμημα. Για το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων της πρώτης περίπτωσης χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνία των πολιτών», επισημαίνοντας τη διαφοροποίησή τους από τους επίσημους κρατικούς και νομικούς θεσμούς, τους οποίους αναφέρει ως «πολιτική κοινωνία» (Γκράμσι, 1973).

Ρητά ως όρος, το κοινωνικό κεφάλαιο χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον παιδαγωγό και φιλόσοφο Dewey το 1902 και τον επίσης

παιδαγωγό Hanifan το 1916. Ωστόσο η χρήση του όρου από τους δυο θεωρητικούς φαίνεται να γίνεται ανεξάρτητα, χωρίς να υπάρχει κάποια ιδιαίτερη αλληλεπίδραση και αλληλοεπιρροή (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Ο Dewey αποτελεί τον ιδρυτή του «Κοινωνικού» ή «Κριτικού Πραγματισμού», που ως ρεύμα είχε σαν στόχο την αξιοποίηση της εποικοδομητικής κριτικής στα πλαίσια βελτίωσης συγκεκριμένων κάθε φορά καταστάσεων. Η έμφαση από την πλευρά του δίνεται στην αξιοποίηση της θεωρίας στην προσπάθεια απάντησης σε συγκεκριμένα προβλήματα, μέσω της προώθησης απτών λύσεων και αποτελεσμάτων. Χρήσιμο εργαλείο προς αυτή την κατεύθυνση είναι η ανάπτυξη κοινωνικών οργανώσεων στη βάση της στενής σύνδεσης και αλληλεπίδρασης με τους άλλους. Ο ίδιος ο Dewey συνέβαλλε στη δημιουργία πολλών συλλόγων και οργανώσεων στις Η.Π.Α. (Farr, 2004).

Ο L. Hanifan (1916) από την πλευρά του χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο στην προσπάθειά του να αναδείξει τη σημασία των κοινωνικών σχέσεων και συγκεκριμένα της συνεργασίας και της συμμετοχής στα πλαίσια της οργάνωσης της κοινοτικής ζωής. Ο ίδιος ως παιδαγωγός, αναφερόμενος στις αγροτικές κοινότητες της περιοχής της Δυτικής Βιρτζίνια, αντιλαμβάνεται το τοπικό σχολείο ως τον κεντρικό θεσμό, μέσω του οποίου ενισχύεται η διαδικασία ανάπτυξης της συναδελφικότητας, της αμοιβαίας συμπάθειας και αλληλεπίδρασης (στοιχεία που κατά την άποψή της συνιστούν το κοινωνικό κεφάλαιο), με στόχο την επίλυση προβλημάτων της κοινότητας. Φυσικά ο Hanifan χρησιμοποιεί τον όρο χωρίς την αυστηρή εννοιολογική συνοχή και τις επιμέρους διακρίσεις που συνιστούν τη σύγχρονη εννοιολογική και πραγματολογική του οριοθέτηση.

Για αρκετές δεκαετίες η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου παύει να εμφανίζεται στην τρέχουσα επιστημονική ορολογία, έως το 1961, όπου η οικονομολόγος Jane Jacobs τον αναφέρει στο βιβλίο της "The death and life of greater American cities". Η ίδια βλέπει ως πυρήνα αυτού που ονομάζει κοινωνικό κεφάλαιο, την ύπαρξη κοινωνικών δικτύων στις γειτονίες των μεγαλουπόλεων των Η.Π.Α.. Θεωρεί ότι αποτελούν τον πραγματικό πλούτο των πόλεων που ενέχει την εμπιστοσύνη και την κοινωνική συνοχή. Η χαλάρωση ή η κατάρρευσή του συνδέεται από την ίδια με την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς θεωρεί ότι η απώλεια του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέεται με την απώλεια του εισοδήματος (Jacobs, 1962). Κατά τον

Putnam, η Jacobs χρησιμοποιεί για πρώτη φορά την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αποδίδοντάς του την τρέχουσα σημασία (Putnam, 1995).

Ωστόσο σύμφωνα με τον Coleman(1988), οι θεωρητικές καταβολές του όρου, όπως αυτός προσδιορίζεται σήμερα, εντοπίζονται για πρώτη φορά στο έργο του οικονομολόγου Greg Loury. Ο Loury χρησιμοποιεί τον όρο στα πλαίσια της μελέτης του γύρω από τις δομημένες κοινωνικές ανισότητες (υλική φτώχεια, περιορισμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση κ) εθνο-φυλετικών ομάδων. Σύμφωνα με τη βασική του άποψη, για την ανατροπή τους δεν αρκούν ατομικά εστιασμένες παρεμβάσεις, που σχετίζονται με περισσότερες ευκαιρίες για εκπαίδευση ή εργασία, αλλά απαιτείται και η παράλληλη ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου των μειονεκτούντων πληθυσμών (Loury, 1977; Woolock, 1998).

Με τον Loury τελειώνει στην ουσία η πρώτη περίοδος της ιστορικής εξέλιξης της έννοιας του που διαρκεί έως το 1980. Κατά την δεκαετία 1980-1990, συντελείται η δεύτερη περίοδος όπου η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου θεμελιώνεται από τους τρεις βασικότερους θεωρητικούς του, τους Bourdieu, Coleman και Putnam. Κατά την τρίτη περίοδο (τέλη δεκαετίας 90 έως σήμερα) αρκετά μεγάλος αριθμός συγγραφέων έρχεται να συμβάλει στον εμπλουτισμό του όρου, να διαμορφώσει τη μεθοδολογία μελέτης και μέτρησής του και να διερευνήσει διεξοδικά την λειτουργία του στους τομείς της οικονομίας, της υγείας της εκπαίδευσης και αλλού (Πούπος, 2010).

Στη συνέχεια του άρθρου παρατίθενται οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου. Πέραν των βασικών θεωρητικών που αναφερθήκαν, πλήθος μελετητών επιχείρησαν κατά καιρούς να οριοθετήσουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου εστιάζοντας κάθε φορά στις βασικότερες κατά την άποψή τους πτυχές του. Κατόπιν, σε μια προσπάθεια διασαφήνισης των βασικών χαρακτηριστικών του, παρουσιάζονται αναλυτικά οι μορφές και οι βασικότερες διαστάσεις του. Η ανάλυση και καταγραφή τους αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της βαθύτερης κατανόησης της έννοιας, καθώς και του καλύτερου προσανατολισμού των ερευνητικών εφαρμογών στο συγκεκριμένο πεδίο. Συμπληρωματικά προς αυτή την κατεύθυνση, αναφέρονται ορισμένα από το πιο βασικά στοιχεία κριτικής της θεωρίας. Τέλος συζητούνται οι κυριότερες μέθοδοι ποιοτικής και ποσοτικής εκτίμησής του.

2. Ορισμοί – Θεωρητικές Προσεγγίσεις

Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός και καθιερωμένος ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι τρεις κυριότεροι μελετητές, οι οποίοι έχουν σε μεγάλο βαθμό καθορίσει το περιεχόμενο της έννοιας είναι οι Bourdieu, Coleman και Putnam. Μέσω των προσεγγίσεών τους έχουν συμβάλει καθοριστικά, τόσο στην ανάλυση και τον εμπλουτισμό, όσο και στην καθιέρωση της συγκεκριμένης έννοιας στο πεδίο των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών.

Ο Pierre Bourdieu (1986) μελετώντας γενικά την έννοια του κεφαλαίου, το διέκρινε σε τέσσερις διαφορετικές μορφές: το οικονομικό, το πολιτισμικό, το συμβολικό και το κοινωνικό. Όλες οι παραπάνω μορφές προκύπτουν από το οικονομικό κεφάλαιο μέσω μετασχηματιστικών διαδικασιών, οι οποίες ωστόσο δεν είναι αυτοματοποιημένες, ενώ απαιτούν μακρόχρονη προσπάθεια προς απόκτηση μακροπρόθεσμων ωφελειών. Ειδικότερα το οικονομικό κεφάλαιο θεωρείται άμεσα μετατρέψιμο σε χρήμα και θεσμοποιείται με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι υπό ορισμένες συνθήκες μετατρέψιμο σε οικονομικό, ενώ θεσμικό στοιχείο έκφρασης του αποτελούν διάφορα εφόδια, όπως οι πανεπιστημιακοί τίτλοι. Τέλος, το κοινωνικό κεφάλαιο απαρτίζεται από κοινωνικές διασυνδέσεις, ενώ και αυτό υπό ορισμένες συνθήκες είναι μετατρέψιμο σε οικονομικό (Bourdieu, 2001).

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί «το σύνολο των πραγματικών ή συμβολικών πόρων οι οποίοι συνδέονται με πολλαπλά δίκτυα, που διατηρούνται στο χρόνο και συσχετίζονται με εν πολλοίς θεσμοθετημένες σχέσεις αμοιβαίας αποδοχής και αναγνώρισης» (Bourdieu, 1985:248). Στη βάση αυτής της ερμηνείας, το κοινωνικό κεφάλαιο αντανακλά τα πλεονεκτήματα και τις δυνατότητες που αποκομίζουν τα άτομα που ανήκουν σε κοινωνικά δίκτυα ή ομάδες, στο βαθμό που τηρούν ορισμένους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς που ισχύουν στο εσωτερικό αυτών των ομάδων (Carpiano, 2005).

Ο Bourdieu βλέπει το κοινωνικό κεφάλαιο ως ατομικό αγαθό. Τα ξεχωριστά άτομα, στο βαθμό που επωφελούνται απ' τη διασύνδεση με τις κοινωνικές ομάδες, τις δημιουργούν και συμμετέχουν σ' αυτές τηρώντας τους τυπικούς ή τους άρρητους κανόνες. Ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου του ατόμου εξαρτάται από τη μια πλευρά από το μέγεθος του δικτύου των συνδέσεών που είναι σε θέση να

κινητοποιήσει αποτελεσματικά, και από την άλλη από τον όγκο και το είδος του κεφαλαίου που διαθέτουν τα άτομα του περιβάλλοντός του (Bourdieu, 2001).

Την ίδια στιγμή, επηρεασμένος από την μαρξιστική κοινωνιολογία, θεωρεί πως το κοινωνικό κεφάλαιο, ως μια από τις μορφές του κεφαλαίου, χρησιμοποιείται για την αναπαραγωγή άνισων ταξικών σχέσεων. Συγκεκριμένα, θεωρεί πως τα μέλη της αστικής τάξης, διαμορφώνουν αποκλειστικούς δεσμούς μεταξύ τους, μέσω αμοιβαίας αναγνώρισης και αποδοχής, ενισχύοντας τα προνόμια της τάξης τους και αναπαράγοντας την κυριαρχία τους (Σωτηρόπουλος, 2006; Φακιάλας, 2012). Βάσει της συγκεκριμένης θεώρησης το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί καθοριστικό στοιχείο της κοινωνικής-ταξικής κινητικότητας.

Ως ατομικό χαρακτηριστικό, το οποίο χρησιμοποιείται από τα διάφορα άτομα προς όφελός τους, βλέπει το κοινωνικό κεφάλαιο και ο James Coleman (Kritsotakis & Gamarnikow, 2004). Ωστόσο, αν και εστιάζει στην παραγωγική του λειτουργία, βλέποντάς το σε συνάρτηση με άλλες μορφές κεφαλαίου, όπως το φυσικό (εργαλεία, μηχανήματα), το οικονομικό και το ανθρώπινο (δεξιότητες, γνώσεις), δεν το θεωρεί ως ένα μονοδιάστατο χαρακτηριστικό των ατόμων αλλά ως ένα στοιχείο της μεταξύ τους σχέσης και των δομών τις οποίες δημιουργούν και στις οποίες συμμετέχουν (Coleman, 1988).

Σύμφωνα με τον Coleman το κοινωνικό κεφάλαιο «ορίζεται από τη λειτουργία που επιτελεί. Δεν συνιστά μια ενιαία οντότητα, αλλά μια ποικιλία οντοτήτων με δυο κοινά χαρακτηριστικά: αποτελούνται από κάποια κοινωνική δομή και διευκολύνουν τις ενέργειες των ατόμων που υπάγονται σε αυτά, είτε είναι ξεχωριστά άτομα είτε συλλογικοί φορείς» (Coleman, 1988: 98). Με βάση τον παραπάνω ορισμό, γίνεται κατανοητό πως το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και όχι σε υλικά αγαθά, που είναι εύκολα μετρήσιμα (όπως οι υπόλοιπες μορφές κεφαλαίου), γεγονός που καθιστά δύσκολη την καταγραφή του.

Ο Coleman διακρίνει τρεις παραμέτρους σε σχέση με το κοινωνικό κεφάλαιο. Η πρώτη αφορά στην εμπιστοσύνη εντός των κοινωνικών δικτύων, η οποία διασφαλίζει την ομαλή διεκπεραίωση των υποχρεώσεων των μελών τους. Η δεύτερη έχει να κάνει με τη μετάδοση πληροφοριών ανάμεσα στα μέλη των δικτύων και τα ξεχωριστά δίκτυα, οδηγώντας στη βελτίωση της επικοινωνίας και στην προώθηση της συνεργασίας. Η τρίτη σχετίζεται με τις κανονιστικές ρυθμίσεις και τις κυρώσεις που

επιβάλλονται στα μέλη των δικτύων, υπαγορεύοντας συγκεκριμένες συμπεριφορές (Coleman, 1988).

Ωστόσο, για τον Coleman το κοινωνικό κεφάλαιο δεν υφίσταται στο βαθμό που δεν απορρέει από αυτό κάποια παραγωγική δραστηριότητα. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια της κοινότητας δεν αποτελούν από μόνες τους κοινωνικό κεφάλαιο, στο βαθμό που δεν συνδέονται με την ανάπτυξη της παραγωγής. Επιπλέον διακρίνει το κοινωνικό κεφάλαιο που διαμορφώνεται στα πλαίσια της οικογένειας, από αυτό που συγκροτείται σε επίπεδο κοινότητας, θεωρώντας πως το δεύτερο εξελίσσεται βάσει του πρώτου (Coleman, 1988).

Σε αντιδιαστολή με τους Bourdieu και Coleman που βλέπουν το κοινωνικό κεφάλαιο ως ατομικό αγαθό, ο Robert Putnam το αντιμετωπίζει ως συλλογικό χαρακτηριστικό. Συγκεκριμένα, όρισε το κοινωνικό κεφάλαιο ως ένα σύνολο χαρακτηριστικών που αφορούν στην ύπαρξη δικτύων στην κοινότητα (community networks), στη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά (civic engagement), στην καλλιέργεια ισχυρής τοπικής ταυτότητας (civic identity), καθώς και στην ανάπτυξη εμπιστοσύνης και ανταποδοτικότητας ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας ή της κοινότητας (Campbell et al., 1999; Putnam et al., 1993). Η ύπαρξη όλων αυτών των στοιχείων προάγει τη συλλογική αποτελεσματικότητα, δεδομένου ότι τα μέλη μπορούν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις μιας κατάστασης χρησιμοποιώντας τους διαθέσιμους πόρους πιο αποτελεσματικά ως σύνολο, παρά ως ξεχωριστά άτομα (Κονιόρδος, 2006; Putnam et al., 1993; (Kritsotakis & Gamarnikow, 2004).

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πολιτική ιδιότητα του ατόμου (civicness). Σύμφωνα με του Putnam (1993) το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου εξισώνεται με το επίπεδο συμμετοχής σε οργανωμένες ομάδες (σωματεία, ενώσεις κα), καθώς και με την τάση συμμετοχικής συμπεριφοράς στην κοινότητα. Γίνεται λοιπόν κατανοητό πως στη συγκεκριμένη προσέγγιση το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα συλλογικό χαρακτηριστικό, που έχουν οι κοινωνικές δομές και όχι τα άτομα (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Για το λόγο αυτό μπορεί και πρέπει να μετράται σε συλλογικό και όχι ατομικό επίπεδο. Στα πλαίσια μιας τέτοιας αντίληψης η εξαγωγή του μέσου όρου εντός μιας μεθοδολογίας που βασίζεται στην άθροιση ατομικών συμπεριφορών δεν είναι επιστημολογικά αποδεκτή, στο βαθμό που αυτός ο μέσος όρος δεν μπορεί να αντανακλά την ουσιαστική λειτουργία της κοινότητας (Blaxter, 2004).

Ο Putnam φωτίζει μια συγκεκριμένη εκδοχή του κοινωνικού κεφαλαίου, που συνιστά ένα τρόπο δόμησης της συλλογικής δράσης που λειτουργεί ευμενώς ως προς τη θεσμική ανάπτυξη που καθρεφτίζεται στην ποιότητα των δημοκρατικών θεσμών. Η λειτουργία της κοινότητας αφορά σε οριζόντιες διασυνδέσεις μεταξύ των ατόμων, οι οποίες με τη σειρά τους ευνοούν τη συνεργασία και οδηγούν σε συλλογική ευημερία (Σωτηρόπουλος, 2006).

Σύμφωνα με τον Putnam το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί το ενοποιητικό στοιχείο που καθορίζει τη κοινωνική συνοχή και την ομαλή λειτουργία των θεσμών στις δημοκρατικές κοινωνίες (Κονιόρδος, 2006). Στο έργο του «Making Democracy Work» (1993) τονίζει τις διαφορές σε ότι αφορά στην κουλτούρα κοινωνικής οργάνωσης αλλά και στην εμπιστοσύνη και τη συμμετοχικότητα, επιχειρώντας να περιγράψει και να ερμηνεύσει τη διαφοροποίηση στην αποτελεσματικότητα των τοπικών κυβερνήσεων ανάμεσα στην Νότια και Βόρεια Ιταλία. Κατόπιν στο βιβλίο του «Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community» (2000), συγκρίνοντας τις συμμετοχικές πρακτικές των διαφορετικών γενεών στις Η.Π.Α. τα τελευταία 50 χρόνια, αναλύει στην ουσία τις επιπτώσεις από τη μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου, μέσω της αύξησης περισσότερο ιδιωτικού χαρακτήρα μορφών χρήσης του ελεύθερου χρόνου, όπως η παρακολούθηση τηλεόρασης, που οδηγεί στην χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών, την αποδόμηση της συμμετοχικής κουλτούρας και την απομόνωση.

Πέραν των Bourdieu, Coleman και Putnam, αρκετά μεγάλος αριθμός μελετητών έχει ασχοληθεί με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Στις απόπειρες ορισμού του, φωτίζονται σε κάθε περίπτωση διαφορετικές πτυχές της παραπάνω ανάλυσης.

Ο Francis Fukuyama (2001) δίνει έμφαση στο στοιχείο της εμπιστοσύνης, το οποίο θεωρεί καθοριστικό συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου. Η εμπιστοσύνη καλλιεργείται στα πλαίσια μικρότερων κοινωνικών ομάδων, όπως είναι η οικογένεια και εξαπλώνεται στη συνέχεια σε ευρύτερες τυπικές ή άτυπες ομάδες, φτάνοντας στο επίπεδο του κράτους. Η συγκεκριμένη οπτική απορρέει από τη συγκριτική μικροκοινωνιολογία και τη βεμπεριανή παράδοση, που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον καταλυτικό ρόλο των αξιακών συστημάτων όσον αφορά στην οικονομική ανάπτυξη (Σωτηρόπουλος, 2006).

Στον Field (2004) η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου συνοψίζεται στο ζήτημα των σχέσεων. Δημιουργώντας σχέσεις, τα ξεχωριστά άτομα είναι σε θέση να

εργαστούν από κοινού για να επιτύχουν πράγματα που είτε δεν θα μπορούσαν μόνοι τους, είτε θα το κατάφερναν με μεγάλη δυσκολία. Στα πλαίσια συγκρότησης επιμέρους δικτύων αφενός απαντούν σε καθημερινά ζητήματα και αφετέρου μοιράζονται κοινές αξίες με άλλα μέλη των δικτύων αυτών. Επιπλέον τα κοινωνικά αυτά δίκτυα αποτελούν για τον συγγραφέα περιουσιακό στοιχείο.

Ο Carriano (2005) ορίζοντας το κοινωνικό κεφάλαιο με έναν αρκετά περιεκτικό τρόπο, θεωρεί ότι περιλαμβάνει το σύνολο των υπαρχουσών ή δυνητικών πηγών αγαθών και υπηρεσιών που προσφέρονται εντός κοινωνικών δικτύων ή δομών, προς όφελος των μελών τους. Το όφελος αυτό έχει τόσο οικονομικές, όσο και ψυχολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Οι Kawachi et al. (1997) αντιμετωπίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο ως κοινό χαρακτηριστικό κοινωνικών μορφωμάτων και θεσμών στο οποίο εμπεριέχονται έννοιες όπως η αμοιβαιότητα, η συμμετοχικότητα και η εμπιστοσύνη. Η ενίσχυσή του οδηγεί στην συνολική προαγωγή και ανάπτυξη των ξεχωριστών ατόμων και της κοινωνίας συνολικά.

Για τους Lin et al. (2001) το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί μια μορφή «επένδυσης» με ορισμένες προσδοκίες «απόδοσης». Η επένδυση γίνεται από το άτομο ενώ η απόδοση αφορά την κοινωνία. Ορισμένα παραδείγματα κοινωνικής απόδοσης αποτελούν η πληροφόρηση, η επιρροή, οι κοινωνικές διασυνδέσεις και η ενίσχυση της προσωπικής ταυτότητας.

Οι Norris & Davis (2007), στα πλαίσια διασαφήνισης της έννοιας, διαχωρίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο σε τέσσερα επιμέρους στοιχεία. Συγκεκριμένα θεωρούν πως είναι συνισταμένη της κοινωνική εμπιστοσύνης, της κοινωνικής ανοχής, των τυπικών μορφών κοινωνικής συμμετοχής και της εμπλοκής σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα.

Οι Portes & Sensenbrenner (1993 p:1323), αντιλαμβάνονται το κοινωνικό κεφάλαιο ως τις «προσδοκίες για δράση εντός μιας ομάδας, οι οποίες επηρεάζουν τις οικονομικές επιδιώξεις και αναζητήσεις των μελών της, ακόμα και όταν αυτές οι προσδοκίες δεν είναι προσανατολισμένες στον οικονομικό τομέα». Μέσω του ορισμού αυτού, προχωρούν στην ουσία στην διάκριση ανάμεσα στις πηγές προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου και στα αποτελέσματα της δράσης του. Αποφεύγουν έτσι τη σύγχυση ανάμεσα στις πηγές καθορισμού του και τα αποτελέσματά της επενέργειάς του, που συχνά καταλήγει στην ασάφεια του

προσδιορισμού της αιτιότητάς του, την κυκλικότητα των ερμηνειών και την ταυτολογία (Κονιόρδος, 2006).

Οι πηγές προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου είναι κατά τη γνώμη των συγγραφέων τέσσερις. Η πρώτη αφορά στην εσωτερίκευση των αξιών (value introjection) και αναφέρεται στις ηθικές αξίες που ωθούν τα άτομα στη συλλογικότητα στο βαθμό που βλέπουν ότι από τη μια συμβάλλει στο κοινό καλό και από την άλλη ότι είναι αποτελεσματική ως προς την επίτευξη στόχων. Η δεύτερη σχετίζεται με την πίστη στις αμοιβαίες συναλλαγές (reciprocity transactions). Οι άνθρωποι θεωρούν πως οι υπόλοιποι ανταποδίδουν σε περιπτώσεις ανάγκης τη βοήθεια που έχουν παράσχει οι ίδιοι στο παρελθόν, εκτιμώντας τη θετική συμβολή τους. Η τρίτη πηγή σχετίζεται με τις μορφές συλλογικής αλληλεγγύης (bonden solidarity) που παρατηρείται ανάμεσα στα μέλη των οργανώσεων, εφόσον μόνο ενωμένοι ανταποκρίνονται σε δύσκολες περιστάσεις. Τέλος σημαντικό ρόλο παίζει η θεσμοθετημένη εμπιστοσύνη (enforceable trust) που επιβάλλεται μέσω θετικών και αρνητικών κυρώσεων (Portes & Sensenbrenner, 1993).

Αρκετοί είναι οι μελετητές που βλέπουν το κοινωνικό κεφάλαιο μέσα από το πρίσμα της αξιοποίησής του στα πλαίσια της παραγωγικής-οικονομικής δραστηριότητας. Ο Schiff (1998) θεωρεί το κοινωνικό κεφάλαιο ως ένα σύνολο των στοιχείων της κοινωνικής δομής που επηρεάζουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν τόσο τον χαρακτήρα των σχέσεων, όσο και την παραγωγική διαδικασία και την οικονομία. Ο Mahieu από την πλευρά του ορίζει το κοινωνικό κεφάλαιο ως την προσδοκία αποκόμισης οικονομικού οφέλους στα πλαίσια της βελτίωσης της παραγωγικότητας μέσω της αξιοποίησης των κοινωνικών σχέσεων των μελών της κοινότητας (Requier-Desjardins, 1999).

Άλλοι πάλι μελετητές το αντιμετωπίζουν ως ένα μέρος του ανθρωπίνου κεφαλαίου του κάθε ατόμου και όχι ως κάτι ανεξάρτητο. Ο Becker (1996) το περιγράφει ως ένα σύνολο σημαντικών ενεργειών του παρελθόντος, που έχουν γίνει εντός του κοινωνικού δικτύου του ατόμου και οι οποίες επηρεάζουν τις τρέχουσες ή μελλοντικές πράξεις του. Οι Fafchamps & Minten (1998) επίσης το θεωρούν ως το συναισθηματικό απόθεμα του ατόμου που είναι υπεύθυνο για την υπαγωγή του στα διάφορα κοινωνικά μορφώματα.

Οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις επιβεβαιώνουν την ανυπαρξία μιας κοινά αποδεκτής μεθοδολογίας μελέτης του κοινωνικού κεφαλαίου. Ωστόσο οι διαφορετικοί

ορισμοί που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι σε αρκετές συμπληρωματικοί ως προς το εννοιολογικό τους περιεχόμενο (Grootaert & Bastelaer, 2002). Σε γενικές γραμμές το κοινωνικό κεφάλαιο ως έννοια συμπυκνώνει πλήθος μεταβλητών, όπως τις αξίες, τις κοινωνικές νόρμες, την κοινωνική δικτύωση, την αλληλεγγύη, τη συμμετοχή, την αμοιβαιότητα και την εμπιστοσύνη. Τα στοιχεία αυτά επιδρούν καθοριστικά από τη μια στην ατομική ξεχωριστή λειτουργία, καθώς και την απαντητικότητα και την προσαρμογή σε διάφορες καταστάσεις, ενώ από την άλλη επηρεάζουν σημαντικά τους δείκτες της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

3. Μορφές – Διακρίσεις του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Στη βάση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων, κατά καιρούς έχουν γίνει προσπάθειες διαχωρισμού του κοινωνικού κεφαλαίου σε επιμέρους τύπους ή κατηγορίες. Η παρουσίαση των κυριότερων μορφών και διακρίσεων αφενός συμβάλει στην διασαφήνιση επιμέρους πτυχών του και αφετέρου θέτει ένα πλαίσιο στη μεθοδολογία προσέγγισης και μελέτης του στο πεδίο της εφαρμοσμένης έρευνας.

Μια βασική διάκριση είναι αυτή σε δομικό (structural) και γνωστικό (cognitive). Το πρώτο αφορά σε δίκτυα, θεσμούς, κανόνες και διαδικασίες, τα οποία συνιστούν στην ουσία εξωτερικά παρατηρούμενες κοινωνικές κατασκευές. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι αθλητικές και πολιτιστικές ομάδες, οι επιτροπές στα πλαίσια της γειτονιάς, οι ενώσεις ατόμων με κοινούς σκοπούς κ.α. Το γνωστικό κοινωνικό κεφάλαιο από την άλλη συνίσταται κατά βάση σε περισσότερο υποκειμενικά και άυλα στοιχεία, όπως οι κοινωνικές στάσεις, οι κοινές αξίες και αποδεκτές συμπεριφορές, οι κανόνες, η αμοιβαιότητα και η εμπιστοσύνη (Grootaert and Bastelaer, 2002; Uphoff, 2000).

Ο διαχωρισμός του κοινωνικού κεφαλαίου στις δυο παραπάνω μορφές είναι αρκετά βοηθητικός ως βάση εμπειρικής ανάλυσης, ενώ οδηγεί και σε μια δεύτερη διάκριση που σχετίζεται με το εύρος ανάπτυξής του, και η οποία περιλαμβάνει τρία επίπεδα. Το μικρο-επίπεδο που έχει η μορφή οριζόντιων δικτύων των ατόμων και των νοικοκυριών, το μέσο-επίπεδο παρατήρησης που κατέχει την οριζόντια και κάθετη σχέση μεταξύ των ομάδων και έχει τη μορφή περιφερειακών ομάδων και τοπικών ενώσεων και το μακρο-επίπεδο που παίρνει τελικά τη μορφή του ευρύτερου θεσμικού και πολιτικού περιβάλλοντος (Grootaert and Bastelaer, 2002).

Σημαντική είναι και η διάκριση σε επίσημο (formal) και άτυπο (informal) κοινωνικό κεφάλαιο. Στην πρώτη περίπτωση, όπου κατατάσσονται νόρμες, διαδικασίες, κρατικές υπηρεσίες, οργανώσεις και προγράμματα που ενισχύουν τη συλλογική δράση μειώνοντας το κόστος των πρακτικών διεκπεραίωσης, η συμμετοχή πραγματοποιείται σε επίσημα θεσμοθετημένες οργανώσεις και δραστηριότητες. Το ανεπίσημο κοινωνικό κεφάλαιο αφορά σε στάσεις πεπαιθώσεων, συμπεριφορές και μορφές συνεργασίας, που ενισχύουν τη συλλογική δράση και την κουλτούρα συμμετοχής, χωρίς να απαιτείται η θεσμική ύπαρξη των δικτύων (Dhesi, 2000; Wallace & Pichler, 2007).

Μια ακόμη διάκριση έρχεται να απαντήσει στο ερώτημα αν το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα ατομικό ή συλλογικό χαρακτηριστικό. Η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα συνδέεται άμεσα με το επίπεδο μέτρησής του (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Στην αντίληψη των Coleman και Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί κατά βάση ένα ατομικό χαρακτηριστικό. Βέβαια ο Coleman (1988) το διαφοροποιεί από τα κατεξοχήν ατομικά χαρακτηριστικά, βλέποντάς το ως στοιχείο της σχέσης μεταξύ των ατόμων. Ωστόσο με βάση αυτό το μοντέλο αντίληψης το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μετρηθεί μόνο σε ατομικό επίπεδο, ενώ έχει νόημα η συνάθροιση συμπεριφορών και η εξαγωγή του μέσου όρου (Κριτσωτάκης και συν., 2009; Harpham, 2008).

Στον αντίποδα βρίσκεται η θεωρητική αντίληψη του Putnam (1993) που αντιμετωπίζει το κοινωνικό κεφάλαιο κατά βάση ως ένα συλλογικό χαρακτηριστικό των κοινωνιών και όχι των ατόμων. Βλέποντας το όμως ως δομικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας, γίνεται κατανοητό πως μπορεί να μετρηθεί μόνο σε συλλογικό επίπεδο (πχ ποσοστό ατόμων που μετέχει σε ομάδες και διαδικασίες όπως οι εκλογές, ποσοστό ατόμων που διαβάζει εφημερίδα και ενημερώνεται κτ) (Blaxter, 2004; Lochner, 1999).

Ωστόσο αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι η προσέγγιση του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να είναι δυική, βλέποντάς το ταυτόχρονα ως οικολογική και ατομική μεταβλητή (Κριτσωτάκης και συν., 2009). Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη το ξεχωριστό χαρακτηριστικό ή η εκάστοτε συμπεριφορά δεν αποτελούν στοιχεία ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον, αλλά αντανακλούν κοινωνικά χαρακτηριστικά. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι όσο περισσότερο κοινωνικό κεφάλαιο εμπεριέχεται σε μια κοινωνική δομή, τόσο αυξάνεται το κοινωνικό κεφάλαιο σε ατομικό επίπεδο. Συνεπώς απαιτούνται τόσο οι αναλύσεις σε μακροσκοπικό

επίπεδο, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι δομικές και θεσμικές συνιστώσες της καθημερινής πράξης, όσο και οι αναλύσεις σε μικρο-επίπεδο, που φωτίζουν τις ατομικές και υποκειμενικές όψεις και ερμηνείες (Rose, 1993; Macinko & Starfield, 2001).

Οι Colletta και Cullen (2000) προχωρούν στη διάκριση ανάμεσα σε οριζόντιο και κάθετο κοινωνικό κεφάλαιο. Η πρώτη μορφή αφορά στους δεσμούς και τις δομές ανάμεσα σε ισότιμες ομάδες, ενώ το κάθετο κοινωνικό κεφάλαιο που αφορά σε ομάδες με ιεραρχική δομή. Η συγκεκριμένη ανάλυση εμπλέκει σε σημαντικό βαθμό δομές και φορείς εξουσίας σε ένα μακρο-επίπεδο, λαμβάνοντας με αυτό τον τρόπο υπόψη το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον.

Η σημαντικότερη ίσως διάκριση γίνεται με βάση το είδος των δεσμών που εντοπίζονται ανάμεσα στα μέλη των δικτύων. Ο διαχωρισμός με αυτό το κριτήριο οδηγεί σε τρεις διαφορετικές μορφές: το Δεσμευτικό ή Διαχωριστικό, (bonding), το Συνδετικό (bridging) και το Ενωτικό (linking) κοινωνικό κεφαλαίο (Putnam, 2000). Το δεσμευτικό κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στους στενούς δεσμούς (π.χ. οικογενειακούς) ανάμεσα σε ανθρώπους που βρίσκονται σε ομογενείς ομάδες και είναι προσανατολισμένο προς το εσωτερικό αυτών των ομάδων. Το συνδετικό κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται σε σχέσεις ατόμων ανάμεσα σε ετερογενείς ομάδες (π.χ. στο εργασιακό περιβάλλον) και έχει συλλογικό και περιεκτικό προσανατολισμό. Το ενωτικό κοινωνικό κεφάλαιο αφορά σχέσεις μεταξύ ομάδων ή ατόμων, κατά βάση διαφορετικών μεταξύ τους, στις οποίες διαμεσολαβεί κάποια ιεραρχική δομή ή σχέση εξουσίας (Putnam, 2000). Σημαντική συμβολή στον καθορισμό του παραπάνω διαχωρισμού και κυρίως στην εισαγωγή της έννοιας του ενωτικού κεφαλαίου, έπαιξε ο Woolcock (1998) ο οποίος έκανε τη διάκριση μεταξύ εσω-κοινοτικών (intra-community) και δια-κοινοτικών (inter-community) δεσμών.

Τέλος υπάρχει και η διάκριση ανάμεσα σε θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο. Ως θετικό κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται η κατάσταση κατά την οποία υπάρχουν σχέσεις, οικονομικές και κοινωνικές, που τις διακατέχει η αμοιβαιότητα και οδηγούν σε συναλλαγές με θετικό κοινωνικό πρόσημο. Από την άλλη πλευρά, το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο, αφορά τις σχέσεις οι οποίες συνήθως έχουν άτυπο χαρακτήρα, και εντοπίζονται σε προστατευτικές συντεχνίες. Αυτές οι σχέσεις συνήθως διευκολύνουν την ανάπτυξη του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ επιφέρουν σειρά αρνητικών κοινωνικών επιπτώσεων (Σωτηρόπουλος, 2006).

Οι βασικότερες διακρίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου παρουσιάζονται συνοπτικά στον πίνακα 1.

α) την ύπαρξη παράδοσης αυτορρύθμισης (self-regulation) και ήθους συλλογικής ευθύνης και φροντίδας (stewardship ethic) από τους χρήστες,

β) την ύπαρξη κατάλληλων τοπικών και εθνικών υποστηρικτικών θεσμών,

γ) το βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων,

δ) την νομική προστασία των διαμορφούμενων περιουσιακών δικαιωμάτων από το κράτος, και

στ) την ύπαρξη οικονομικών κινήτρων στους χρήστες να διατηρήσουν τον πόρο.

Υποστηρίζεται ότι η αυτοδιαχείριση μπορεί να παράγει αποτελεσματικούς θεσμούς, με συνέπεια την επιτυχή οργάνωση και τη μακροβιότητα του πόρου. Βέβαια, για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Παρά τη διαφορετικότητα των περιπτώσεων οι μελετητές συγκλίνουν σε μια σειρά τέτοιων κριτηρίων (που έχουν αναδειχτεί και επιβεβαιωθεί από εμπειρικές μελέτες). Στον παρακάτω Πίνακα 1 παρουσιάζονται συνολικά αυτές οι προϋποθέσεις όπως έχουν διαμορφωθεί από τις μελέτες των πέντε σημαντικότερων ερευνητών του θέματος (Agrawal, Baland και Platteau, Ostrom και Wade) και ενοποιήθηκαν από τον Agrawal (2001 2003).

Πίνακας 1. Μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου

ΜΟΡΦΕΣ-ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ		
<i>Δομικό</i>	<ul style="list-style-type: none">Δίκτυα, θεσμοί, κανόνες και διαδικασίες, που συνιστούν εξωτερικά παρατηρούμενες κοινωνικές κατασκευές.	(Grootaert & Bastelaer, 2002; Uphoff, 2000).
<i>Γνωστικό</i>	<ul style="list-style-type: none">Κοινωνικές στάσεις, κοινές αξίες, αποδεκτές συμπεριφορές, που συνιστούν κατά βάση υποκειμενικά και άυλα στοιχεία.	
<i>Επίσημο</i>	<ul style="list-style-type: none">Νόρμες, διαδικασίες, κρατικές υπηρεσίες, οργανώσεις και προγράμματα, όπου η συμμετοχή πραγματοποιείται σε επίσημα θεσμοθετημένες οργανώσεις και δραστηριότητες.	(Dhesi, 2000; Wallace & Pichler, 2007).
<i>Άτυπο</i>	<ul style="list-style-type: none">Στάσεις πεποιθήσεις, συμπεριφορές και μορφές συνεργασίας, για τις οποίες δεν απαιτείται η θεσμική κατοχύρωση των δικτύων.	
<i>Ατομικό</i>	<ul style="list-style-type: none">Ατομικό χαρακτηριστικό που μπορεί να μετρηθεί σε ατομικό επίπεδο.	(Bourdieu, 2001; Harpham, 2008; Coleman, 1988)
<i>Συλλογικό</i>	<ul style="list-style-type: none">Δομικό χαρακτηριστικό της κοινότητας που μπορεί να μετρηθεί μόνο σε συλλογικό επίπεδο.	(Blaxter, 2004; Lochner, 1999; Putnam, 1993)
<i>Οριζόντιο</i>	<ul style="list-style-type: none">Δεσμοί και δομές ανάμεσα σε ισότιμες ομάδες.	Colletta & Cullen (2000)
<i>Κάθετο</i>	<ul style="list-style-type: none">Δεσμοί και δομές που αφορούν σε ομάδες με ιεραρχική δομή.	

Δεσμειτικό	<ul style="list-style-type: none">• Αντανακλά στενούς δεσμούς ανάμεσα σε μέλη ομογενών ομάδων και είναι προσανατολισμένο στο εσωτερικό αυτών των ομάδων.	(Putnam, 2000; Woolcock 1998)
Συνδετικό	<ul style="list-style-type: none">• Περιγράφει σχέσεις ατόμων ανάμεσα σε ετερογενείς ομάδες και έχει συλλογικό προσανατολισμό.	
Ενωτικό	<ul style="list-style-type: none">• Αναφέρεται σε σχέσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων ή ατόμων, στις οποίες διαμεσολαβεί κάποια ιεραρχική δομή ή σχέση εξουσίας.	
Θετικό	<ul style="list-style-type: none">• Σχέσεις, οικονομικές και κοινωνικές, που τις διακατέχει η αμοιβαιότητα και οδηγούν σε συναλλαγές με θετικό κοινωνικό αντίκτυπο.	(Σωτηρόπουλος, 2006).
Αρνητικό	<ul style="list-style-type: none">• Σχέσεις άτυπου συνήθως χαρακτήρα που εντοπίζονται σε προστατευτικές συντεχνίες επιφέροντας αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις.	

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία Βασισμένη στη Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.

4. Οι Διαστάσεις του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Όπως Ο προσδιορισμός του εύρους του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από ορισμένες διαστάσεις, η ύπαρξη των οποίων καθορίζει το βαθμό συσσώρευσής του. Η καταγραφή των βασικότερων από αυτές είναι ιδιαίτερα σημαντική τόσο για την κατανόηση, όσο και για την μέτρησή του στα πλαίσια της λειτουργίας μιας ομάδας ή της ευρύτερης κοινότητας.

Πρωταρχική διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η αμοιβαιότητα, που αναφέρεται στην πραγματοποίηση ενεργειών από την πλευρά του ατόμου προς όφελος άλλων, με την προσδοκία ότι κάποια στιγμή θα υπάρξει ανταπόδοση. Συνδέεται με την αίσθηση της αλληλεγγύης και την πρακτική της αλληλοβοήθειας και συνιστά ένα συνδυασμό βραχυπρόθεσμου αλτρουισμού και μακροπρόθεσμου συμφέροντος (Edwards, 2004; Cox, 2000). Η αμοιβαιότητα διερευνάται με υποθετικές ερωτήσεις που αφορούν στη θετική προσδοκία σχετικά με τη συμπεριφορά των άλλων στο μέλλον και στο βαθμό που ως διάσταση είναι ισχυρή δείχνει ότι οι άνθρωποι όχι μόνο συμμετέχουν σε δίκτυα, αλλά ενδιαφέρονται και για τα συμφέροντα των υπολοίπων (Onyx & Bullen, 2000).

Κομβική σημασία ως προς το εύρος του κοινωνικού κεφαλαίου έχει και η διάσταση της κοινωνικής συμμετοχής που αναφέρεται από τη μια στις οριζόντιες σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας και της οικογένειας και από την άλλη στις κάθετες σχέσεις μεταξύ κοινοτήτων και θεσμικών φορέων. Τα υψηλά επίπεδα συμμετοχής συμβάλουν στην ευημερία των ξεχωριστών ατόμων και της ευρύτερης

κοινότητας, αποτελώντας σημαντικό δείκτη αποτύπωσης του κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam, 1993; Cox, 2000).

Οι Attwood et al (2003) προσδιορίζουν τέσσερις τύπους συμμετοχής. Ο πρώτος αναφέρεται στην κοινωνική συμμετοχή που αφορά στην εμπλοκή σε ομάδες, συλλόγους ή οργανώσεις. Ο δεύτερος σχετίζεται με τον άτυπο εθελοντισμό και έχει να κάνει με την παροχή βοήθειας σε άτομα εκτός της οικογένειας και του στενού περιβάλλοντος. Ο τρίτος ταυτίζεται με τον τυπικό εθελοντισμό που περιγράφει τη συμμετοχή σε οργανώσεις, συλλόγους κλπ με σκοπό την παροχή βοήθειας στους άλλους και διαφοροποιείται απ' την απλή κοινωνική συμμετοχή του πρώτου τύπου, καθώς απαιτεί μεγαλύτερη δέσμευση και χρόνο. Τέλος υπάρχει και η συμμετοχή των πολιτών που αναφέρεται στη διάδραση που περιλαμβάνει δημόσιες και πολιτικές δραστηριότητες.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί και η εμπιστοσύνη, η οποία καθορίζει το συνθετικό χαρακτήρα του κοινωνικού δυναμικού. Σύμφωνα με τον Fukuyama (1995) το κοινωνικό κεφάλαιο ως ικανότητα προκύπτει από την επικράτηση της εμπιστοσύνης σε μια κοινωνία και στα επιμέρους τμήματά της και συνδέεται με την πεποίθηση ότι οι άλλοι είτε θα αντιδράσουν θετικά και υποστηρικτικά απέναντι σε κάποια πρωτοβουλία, είτε τουλάχιστον δεν θα την υπονομεύσουν. Οι περισσότεροι μελετητές τη θεωρούν θεμέλιο λίθο της θεωρίας, αντιμετωπίζοντάς την όχι απλά σαν ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητας του ξεχωριστού ατόμου αλλά και σαν βασικό στοιχείο της κοινωνίας που ζει.

Ωστόσο στις διάφορες προσεγγίσεις υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις. Οι Coleman, Putnam και Fukuyama τη θεωρούν βασικό συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου. Ο Woolcock (2001) τη βλέπει περισσότερο ως μια συνέπεια του κοινωνικού κεφαλαίου και όχι ως αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο του. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Field (2004) πιστεύει ότι πρέπει να θεωρείται ανεξάρτητος παράγοντας που έρχεται ως απότοκο του κοινωνικού κεφαλαίου. Στη βάση αυτή πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μεταβλητό στοιχείο, δεδομένου ότι υπάρχουν τύποι σχέσεων που λειτουργούν εξίσου καλά με ένα ελάχιστο ποσοστό εμπιστοσύνης (Field, 2004).

Σημαντικός παράγοντας για την προώθηση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η αίσθηση ασφάλειας στα πλαίσια της κοινότητας. Η σχέση ανάμεσα στα δυο είναι αμφίδρομη καθώς η αντίληψη ασφάλειας ενθαρρύνει τη συμμετοχή του ατόμου στις

δραστηριότητες της τοπικής κοινότητας, ενώ από την άλλη οι υψηλοί δείκτες συμμετοχής στην τοπική ζωή ενισχύουν το αίσθημα ασφάλειας (Putnam, 2000). Αρκετές έρευνες έχουν επιβεβαιώσει τη θετική διαμεσολάβηση της δυναμικής συμμετοχής στην κοινότητα στη μείωση της εγκληματικότητας, καταδεικνύοντας την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ αυξημένου εγκλήματος και μειωμένων επιπέδων συμμετοχής στις δραστηριότητες της τοπικής κοινωνίας από τη μια, καθώς και της αύξησης της παραβατικότητας στο βαθμό που η αίσθηση ασφάλειας και οι κοινωνικοί δεσμοί χαλαρώνουν από την άλλη (Carcach & Huntley, 2002; Kawachi & Kennedy, 1997).

Μία ακόμη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου αφορά στην ανοχή στη διαφορετικότητα. Η διαφορετικότητα διακρίνεται σε πρωταρχική, που αναφέρεται κυρίως στους βιολογικούς παράγοντες όπως το φύλο, η φυλή, η ηλικία, η αναπηρία, η εθνικότητα κτλ. και σε δευτερεύουσα που αναφέρεται σε κοινωνικό-πολιτισμικές διαφορές, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η εκπαίδευση και η κουλτούρα. Οι διαφορές αυτές δημιουργούν εμπόδια ένταξης τόσο σε ατομικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο. Συνεπώς η ανοχή απέναντι στο άλλο αποτελεί ένα είδος ικανότητας ως προς το κοινωνικό κεφάλαιο, η ύπαρξη της οποίας διευκολύνει την ανάπτυξη των δικτύων, τον εμπλουτισμό των απόψεων και τον πλουραλισμό της έκφρασης στο πεδίο του κοινωνικού (Onyx & Bullen, 2000).

Μια ιδιαίτερα σημαντική παράμετρο του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελούν οι κοινωνικές νόρμες και αξίες που περιλαμβάνουν κοινωνικά πρότυπα και ευρέως κοινές πολιτιστικές πεποιθήσεις, αλλά και τις επιπτώσεις που αυτές έχουν στη λειτουργία της κοινωνίας γενικότερα. Τα πρότυπα και οι αξίες παρέχουν ένα πλαίσιο ανεπίσημου κοινωνικού ελέγχου, χωρίς την προσφυγή σε θεσμικές διαδικασίες επιβολής κυρώσεων και υποστηρίζουν άλλες διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου (Grootaert & Bastelaer, 2002).

Κρίσιμη διάσταση είναι και η αίσθηση της κοινότητας. Η κοινότητα αποτελεί στην ουσία το συνδυασμένο αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης, της συμμετοχής σε δίκτυα, των κανόνων και της αμοιβαιότητας. Δεν αποτελεί ιδιοκτησία κανενός, αλλά αξιοποιείται από όλους. Συνιστά καθοριστικό στοιχείο της κοινωνικής συνοχής και ασφαλιστική δικλείδα απέναντι σε κάθε πιθανό κίνδυνο (Putnam, 1993).

Τέλος μια ακόμη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η πρόδραση (pro-activity). Ως έννοια περιγράφει τις στάσεις των ατόμων στα πλαίσια της λειτουργίας

τους στην κοινότητα και αναφέρεται συγκεκριμένα στην ικανότητα του ατόμου να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για να αλλάξει τις πτυχές του περιβάλλοντός του προκειμένου να προχωρήσει στην επίτευξη των επιμέρους στόχων του (Pujol et al., 2005).

Στον πίνακα 2 παρουσιάζονται με συντομία οι βασικότερες διαστάσεις του Κοινωνικού Κεφαλαίου.

Πίνακας 2. Βασικές Διαστάσεις Κοινωνικού Κεφαλαίου

ΒΑΣΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ		
Αμοιβαιότητα	Πραγματοποίηση ενεργειών από την πλευρά του ατόμου προς όφελος άλλων, με την προσδοκία ότι κάποια στιγμή θα υπάρξει ανταπόδοση.	(Edwards, 2004; Cox, 2000; Onyx & Bullen, 2000)
Κοινωνική συμμετοχή	Σχέσεις μεταξύ μελών της κοινότητας και της οικογένειας (οριζόντιες) καθώς και μεταξύ κοινοτήτων και θεσμικών φορέων (κάθετες).	(Putnam, 1993; Cox, 2000; Attwood et al, 2003)
Εμπιστοσύνη	Πεποίθηση ότι οι άλλοι είτε θα αντιδράσουν υποστηρικτικά απέναντι σε κάποια πρωτοβουλία ή τουλάχιστον δεν θα την υπονομεύσουν.	(Field, 2004; Woolcock, 2001; Fukuyama, 1995)
Αίσθηση ασφάλειας	Αίσθηση συνοχής στα πλαίσια της κοινότητας η οποία ενθαρρύνει τη συμμετοχή του ατόμου στις δραστηριότητες της.	Carcach & Huntley, 2002; Putnam, 2000; Kawachi & Kennedy, 1997)
Ανοχή στη διαφορετικότητα	Ανοχή απέναντι στους άλλους ανεξάρτητα βιολογικών, κοινωνικών και πολιτισμικών διαφορών, η οποία διευκολύνει την ανάπτυξη των δικτύων, τον εμπλουτισμό των απόψεων και τον πλουραλισμό της έκφρασης.	(Onyx & Bullen, 2000)
Κοινωνικές νόρμες και αξίες	Κοινωνικά πρότυπα και ευρέως κοινές πολιτιστικές πεποιθήσεις, καθώς και οι επιπτώσεις τους στη λειτουργία της κοινωνίας γενικότερα.	(Grootaert & Bastelaer, 2002)
Κοινότητα	Συνδυασμένο αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης, της συμμετοχής σε δίκτυα, των κανόνων και της αμοιβαιότητας.	(Putnam, 1993)
Πρόδραση	Ικανότητα του ατόμου να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες προκειμένου να αλλάξει τις πτυχές του περιβάλλοντός του προχωρώντας στην επίτευξη των στόχων του.	(Pujol et al., 2005)

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία Βασισμένη στη Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.

5. Κριτική της Θεωρίας

Ένα από τα βασικότερα σημεία της κριτικής στη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου είναι η ανυπαρξία αναγνώρισης αρνητικών στοιχείων και χαρακτηριστικών (Κριτσωτάκης και συν., 2009; Portes, 1998). Το κοινωνικό κεφάλαιο περιγράφεται αρκετά συχνά ως κάτι εξ ορισμού θετικό, δεδομένου ότι μέσω της ενδυνάμωσης των βασικών πτυχών λειτουργίας του μπορεί να ενισχυθεί η δυνατότητα επίλυσης κοινών προβλημάτων, επιδρώντας θετικά στην αύξηση των κοινωνικών πόρων, τόσο του ξεχωριστού ατόμου, όσο και του συνόλου των μελών της κοινότητας (Πούπος, 2010).

Ωστόσο ορισμένα χαρακτηριστικά της συσσώρευσης του κοινωνικού κεφαλαίου μπορούν να έχουν και αρνητική επίδραση στη ζωή της κοινότητας. Ο Loizos (2002) εξετάζοντας την λειτουργία κοινοτήτων μεταναστών, παρατηρεί την τάση έντονης συναναστροφής με άτομα της ίδιας εθνικότητας, σε σημείο πολλές φορές οι κοινωνικές σχέσεις να περιορίζονται έντονα στο εσωτερικό μιας εθνοτικής ομάδας. Αν και με τον τρόπο αυτό καταφέρνουν να ανταποκριθούν καλύτερα στις δυσκολίες του περιβάλλοντος στην χώρα υποδοχής, σταδιακά κανονικοποιείται η κοινωνική τους απομόνωση. Γίνεται λοιπόν κατανοητό πως η πυκνότητα των επαφών και η αλληλοϋποστήριξη, που αποτελούν κριτήριο αυξημένου κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να έχουν και αρνητικές προεκτάσεις.

Ωστόσο, οι επιπτώσεις αυτές δεν περιορίζονται στον εθνοκεντρισμό. Σε γενικές γραμμές η ενίσχυση των δικτύων και των σχέσεων, στο βαθμό που εντοπίζονται σε προστατευτικές συντεχνίες, στη συνεργασία στα πλαίσια προώθησης συμφερόντων παράνομων οργανισμών (όπως η μαφία) ή οικονομικών λόμπι, όχι μόνο δεν οδηγούν σε οφέλη για την υπόλοιπη κοινότητα, αλλά αντίθετα υποσκάπτουν τη συνοχή της. Επιπλέον, ακόμη και φαινόμενα όπως η ασύμμετρη πληροφόρηση προς όφελος των μελών μιας συγκεκριμένης ομάδας, τα συμφέροντα της οποίας δεν έρχονται κατ' ανάγκη σε σύγκρουση με την κοινότητα, μπορεί να οδηγήσουν στην επικράτηση αναξιοκρατικών και περιοριστικών για τους υπόλοιπους τακτικών (Κριτσωτάκης και συν., 2009; Portes, 1998).

Με λίγα λόγια η λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου δεν πρέπει να μελετάται αποκομμένα, αλλά αντίθετα να συνδέεται και με τη σκοπιμότητα αλλά και το ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής πραγματικότητας και δράσης. Τα ίδια στοιχεία του, στο βαθμό που μπορούν να προάγουν την κοινωνική ευημερία, με τον ίδιο τρόπο μπορούν να

οδηγήσουν σε φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων.

Το κοινωνικό κεφάλαιο δεν έχει μονοδιάστατα θετική ή αρνητική επίπτωση, καθώς στην πράξη η επίδρασή του στα άτομα και την κοινότητα μπορεί να εμπεριέχει ταυτόχρονα και τα δύο (Kawachi et al., 2008). Έτσι, ενώ οι στενές συνδέσεις στο πλαίσιο μιας κοινότητας αποτελούν έναν ισχυρό πόρο, την ίδια στιγμή μπορούν να οδηγήσουν σε μια περιοριστική πραγματικότητα. Σε έρευνα των Takahashi & Magalong (2008) σε περιθωριοποιημένους μετανάστες από τις Φιλιππίνες που ζούσαν στο Λος Άντζελες και ήταν ομοφυλόφιλοι και φορείς του AIDS, φάνηκε πως η στενή υποστήριξη από το δίκτυο των φίλων, των ομότιμων και των συγγενών, ενώ παρείχε σημαντική βοήθεια σε οικονομικό και συναισθηματικό επίπεδο, λειτουργούσε ταυτόχρονα ως κύρια αιτία εγκλωβισμού σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικής λειτουργίας των ατόμων, το οποίο δομείται σύμφωνα με συγκεκριμένα κοινωνικά στερεότυπα, από τα οποία τα άτομα αδυνατούσαν να ξεφύγουν.

Αντίστοιχα, αρκετές έρευνες έχουν δείξει πως σε περιπτώσεις ύπαρξης υψηλού δεσμευτικού κεφαλαίου (στενή σύνδεση με την πρωτογενή ομάδα και την κοινότητα) και παράλληλης έλλειψης συνδετικού κεφαλαίου, που προσανατολίζει και εκτός της κοινότητας, οι επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή των ατόμων είναι αρνητικές. Σε έρευνα των Mitchell & LaGory (2002) σε υποβαθμισμένες περιοχές των ΗΠΑ, φάνηκε ότι άτομα με υψηλό δεσμευτικό κεφάλαιο παρουσίαζαν περισσότερες ψυχιατρικές διαταραχές. Επίσης σε έρευνα των Caughy et al. (2003) παιδιά υποβαθμισμένων περιοχών της Βαλτιμόρης στις ΗΠΑ, των οποίων οι μητέρες ήταν λιγότερο προσκολλημένες στην τοπική κοινότητα (χαμηλό δεσμευτικό κεφάλαιο) παρουσίαζαν λιγότερα συμπεριφοριστικά προβλήματα. Συνεπώς κάθε πτυχή του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να εξετάζεται υπό το πρίσμα των σχέσεών της με τις υπόλοιπες ώστε να αποφεύγονται μονοδιάστατες ερμηνείες.

Ένα ακόμη ουσιαστικό στοιχείο κριτικής της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου αφορά στην υπερεπέκταση της χρήσης του όρου, γεγονός που δημιουργεί συχνά σύγχυση ως προς το επίπεδο ανάλυσής του (Swan, 2003; Trigilia, 2001). Το ζητούμενο στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ο περιορισμός της χρήσης του ως έννοια σε αυτό που μπορεί με επάρκεια να εξηγήσει. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβάλει στον σαφέστερο προσδιορισμό του επιπέδου ανάλυσής του αλλά και στην ανάδειξη των κατάλληλων ερευνητικών εργαλείων (Κονιόρδος, 2006).

Τέλος ένα ακόμη σημείο κριτικής που αφορά κυρίως στη θεωρία του Putnam έχει να κάνει με την ασαφή κατεύθυνση της αιτιότητας. Σύμφωνα με τον Putnam το υψηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου επιδρά θετικά στην κοινότητα, ενώ η ύπαρξή του πιστοποιείται από τα αποτελέσματα της επενέργειάς του (Κονιόρδος, 2006). Ωστόσο οι διάφοροι συσχετισμοί που χρησιμοποιούνται για την μέτρησή του δεν προσδιορίζουν σαφώς την κατεύθυνση της αιτιότητας, οδηγώντας συχνά σε μια κυκλικότητα των ισχυρισμών (Harris, 2002).

6. Η Μέτρηση του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Τα Στα πλαίσια της μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου έχουν προταθεί διάφορες μέθοδοι, τόσο ποιοτικές, όσο και ποσοτικές, όπως επίσης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η μεθοδολογία που προκρίνεται τα τελευταία χρόνια βασίζεται στην συνεκτίμηση ατομικών και κοινωνικών παραγόντων, αντιμετωπίζοντας το κοινωνικό κεφάλαιο ως ατομικό και παράλληλα οικολογικό χαρακτηριστικό (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Οι Hean et al. (2003) προτείνουν μια αναλυτική μέθοδο η οποία βασίζεται σε ποιοτικά κυρίως δεδομένα. Επηρεασμένοι από μια μαρξιστική οπτική, θέτουν στο προσκήνιο τις κοινωνικές συνδιαλλαγές και τα κοινωνικά οφέλη που προκύπτουν απ' αυτές. Μερικές από τις προτεινόμενες ερωτήσεις ποιοτικής ανάλυσης αφορούν στα πρωταρχικά συναισθήματα συμμετοχής (ποια ήταν τα αρχικά σας συναισθήματα για την ομάδα;), στη μεταβολή τους (πώς άλλαξαν αυτά τα συναισθήματα;), στις προσδοκίες και στον αναστοχασμό γύρω απ' αυτές (τι περιμένετε ότι θα αποκομίσετε από τη συμμετοχή σας στη συγκεκριμένη ομάδα;/ τι αποκομίσατε στην πραγματικότητα από αυτήν την ομάδα;) καθώς και στην επιθυμία περαιτέρω εμπλοκής (θα βοηθούσατε την ομάδα-π.χ. ως εκπαιδευτής σε μια ομάδα χορού;) (Hean et al., 2003).

Αρκετές είναι οι απόπειρες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου ως οικολογικό χαρακτηριστικό. Οι Sampson et al (1997) στην προσπάθειά προσδιορισμού της συλλογικής αποτελεσματικότητας επιχείρησαν να μετρήσουν την κοινωνική συνοχή και τον ανεπίσημο κοινωνικό έλεγχο. Η μέτρηση της κοινωνικής συνοχής περιέχει πέντε διαστάσεις. Τα άτομα κλήθηκαν να απαντήσουν στο αν οι άνθρωποι στη γειτονιά μπορούν να εμπιστευθούν, στο αν πρόκειται για μια «κλειστή» γειτονιά, στο

αν οι άνθρωποι της γειτονιάς είναι πρόθυμοι να βοηθήσουν τους γείτονές τους, στο αν τα πηγαίνουν καλά μεταξύ τους και στο αν μοιράζονται τις ίδιες αξίες. Ο ανεπίσημος κοινωνικός έλεγχος μετρήθηκε ρωτώντας για τη πιθανότητα οι γείτονες να παρέμβουν αν τα παιδιά εγκατέλειπαν το σχολείο και κυκλοφορούσαν στους δρόμους, αν έγραφαν με γκράφιτι στα δημόσια κτίρια, αν έδειχναν ασέβεια στους ενήλικες, αν μια διαμάχη ξέσπαγε μπροστά από το σπίτι τους και αν ο κοντινός πυροσβεστικός σταθμός κινδύνευε να κλείσει.

Οι Kawachi et al (1997) επίσης επιχείρησαν μια ποσοτική μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου βάζοντας στο προσκήνιο συγκεκριμένους δείκτες. Οι δείκτες αυτοί αφορούσαν στην κατά κεφαλή συμμετοχή σε εθελοντικές ομάδες, στη διαπροσωπική εμπιστοσύνη και τους αντιληπτούς κανόνες αμοιβαιότητας.

Αρκετές άλλες απόπειρες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου ως οικολογικό χαρακτηριστικό έχουν οδηγήσει στη δημιουργία κλιμάκων ποσοτικής αξιολόγησης και εκτίμησης. Οι De Silva et al. (2006) προχώρησαν στη στάθμιση ενός σύντομου εργαλείου εννέα ερωτήσεων με σκοπό τη χρήση του στο βαθμό που το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής έρευνας. Η κλίμακα Social Capital Scale της Looman (2006) εστιάζει στην αξιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου στις οικογένειες που έχουν παιδιά με χρόνιες παθήσεις ή ειδικές ανάγκες. Οι van Der Gaag & Snijders (2005) διαμόρφωσαν μια κλίμακα διερεύνησης του βαθμού στον οποίο το κοινωνικό περιβάλλον είναι βοηθητικό για το άτομο (Resource Generator). Αντίστοιχα ο Lin (2001) διερεύνησε τις απόψεις των ατόμων γύρω από το αν υπάρχουν στον κύκλο τους άτομα που έχουν τις κατάλληλες θέσεις προκειμένου να τους βοηθήσουν να επιτύχουν τους στόχους τους (Position Generator).

Σε γενικές γραμμές η εστίαση στις πτυχές του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από το εύρος της έρευνας. Σε μελέτες μεγάλης κλίμακας χρησιμοποιούνται κατά βάση ένα ή δυο μέτρα του κοινωνικού κεφαλαίου (που συνήθως είναι η εμπιστοσύνη και η συμμετοχή). Στις μελέτες μικρότερης κλίμακας το κοινωνικό κεφάλαιο μετριέται στη βάση μιας πιο ολιστικής προσέγγισης (Harpham et al. 2002). Η ολιστική προσέγγιση εξάλλου ακολουθείται στις περισσότερες απόπειρες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου σε ατομικό επίπεδο.

Ένα από τα πιο γνωστά εργαλεία ατομικής μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η κλίμακα Ποσοτικής Εκτίμησης του Κοινωνικού Κεφαλαίου (Social Capital

Questionnaire) των Onyx & Bullen (2000). Ως εργαλείο επιχειρεί τη μέτρηση στη βάση οκτώ διακριτών στοιχείων: 1. Συμμετοχή στη τοπική κοινότητα 2. Σχέσεις στη γειτονιά 3. Οικογενειακές και φιλικές σχέσεις 4. Σχέσεις στον εργασιακό χώρο 5. Κοινωνική δράση 6. Αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας 7. Ανοχή στη διαφορετικότητα 8. Αξία της ζωής. Η συγκεκριμένη κλίμακα έχει σταθμιστεί στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα (Kritsotakis et al., 2008).

Μια πιο πρόσφατη κλίμακα ποσοτικής εκτίμησης του κοινωνικού κεφαλαίου σε ατομικό επίπεδο έχει διαμορφωθεί από τους Chen et al. (2009). Περιλαμβάνει δώδεκα μεταβλητές που διακρίνονται σε τρεις ομάδες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από δύο ενδο-προσωπικούς παράγοντες (κοινωνική επαφή και ανθρώπινες δεξιότητες), η δεύτερη αποτελείται από δύο θετικούς περιβαλλοντικούς παράγοντες της κοινότητας (υποστήριξη και συνεργασία), ενώ η τρίτη περιλαμβάνει οκτώ δραστηριότητες που συνδέονται με τη συσσώρευση του κοινωνικού κεφαλαίου.

Τέλος οι Grootaert et al (2004) παρουσίασαν ένα ερωτηματολόγιο μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου (SC-IQ) που το μετρά τόσο σε ατομικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο νοικοκυριού. Ως εργαλείο μετρά από τη μια τον τύπο των ομάδων και των δικτύων στα οποία συμμετέχουν τα άτομα, καθώς και τη φύση των σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους, και από την άλλη την υποκειμενική αντίληψη των ερωτηθέντων για την αξιοπιστία των υπολοίπων ανθρώπων και των βασικών θεσμών που διαμορφώνουν την καθημερινότητά τους.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως υπάρχει μια πληθώρα ερευνητικών εργαλείων και προσεγγίσεων. Η τελική επιλογή εξαρτάται κάθε φορά από τον σκοπό και τα επιμέρους ερωτήματα μιας έρευνας.

7. Επίλογος

Το Κοινωνικό Κεφάλαιο αποτελεί ευρεία έννοια που αναφέρεται στις σχέσεις που συνάπτουν τα άτομα μεταξύ τους και οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν πηγή συγκεκριμένων ωφελειών. Από τη μια, συμπυκνώνει και περιγράφει την κοινωνική λειτουργία στο πεδίο του ατομικού, ενώ από την άλλη αντανακλά την αλληλεπίδραση των ξεχωριστών ατόμων στα πλαίσια μετασχηματισμού των ενεργειών τους σε συνολικό κοινωνικό αποτέλεσμα και δράση.

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν η συνεισφορά στην εννοιολογική οριοθέτηση μιας έννοιας που ενώ εμφανίζεται να απασχολεί πλήθος μελετών σε σημαντικά πεδία της κοινωνικής λειτουργίας, εξακολουθεί να διχάζει τους μελετητές ως προς την υιοθέτηση ενός κοινά αποδεκτού τρόπου ορισμού και μέτρησης. Η παράθεση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων ως προς τις κυριότερες μορφές και διαστάσεις του οδηγεί σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα.

Αρχικά καθιστά κατανοητή τη σημασία της χρήσης του όρου με ενιαίο και ξεκάθαρο τρόπο. Παρ' όλες τις διαφορετικές οπτικές, πλήθος ερευνητών τονίζει την ανάγκη αντιμετώπισης του κοινωνικού κεφαλαίου ως έννοιας συστηματικής. Το γεγονός αυτό από τη μια σημαίνει πως απαιτείται μια συνεκτική και ξεκάθαρη εννοιολόγηση και από την άλλη αποφυγή της άσκοπης υπερεπέκτασης του όρου. Όπως και κάθε άλλη επιστημονική έννοια πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή προκειμένου να φωτίζει και να μετρά αυτό που μπορεί να μετρήσει (Κονιόρδος, 2006).

Πλήθος μελετών αναγνωρίζουν πλέον τη σημασία της επίδρασης του κοινωνικού κεφαλαίου στην κοινωνικο-οικονομική δυναμική. Τα αποτελέσματα μελέτης των Sarracino και Mikucka γύρω από τις τάσεις και τα επίπεδα σύγκλισης του κοινωνικού κεφαλαίου σε τριάντα Ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ του 1990 και του 2012, φέρνουν στο προσκήνιο τόσο την ύπαρξη, όσο και την αύξηση της διαφοροποίησης μεταξύ Βορρά-Νότου και Δύσης-Ανατολής (Sarracino & Mikucka, 2016). Η προσεκτική ανάγνωση των αποτελεσμάτων τόσο της συγκεκριμένης, όσο και αντίστοιχων μελετών, φέρνει στο προσκήνιο το γεγονός της επίδρασης των πολιτισμικών διαφορών, της πολιτικής παράδοσης (συμμετοχή στα κοινά, εμπιστοσύνη-δυσπιστία στους θεσμούς κ) και των δομικών διαφορών των κοινωνιών (Sarracino & Mikucka, 2016; Σωτηρόπουλος, 2006). Συνεπώς ένα ακόμη ζήτημα που προκύπτει στο πλαίσιο της μελέτης του κοινωνικού κεφαλαίου είναι η ενσωμάτωση ενός λειτουργικού τρόπου ερμηνείας της επίδρασης των όποιων πολιτισμικών διαφορών. Η ερευνητική στρατηγική πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίζει και να μελετά την επίδραση των μεταβλητών που σχετίζονται με τα διάφορα δημογραφικά, κοινωνικά και διαφοροποιητικά ως προς την κουλτούρα στοιχεία, με τρόπο που να αναδεικνύει την ουσία της αλληλεπίδρασής τους, είτε πρόκειται για προσδιοριστικούς, είτε για διαμεσολαβητικούς παράγοντες.

Τέλος, η γεφύρωση των όποιων ελλειμμάτων αξιοπιστίας σε εμπειρικό επίπεδο έχει να κάνει με ζητήματα μεθοδολογίας των ερευνητικών σχημάτων που κάθε φορά επιλέγονται. Σε ότι αφορά στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου, η έλλειψη μεγάλου αριθμού προοπτικών και ποιοτικών ερευνών, δυσχεραίνει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων γύρω από την κατεύθυνση της αιτιότητας και την αλληλεπίδραση των επιμέρους διαστάσεων και των συγχυτικών παραγόντων μιας ούτως ή άλλως πολύπλοκης και πολύπλευρης έννοιας (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Ανεξάρτητα από όλα τα παραπάνω με το πέρασμα των χρόνων το κοινωνικό κεφάλαιο παρουσιάζει αυξανόμενο ενδιαφέρον μεταξύ των μελετητών στο χώρο της υγείας, της εκπαίδευσης και της κοινωνικής έρευνας εν γένει, δεδομένου ότι αποτελεί μια μεταβλητή που μπορεί να αναλυθεί τόσο ως ατομικό, όσο και ως οικολογικό χαρακτηριστικό, συμπυκνώνοντας δυναμικές αλληλεπιδράσεις και λειτουργώντας ως δείκτης συνοχής και οργάνωσης των κοινωνιών. Παρά τα προβλήματα στον ακριβή ορισμό και τη λειτουργία του, η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην πραγματοποίηση εμπειρικών μελετών και θεωρητικών αναζητήσεων που φέρνουν δυναμικά στο προσκήνιο τη σημασία των ανθρώπινων σχέσεων και των οργανικών μορφών τους στα πλαίσια της συνολικής κοινωνικής λειτουργίας.

Βιβλιογραφία

- Attwood, C., Singh, G., Prime, D. & Creasey R., 2001 *Home Office Citizenship Survey: People, Families and Communities*, Home Office Research and statistics Redecorate, London, 2003.
- Blaxter M., Questions and their meanings in social capital surveys, in: Morgan A., Swann C. (Eds) *Social capital for health; issues of definition, measurement and links to health* (pages 7-24). Health Development Agency, London, 2004.
- Bourdieu P., *Distinction: A social critique of the judgement of taste*, Routledge and Kegan Paul, London, 1986.
- Bourdieu P., Forms of Capital, in Granovetter M. & Swedberg R. (Eds), *The Sociology of Economic Life* (pages 96-11), Westview Press, Boulder, 2001.
- Γκράμσι Α., *Ιστορικός Υλισμός: Τετράδια της Φυλακής*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1973.
- Campbell C., Wood R. & Kelly M.K., *Social Capital and Health*. Health Education Authority, London, 1999.
- Carcach C. & Huntley C. *Community Participation and Regional Crime, Trends and Issues in Crime and Crime and Criminal Justice*, no.222 Australian Institute of Criminology, Canberra, 2002.
- Carpiano R., "Toward a neighborhood resource- Based theory of "social capital" for health: Can Bourdieu and sociology help", *Social Science and Medicine*, volume 62, issue 1, February 2005, pages 165-175.
- Caughy M.O., O'Campo P.J. & Muntaner C., "When being alone might be better: neighborhood poverty, social capital, and child mental health", *Social Science & Medicine*, volume 57, July 2003, pages 227–237.
- Chen X., Stanton B., Gong J., Fang X. & Li X., "Personal Social Capital Scale: an instrument for health and behavioral research", *Health Education Research* volume 24, issue 2, April 2009, pages 306–317.
- Coleman J., "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology* volume 94, Supplementary issue, 1988, pages 95-120.
- Colletta N.J. & Cullen M.L. *Violent conflict and the transformation of social capital: lessons from Cambodia, Rwanda, Guatemala and Somalia*. World Bank, Washington, 2000.
- Cox E., "Creating a more civil society: Community level indicators of social capital", *Just Policy: A Journal of Australian Policy*, volume 19, issue 20, September 2000, pages 100-107.

- De Silva MJ, Harpham T, Tuan T, Bartolini R, Penny M.E., & Huttly SR., "Psychometric and cognitive validation of a social capital measurement tool in Peru and Vietnam". *Social Science & Medicine*, volume 62, February 2006, pages 941–953.
- Dhesi A., "Social Capital and Community Development", *Community Development Journal*, volume 35, issue 3, July 2000, pages 199-214.
- Durkheim E., *Suicide: A study in sociology*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960.
- Ένγκελς Φ., *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της Κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2007.
- Edwards R., *Social capital in the field: introduction to researchers' tales*, Families & Social Capital ESRC Research Group Working. Paper No 10. London South Bank, London, 2004.
- Farr J., "Social Capital: a Conceptual History," *Political Theory*, volume 32, February 2004, pages 6-33.
- Field J., *Social Capital*, Routledge Press, London, 2004.
- Fukuyama F., "Social capital, civil society and development", *Third World Quarterly* volume 22, issue 1, January 2001, pages 7-20.
- Grootaert C. & Bastelaer T., *Understanding and Measuring Social Capital A Multidisciplinary Tool for Practitioners, Directions in Development*, World Bank, Washington, 2002.
- Grootaert C., Narayan D., Jones V.N. & Woolcock M., *Measuring Social Capital. An Integrated Questionnaire*. World Bank working paper No.18, Washington DC., 2004.
- Hanifan L.J., "The Rural School Community Center", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, volume 67, September 1916, pages 130-138.
- Harpham T., The measurement of social capital through surveys, in: Kawachi I., Subrmanian S.V. & Kim D, (Eds) *Social capital and Health* (pages 51-62). Springer, New York, 2008.
- Harpham, T., Grant, E., & Thomas, E., "Measuring social capital within health surveys: Key issues", *Health Policy and Planning*, volume 17, issue 1, March 2002, pages 106–111.
- Harris J., *Depoliticizing Development: The World Bank and social capital*, Anthem Press, London, 2002.
- Hean S., Cowley S., Fores A., Griffiths P. & Maben J., "The M–C–M cycle and social capital", *Social Science & Medicine*, volume 56, issue 5, March 2003, pages 1061–1072.
- Kawachi I. & Kennedy B.P., "Health and social cohesion: why care about income inequality?", *British Medical Journal*, volume 314, April 1997, pages 1037-1040.

- Kawachi I., Kennedy B, Lochner K, & Stith D., "Social capital, income inequality, and mortality", *American Journal of Public Health* volume 87, issue 9, September 1997, pages 1491–1498.
- Kawachi I., Subramanian S.V., Kim D. Social capital and Health: a decade of progress and beyond. in: Kawachi, I., Subrmanian S,V. & Kim D, (Eds) *Social capital and Health* (pages 1-26). Springer, New York, 2008.
- Κονιόρδος Σ.Μ., «Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 1-38.
- Kritsotakis G. & Gamarnikow E., "What is social capital and how does it relate to health?", *International Journal of Nursing Studies*, volume 41, issue 1, January 2004, pages 43-50.
- Kritsotakis G., Koutis A.D., Alegakis A.K. & Philalithis A.E. "Development of the social capital questionnaire in Greece", *Research in Nursing and Health*, volume 31, June 2008, pages 217-225.
- Κριτσωτάκης Γ., Μαϊόβης Π., Κούτης Α. & Φιλαλήθης Α.Ε., «Ατομική και οικολογική επίδραση κοινωνικών παραγόντων στους δείκτες υγείας. Η περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 26, τεύχος 4, Ιούλιος 2009, σελ. 523-535.
- Lin N., *Social Capital: Theory & Research*, Aldine de Gruyter, New York, 2001.
- Lin N., Cook K. & Burt R.S., *Social Capital: Theory and Research*, Aldine de Gruyter, New York, 2001
- Lochner K, Kawachi I. & Kennedy B., "Social capital: a guide to its measurement", *Health and Place*, volume 5, issue 4, December 1999, pages 259–270.
- Looman WS., "Development and testing of the Social Capital Scale for families of children with special health care needs", *Research in Nursing & Health*, volume 29, issue 4 August 2006, pages 325–336.
- Loury, G.C. A Dynamic Theory of Racial Income Differences, in Wallace P.A. & LeMond A. (Eds). *Women, Minorities, and Employment Discrimination* (pages 153-186). Lexington Books, Lexington, 1977.
- Macinko J. & Starfield B., "The utility of social capital in research on health determinants", *Milbank Q*, volume 79, issue 3, September 2001, pages 387–427.
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος. Μτφρ. Π. Μαυρομάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Mitchell C.U. & LaGory M., "Social capital and mental distress in an impoverished community", *City & Community*, volume 1, issue 2, June 2002, pages 195-215.

- Norris P. & Davis J. Continental Divide: Social Capital in the U.S. and Europe., in : Jowell R., Roberts C., Fitzgerald R., Eva G., (Eds.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey* (pages.239-265). Sage Publications, London, 2007.
- Onyx J. & Bullen P., "Measuring social capital in five communities" *Journal of Applied Behavioral Science*, volume 36, March 2000, pages 23–42.
- Portes A. "Social capital: Its origins and applications in modern sociology", *Annual Review of Sociology*, volume 24, August 1998, pages 1–24.
- Portes A. & Sensenbrenner J., "Embeddedness and Immigration: notes on the social determinants of economic action", *American Journal of Sociology*, volume 98, issue 6, May 1993, pages 1320-50.
- Πούπος Η., *Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα, 2010.
- Pujol J., Flache A., Delgado J., & Sanguesa R., How Can Social Networks Ever Become Complex? Modelling the Emergence of Complex Networks from Local Social Exchanges. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, volume 8, issue 4, October 2005, page 12.
- Putnam R.D., "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life", *The American Prospect*, volume 13, March 1993, pages 35-42.
- Putnam R.D., Leonardi, R. & Nanetti, R.Y. *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*, NJ: Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Putnam, R.D., "Tuning In, Tuning Out: The strange disappearance of social capital in America", *Political Science and Politics*, volume 28, December 1995, pages 664-83.
- Putnam R.D., *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, Touchstone, New York, 2000.
- Requier-Desjardins D., *On some contributions on the definition and relevance of Social Capital*, Cahiers du C3ED, 1999.
- Rose G., *The Strategy of Preventive Medicine*. Oxford University Press, Oxford, 1993.
- Sarracino F. & Mikucka M. "Social Capital in Europe from 1990 to 2012: Trends and Convergence", *Social Indicators Research*, Online first February 2016, pages 1-26.
- Sampson R.J., Raudenbush S.W. & Earls F. "Neighbourhoods and violent crime: a multilevel study of collective efficacy", *Science*, volume 277, June 1997, pages 918–24.
- Schiff M., "Social capital, labor mobility and welfare", *Rationality and Society*, volume 4, issue 2, April 1992, pages 157-175.

- Swan N., "Social Capital and Its Uses", *Archives of European Sociology*, volume 44, issue 2, 2003, pages 185-212.
- Σωτηρόπουλος Δ., «Θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη» *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 139-161.
- Takahashi L.M. & Magalong M.G., Disruptive social capital: (Un)Healthy socio-spatial interactions among Filipino men living with HIV/AIDS, *Health & Place*, volume 14, issue 2, June 2008, pages 182–197.
- Trigilia C., Social Capital and Local Development. *European Journal of Social Theory*, volume 4, issue 4, November 2001, pages 427–442.
- Uphoff N., 2000 Understanding Social Capital: Learning from the Analysis and Experience of Participation, in: Parthadas G. & Serageldin S., (Eds) *Social Capital: A Multifaceted Perspectives* (pages 215-249). World Bank, Washington, 2000.
- Van Der Gaag M. & Snijders T.A., The Resource Generator: Social capital quantification with concrete items. *Social Networks*, volume 27, issue 1, January 2005, pages 1–29.
- Wallace C. & Pichler F., Bridging and Bonding Social Capital: which is more prevalent in Europe?, *European Journal of Social Security*, volume 9, issue 1, January 2007, pages 29-54.
- Weber M., *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley University of California Press, Los Angeles, 1977.
- Whiteley P.F. The origins of social capital, in: Van Derth J.W., Maraffi M., Newton K. & Whiteley P.F., (Eds) *Social capital and European democracy* (pages 25-44). Routledge, London, 1999.
- Woolcock M., "Social Capital and Economic Development: Towards a theoretical synthesis and policy framework", *Theory and Society*, volume 27, issue 2, April 1998, pages 151-208.
- Woolcock M., "The place of social capital in understanding social and economic outcomes", *Isuma Canadian Journal of Policy Research*, volume 2, issue 1, 2001, pages 1-27.
- Φακιόλας Ν. Επίδραση κοινωνικών δικτύων στην υγεία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 137-138 Α΄-Β΄, 2012, σελ. 201-232.

Η Ανάπτυξη της Ερευνητικής Σκέψης στον Επιστημονικό Σχεδιασμό Διδακτορικών Διατριβών: Ένας οδηγός για τις Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες

*Γεώργιος Δαμασκηνίδης **

Περίληψη

Το άρθρο διερευνά την ερευνητική σκέψη ως το πρώτο στάδιο σύνταξης της ερευνητικής πρότασης για εκπόνηση επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Η έλλειψη μεθόδων ανάπτυξης της ερευνητικής σκέψης είναι τυπικό γνώρισμα ελλιπούς ενασχόλησης με την ερευνητική πρόταση γενικότερα. Για την κάλυψη αυτού του κενού, προσδιορίζεται η έννοια της ερευνητικής σκέψης και καθορίζεται η θέση της στον επιστημονικό σχεδιασμό. Παρουσιάζονται δύο κύρια στάδια ανάπτυξης και η διαδικασία μετάβασης από τον άτυπο χαρακτήρα της ερευνητικής σκέψης στον επιστημονικό λόγο της ερευνητικής πρότασης. Προτείνεται η εξέταση προσθήκης επιμέρους σταδίων και ο σχολιασμός, με εποικοδομητική ανατροφοδότηση, παραδειγμάτων από ερευνητικές σκέψεις. Τέλος, παρουσιάζεται ένας υποδειγματικός ανατροφοδοτικός σχολιασμός διδακτορικής ερευνητικής σκέψης.

Λέξεις κλειδιά: Εποικοδομητική ανατροφοδότηση, επιστημονικός σχεδιασμός, ερευνητική πρόταση, ερευνητική σκέψη.

* Εξωτερικός συνεργάτης ΑΠΘ, Doctor of Education

1. Εισαγωγή

Η επιστημονική βιβλιογραφία βρίθει από συγγράμματα σχετικά με την ερευνητική μεθοδολογία, για τα περισσότερα γνωστικά αντικείμενα. Οι ερευνητές έχουν στη διάθεσή τους πληθώρα ανεπτυγμένων μεθόδων και εργαλείων για τον σχεδιασμό της έρευνάς τους. Ωστόσο, (τουλάχιστον) στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, το πρώιμο στάδιο του σχεδιασμού έρευνας που ονομάζεται ερευνητική πρόταση, δεν έχει διερευνηθεί επιστημονικά ενδελεχώς (Haselkorn, 1985, Heath & Tynan, 2010).

Ειδικότερα, η ανάπτυξη της ερευνητικής σκέψης, η απαρχή της διαδικασίας που ονομάζεται ερευνητική πρόταση, φαίνεται να μην έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα σε ικανοποιητικό βαθμό. Η ερευνητική σκέψη είναι η αρχική ιδέα του ερευνητή την οποία μετουσιώνει σε επιστημονική διατύπωση, ώστε να καταλήξει στην ερευνητική πρόταση που θα κατατεθεί για την έγκριση εκπόνησης της έρευνας. Αυτή η σκέψη θα συμβάλει στη βιωσιμότητα της προτεινόμενης έρευνας η οποία είναι ευθέως ανάλογη της ποιότητας της ερευνητικής πρότασης που κατατέθηκε (Baker και Foy, 2008).

Συχνά, αυτή η αρχική ιδέα δεν τυγχάνει της προσοχής των (νέων) ερευνητών, αλλά ούτε και των (επιβλεπόντων) καθηγητών, με αποτέλεσμα να μην εδράζεται ο σχεδιασμός σε στέρεες βάσεις και, επιπλέον, να μην δίνεται η δυνατότητα διάνοιξης εναλλακτικών ερευνητικών μονοπατιών. Εάν υιοθετήσουμε την άποψη ότι η ερευνητική σκέψη είναι ένας άγουρος καρπός στο δέντρο και ενστερνιστούμε την προτροπή να τον κόψουμε μόνο όταν έχει ωριμάσει, αλλά όχι αργοπορημένα ώστε να χάσει τη ζωντανία του (Δαμασκηνίδης και Χριστοδούλου, 2014), τότε η *συγκομιδή* της σκέψης ή, με επιστημονικούς όρους, η διερεύνηση των τρόπων ανάπτυξής της, τοποθετείται χρονικά αρκετά νωρίτερα της έναρξης σύνταξης της ερευνητικής πρότασης. Έτσι, από τη μία διατηρείται η δυναμική αυτής της σκέψης και από την άλλη συντηρείται η επικαιρότητά της, στοιχεία που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του ερευνητικού σχεδιασμού. Άλλωστε, όπως υποστηρίζει και ο Christensen (2007), η ενασχόληση με τον ερευνητικό σχεδιασμό διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχή διεξαγωγή της έρευνας.

Σκοπός του άρθρου είναι να φωτίσει αυτήν την ιδιαίτερη πτυχή της ερευνητικής πρότασης. Μετά τον ορισμό της ερευνητικής σκέψης και τον καθορισμό

της θέσης που κατέχει η ερευνητική πρόταση στον επιστημονικό σχεδιασμό, προτείνονται δύο στάδια ανάπτυξης. Έπειτα, παρουσιάζονται διάφορες νοητικές διεργασίες που συμβάλλουν στην ομαλή μετάβαση από τη μη επιστημονική σκέψη στην ερευνητική πρόταση. Τέλος, παρουσιάζεται, εν είδει παραδείγματος, το τελικό στάδιο ανάπτυξης μιας διδακτορικής ερευνητικής σκέψης και ο σχολιασμός της από τον συγγραφέα, στο πλαίσιο μιας συμβουλευτικής σχέσης ερευνητή-μέντορα (Chiappetta-Swanson & Watt, 2011).

2. Η έννοια της σκέψης στον επιστημονικό σχεδιασμό

Η έναρξη του επιστημονικού σχεδιασμού πραγματοποιείται με μια σκέψη που κάνει ο ερευνητής και η οποία εκφράζεται με την κατάθεση εργασίας που ονομάζεται ερευνητική πρόταση. Σε αυτήν την ενότητα ορίζεται η έννοια της σκέψης, από την οπτική του ερευνητή, και ο ρόλος της ερευνητικής πρότασης στον επιστημονικό σχεδιασμό.

2.1 Πώς ορίζεται η ερευνητική σκέψη

Υπάρχουν πολλοί τρόποι να περιγραφεί η έννοια της *σκέψης*, ανάλογα με την οπτική με την οποία την προσεγγίζουμε. Για παράδειγμα, για τη ψυχολογία είναι μια νοητική διεργασία όπου επεξεργαζόμαστε στο μυαλό μας δεδομένα για να καταλήξουμε σε ένα αποτέλεσμα ή συμπέρασμα. Για τη βιολογία είναι ένας ηλεκτρικός παλμός που μεταφέρεται κατά μήκος των νευρικών ινών του σώματος, με μέγιστη ταχύτητα 248 χιλιόμετρα την ώρα.

Γενικότερα, η έννοια της σκέψης μπορεί να περιγραφεί ως μια μοναδική ιδέα, το προϊόν μιας έντονης πνευματικής δραστηριότητας, η μελέτη ή ο στοχασμός μιας ιδέας, η αναπόληση ή ο αναλογισμός, μια μισο-σχηματισμένη ή ατελής πρόθεση, η προσδοκία ή προσμονή. Κάπως έτσι αρχίζει σιγά-σιγά να διαμορφώνεται και η ερευνητική πρόταση, όπου το πρώτο βήμα δεν είναι μια γενική σκέψη, όπως περιγράφηκε παραπάνω, αλλά ο σχηματισμός της ερευνητικής σκέψης.

Στην περίπτωση των πρώιμων σταδίων του σχεδιασμού μιας επιστημονικής έρευνας, ο ερευνητής θα κάνει πολυάριθμες σκέψεις με σκοπό να μορφοποιήσει μια

ιδέα και να την εκφράσει με επιστημονικό τρόπο (Booth, et al. 2003). Πολλές φορές, δεν είναι η μοναδική ιδέα που είχε ο ερευνητής αλλά μία που ξεχώρισε έπειτα από αρκετή σκέψη. Αφού αναλογίστηκε πολλά πράγματα κατέληξε σε μια μισο-σχηματισμένη πρόθεση για έρευνα που μπορεί τελικά να μην υιοθετήσει. Ενδεχομένως να περιμένει ένα χρονικό διάστημα με την προσδοκία να δημιουργηθούν οι πλέον ευνοϊκές συνθήκες.

Η σκέψη που έχει ερευνητικό προσανατολισμό είναι προϊόν κάποιας μορφής νοητικής διεργασίας, η οποία ενδεχομένως να συνοδεύεται και από κάποια πρακτική ενέργεια, όπως η πρότερη επαγγελματική εμπειρία. Αυτή η εμπειρία μπορεί να μην αποκτήθηκε στο πλαίσιο της προτεινόμενης έρευνας, καθώς εκείνη τη χρονική στιγμή δεν είχε σχηματιστεί η ερευνητική σκέψη, αλλά (υποσυνείδητα ή μη) επηρέασε την πορεία της σκέψης μέχρι αυτή να πάρει ερευνήσιμη μορφή. Έτσι, η αφετηρία της σκέψης μπορεί να εδράζεται και σε πρακτικές ενέργειες ή προσωπικές εμπειρίες, προσδίδοντας στην έννοια της ερευνητικής σκέψης μια υβριδική υπόσταση νοητικών και βιωματικών δράσεων.

Από τη χρονική στιγμή που ο ερευνητής καταλήξει σε μια ερευνητική σκέψη, οι επακόλουθες ενέργειες είναι μόνο νοητικές, με τις πρακτικές απλά να προβάλλονται στο μέλλον. Ωστόσο, αυτή η σκέψη δεν θα έχει την ταχύτητα που χαρακτηρίζει τη βιολογική της υπόσταση αλλά μια αντιστρόφως ανάλογη αναστοχαστική στάση, ώστε να πιθανευτεί η ορμή των ιδεών που αναπόφευκτα ξεχειλίζουν από τον ερευνητή, ιδίως στα πρώτα στάδια του επιστημονικού σχεδιασμού, δηλαδή της σύνταξης της ερευνητικής πρότασης.

2.2 Η ερευνητική πρόταση ως επιστημονικός σχεδιασμός

Ο σχεδιασμός, υπό την έννοια του προγραμματισμού ορισμένων ενεργειών, θεωρείται εκείνη η εργασία που προετοιμάζει την τυπική διαδοχή πράξεων, οι οποίες είναι απαραίτητες για να επιτευχθεί μία ανθρώπινη δράση. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε την πραγματοποίηση μιας ανάλογης δραστηριότητας ή δράσης του ανθρώπου σε ορισμένα κύρια στάδια, χωρίς ωστόσο η παρακάτω λίστα να είναι περιοριστική.

Υπάρχουν πέντε κύρια στάδια σχεδιασμού. Πρώτον, θέτουμε τον σκοπό, δηλαδή καθορίζουμε τι επιθυμούμε να πετύχουμε. Δεύτερον, προγραμματίζουμε τη σειρά με την οποία η μία πράξη θα διαδεχθεί την επόμενη ώστε να καταστεί δυνατή η επίτευξη της δράσης. Τρίτον, κατά τη διαδικασία του ελέγχου, εξετάζουμε την ορθή εφαρμογή όσων έχουμε αποφασίσει να κάνουμε. Τέταρτον, θέτουμε ως προαπαιτούμενο να επιδείξουμε δεξιότητες στις ενέργειες κατά την επιτέλεση της δράσης. Πέμπτον, θεωρούμε ως δεδομένο ότι θα καταβάλουμε τη μέγιστη δύναμη ή ενέργεια (πνευματική, σωματική ή συνδυασμό αυτών) για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος.

Σε αυτό το πλαίσιο και σύμφωνα με τους Friedland και Folt (2000), μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις της επιστημονικής έρευνας είναι η σύνθεση παλαιότερων ερευνών, ευρημάτων του σήμερα και νέων υποθέσεων σε μια πρόταση για μελλοντική έρευνα. Μια τέτοια ενέργεια ονομάζεται ερευνητική πρόταση.

Σύμφωνα με τον Onwuegbuzie (1997: 5), η ερευνητική πρόταση είναι ένα «επίσημο γραπτό σχέδιο το οποίο παρέχει πληροφορίες για μια προτεινόμενη έρευνα με σκοπό την έγκριση διεξαγωγής της ή την εξασφάλιση επιχορήγησης». Υπάρχουν έξι κύριες λειτουργίες που επιτελεί η ερευνητική πρόταση (Krathwohl & Smith, 2005): αποτελεί μέσο νομιμοποίησης διεξαγωγής της έρευνας, χρησιμεύει ως πλάνο της τελικής εργασίας, είναι ένδειξη ερευνητικής ικανότητας εκ μέρους του ερευνητή, λειτουργεί ως συμβόλαιο συνεργασίας μεταξύ των δύο μερών (εισηγητή και επιτροπής κρίσης), είναι κριτήριο ελέγχου διεξαγωγής της κύριας έρευνας και των αποτελεσμάτων αυτής και, τέλος, χρησιμεύει ως προσχέδιο της τελικής εργασίας.

Γενικά, η ερευνητική πρόταση αποτελείται από εκείνα τα δομικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την επιστημονική έρευνα, στο αναγκαίο εύρος και βάθος, ώστε ο αναγνώστης να μπορεί να αξιολογήσει τη βιωσιμότητά της. Μοχλός ανάπτυξης του αρχικού σχεδιασμού της ερευνητικής πρότασης είναι η ερευνητική σκέψη.

3. Στάδια ανάπτυξης της ερευνητικής σκέψης

Ένας τρόπος για να ελεγχθεί και να ομαλοποιηθεί η ορμητική ροή ιδεών, κατά τα πρώιμα στάδια του ερευνητικού σχεδιασμού, είναι να ξεκινήσουμε με μια ακατέργαστη και αόριστη *πρωτόλεια σκέψη*, η οποία αφού υποστεί την κατάλληλη

επεξεργασία θα οδηγήσει σε κάτι πιο συγκεκριμένο, την *ανεπτυγμένη σκέψη*. Το δεύτερο στάδιο αποτελεί το προπαρασκευαστικό μέρος που θα οδηγήσει στην οριοθετημένη ερευνητική πρόταση.

3.1 Πρωτόλεια σκέψη

Η πρωτόλεια σκέψη είναι το στάδιο όπου περιγράφουμε την έρευνά μας με απλό και κατανοητό τρόπο στους μη ειδικούς, στους φίλους μας, σε όλους εκείνους που δεν έχουν επαφή με τον συγκεκριμένο χώρο. Ο τρόπος παρουσίασης μπορεί να εκληφθεί ως μια προφορική περιγραφή, μια χαλαρή συζήτηση, σε ένα κοινό το οποίο έχει μεν μια γενική παιδεία αλλά δεν κατέχει εξειδικευμένες γνώσεις στα επιμέρους επιστημονικά πεδία. Αποτελεί μια καλή αρχή να περιγράψουμε στους παραπάνω την προτεινόμενη έρευνα με απλά λόγια, χωρίς να καταφεύγουμε σε εξειδικευμένη ορολογία.

Ο Surinder (2009: 71) αναφέρεται στην έννοια «raw thought» ως μια (πρωτόλεια) σκέψη η οποία ακόμη δεν έχει διαμορφωθεί επαρκώς ώστε να μεταφέρει κάποιο ολοκληρωμένο νόημα. Καθώς πρόκειται για ακατέργαστη σκέψη, η οποία δεν βασίζεται σε κάποια συστηματική, θεωρητική, μεθοδολογική προσέγγιση, και δεδομένου ότι δεν χρησιμοποιούμε βιβλιογραφικές αναφορές, στην πραγματικότητα κάνουμε μία διαβούλευση με τον ίδιο μας τον εαυτό, με άλλα λόγια *μονολογούμε*, μέχρι να ωριμάσει στο μυαλό μας η κεντρική ερευνητική ιδέα. Αυτή η διαδικασία ωρίμανσης έχει τη μορφή πρόχειρων, κυκλικών διεργασιών και χαρακτηρίζεται από δισταγμούς, ανατροπές, ματαιώσεις και παλινδρομικές κινήσεις μέχρι τον τελικό σχηματισμό της πρωτόλειας σκέψης. Οι Friedland και Folt (2000) προτείνουν τρεις προπαρασκευαστικούς τρόπους που έχουν εφαρμογή στη διαμόρφωση της πρωτόλειας σκέψης: την πραγματοποίηση διαχειριστικών και τεχνικών ενεργειών, τον κριτικό σχολιασμό άλλων ερευνητικών προτάσεων και την επεξεργασία του νοηματικού πλαισίου της προτεινόμενης έρευνας.

Η πρώτη διαχειριστική ενέργεια είναι η μελέτη των οδηγιών του ιδρύματος στο οποίο θα κατατεθεί η πρόταση και ο έγκαιρος σχεδιασμός των κύριων ενοτήτων της πρότασης. Στην περίπτωση που η πρόταση συνοδεύεται από την ανάγκη

εξασφάλισης χρηματοδότησης, τότε συλλέγουμε πληροφορίες για τις γραφειοκρατικές διατυπώσεις, τις υπογραφές που θα χρειαστούν, τα τμήματα ή γραφεία που θα επισκεφτούμε, τα ζητήματα προϋπολογισμού και την εξασφάλιση πάσης φύσεως αδειών. Αυτές οι ενέργειες μπορεί να φαίνονται ένα ερευνητικό *πάρεργο* που μπορεί να συντελεστεί σε μεταγενέστερο χρόνο, αλλά ο ελλιπής σχεδιασμός μπορεί να τις μετατρέψει σε τροχοπέδη για την έρευνα.

Ο σχολιασμός παλαιότερων προτάσεων συμβάλλει στην οριοθέτηση του γενικότερου πλαισίου της ερευνητικής πρότασης. Η αξιολόγηση τέτοιων προτάσεων είναι μια καλή πρακτική εξάσκηση για την κατανόηση της επιστήμης και των γενικότερων επιπτώσεων της μεθοδολογίας που σχετίζονται με την προτεινόμενη έρευνα. Ο τίτλος της πρότασης, η περίληψη, η εισαγωγή και συγκεκριμένα τμήματά της θα αποτελέσουν αφορμή για τη διερεύνηση του βαθμού πειστικότητας με τον οποίο ο εισηγητής έχει παρουσιάσει την έρευνά του. Θα αναρωτηθούμε ποια στοιχεία της πρότασης προσέλκυσαν το ενδιαφέρον μας και τι διαφορετικό θα κάναμε εάν επρόκειτο να διεξαγάγουμε την ίδια έρευνα εμείς προσωπικά.

Η διαμόρφωση του νοηματικού πλαισίου διαρκεί μήνες ή και χρόνια, ανάλογα με το είδος της έρευνας. Ωστόσο, πολλοί ερευνητές, ιδίως φοιτητές, επιχειρούν να βάλουν τις ιδέες του σε μια τάξη μόνο όταν υποχρεωθούν να συντάξουν την ερευνητική πρόταση. Αυτό το πλαίσιο πρέπει να είναι κατανοητό όχι μόνο στον στενό επιστημονικό κύκλο του αντίστοιχου γνωστικού πεδίου, αλλά και στο ευρύτερο δυνατό αναγνωστικό κοινό.

Η έκταση της πρωτόλειας σκέψης είναι αρκετά σύντομη. Αναφερόμαστε στο γενικότερο ερευνητικό πλαίσιο που μπορεί να περιλαμβάνει το κύριο ερώτημα, την ερευνητική περιοχή και το ερευνητικό θέμα. Το ερώτημα θα θέσει την έρευνα σε μια συγκεκριμένη τροχιά ενώ ο προσδιορισμός της περιοχής και του επιμέρους θέματος θα δώσει στην έρευνα ένα αρχικό εύρος εστίασης, περιορίζοντας τις δυνατότητες για έρευνα. Με τον προσδιορισμό της ερευνητικής περιοχής συσχετίζουμε την έρευνα μας με τη ευρύτερη βιβλιογραφία. Στο ερευνητικό θέμα εντοπίζουμε εκείνη τη βιβλιογραφία που είναι άμεσα σχετική με την έρευνα. Στον Πίνακα 1 φαίνεται ένα παράδειγμα θεματικής περιοχής και τέσσερα πιθανά ερευνητικά θέματα.

Πίνακας 1 Από την ερευνητική περιοχή στο ερευνητικό θέμα

Ερευνητική περιοχή: φοιτητές ΑΕΙ εγκαταλείπουν τις σπουδές τους.

Τέσσερα πιθανά ερευνητικά θέματα:

1. Ποσοστά μη αποφοίτησης από φοιτητές διαφορετικών εξαμήνων, τμημάτων ή σχολών.
 2. Παράγοντες που σχετίζονται με το φαινόμενο της εγκατάλειψης των σπουδών.
 3. Η διαχείριση της πρόθεσης των φοιτητών να εγκαταλείψουν τις σπουδές τους.
 4. Η ακαδημαϊκή επιτυχία/αποτυχία και το νόημα της εγκατάλειψης.
-

Το ερευνητικό θέμα εξειδικεύεται σε ένα γενικό ερευνητικό ερώτημα, όπως στον Πίνακα 2. Χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η αδυναμία να δοθεί μία συγκεκριμένη απάντηση καθώς απαιτείται η συγκέντρωση επιμέρους απαντήσεων σε υποερωτήσεις. Ιδιαίτερα για τις μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες όπου ο διαθέσιμος ερευνητικός χρόνος είναι ιδιαίτερα περιορισμένος, συνιστάται η υιοθέτηση μίας και μόνο ερευνητικής περιοχής και μικρού αριθμού ερευνητικών θεμάτων. Στη συνέχεια, καταλήγουμε σε ένα ερευνητικό θέμα ώστε να σχηματίσουμε το γενικό ερευνητικό ερώτημα.

Πίνακας 2 Από το ερευνητικό θέμα στο γενικό ερευνητικό ερώτημα

Ερευνητικό θέμα: Παράγοντες που σχετίζονται με το φαινόμενο της εγκατάλειψης των σπουδών.

- Γενικό ερώτημα 1: Ποια είναι η σχέση μεταξύ της οικογενειακής κατάστασης των φοιτητών και του φαινομένου της εγκατάλειψης των σπουδών;
 - Γενικό ερώτημα 2: Ποια είναι η σχέση μεταξύ των παραγόντων που αφορούν στη ζωή στο πανεπιστήμιο και του φαινομένου της εγκατάλειψης των σπουδών;
-

Μέσω της πρωτόλειας σκέψης γίνεται μια διαγνωστική αξιολόγηση με την οποία ανιχνεύονται, διερευνώνται και διαπιστώνονται μια σειρά παραγόντων που θα συμβάλουν στη διαμόρφωση της ερευνητικής πρότασης. Αυτοί αφορούν στη γνώση του ερευνητή για το γνωστικό αντικείμενο, στις δυνατότητές του, στην ερευνητική και επαγγελματική εμπειρία, στην κλίση σε συγκεκριμένες δεξιότητες, στα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του, στις προσωπικές του αντιλήψεις και στις εναλλακτικές ιδέες που μπορεί να προκύψουν. Στον Πίνακα 3 προτείνεται μία φόρμα σχηματοποίησης της πρωτόλειας σκέψης.

Πίνακας 3 Φόρμα σχηματοποίησης της πρωτόλειας σκέψης

Ενότητα	Περιγραφή
1. Τίτλος	Σύντομος και κατά το δυνατόν σχετικός με τις ενότητες 2-4.
2. Ερευνητική περιοχή	Μία δόκιμη φράση-πρόταση που να συναντάται στην ερευνητική περιοχή.
3. Ερευνητικό θέμα	Απορρέει από την ερευνητική περιοχή και προσδιορίζεται από το σημείο πάνω στον άξονα ποσοτική-ποιοτική έρευνα.
4. Γενικό ερώτημα	Κατά το δυνατόν πρωτότυπο.

Κατά τη διάρκεια ενασχόλησης με την πρωτόλεια σκέψη θα επεξεργαστούμε περισσότερα του ενός ερευνητικά θέματα ή/και ερωτήματα. Δεν είναι απαραίτητος ο διαχωρισμός σε ενότητες καθώς ο σκοπός εδώ είναι να έχουμε μια αρχική, ευρεία προσέγγιση στην προτεινόμενη έρευνα. Ωστόσο, συνιστάται να έχουμε καταλήξει σε ένα θέμα και ένα ερώτημα ώστε ο σχεδιασμός της ανεπτυγμένης σκέψης να είναι κατά το δυνατόν στοχευμένος. Συνήθως, γίνονται πολλές και διαφορετικές πρωτόλειες σκέψεις μέχρι να καταλήξουμε σε αυτήν που δυνητικά θα επιλέξουμε να αναπτύξουμε περαιτέρω.

3.2 Ανεπτυγμένη σκέψη

Η ανεπτυγμένη σκέψη έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με την πρωτόλεια, όσον αφορά στην έκτασή της (αν και ελαφρώς εκτενέστερη) και στην απουσία βιβλιογραφικών πηγών, αλλά είναι περισσότερο συγκεκριμένη, όσον αφορά στη δομή της. Η ανεπτυγμένη σκέψη αποτελείται από τις ενότητες του Πίνακα 4.

Πίνακας 4 Φόρμα ανεπτυγμένης σκέψης

Ενότητα	Περιγραφή	Λέξεις
1. Τίτλος	Σύντομος, περιεκτικός, αντικατοπτρίζεται στις ενότητες 2-4.	20
2. Σκοπός της έρευνας	Τίθεται το ερώτημα και γίνεται μια γενική περιγραφή του σκοπού της έρευνας καθώς και του ευρύτερου πλαισίου στο οποίο εντάσσεται.	150
3. Θεωρητικό πλαίσιο	Μνημονεύονται οι κύριες θεωρίες.	200
4. Ερευνητική μεθοδολογία	Αναφέρονται οι ερευνητικές μέθοδοι-τεχνικές που εξυπηρετούν τις ανάγκες που προκύπτουν από τις ενότητες 2-4.	150

Ο συνολικός αριθμός των λέξεων και η κατανομή ανά ενότητα είναι ενδεικτικά νούμερα, καθώς κάθε έρευνα έχει τις δικές τις ανάγκες και ιδιαιτερότητες. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι μια εμπειριστατωμένη ερευνητική πρόταση συνήθως αποτελείται από 1.500 λέξεις, προτείνεται το εύρος που αναγράφεται στον Πίνακα 4 ώστε ο ερευνητής να οριοθετήσει την έρευνά του σε συγκεκριμένο πλαίσιο, να αποφύγει τον *πειρασμό του πλατιασμού* και να μεταβεί ομαλότερα στο στάδιο σύνταξης της ερευνητικής πρότασης.

Ο τίτλος, σε αυτό το στάδιο, είναι ενδεικτικός και σκοπός είναι απλά να βοηθήσει τον ερευνητή να μην αποκλίνει από την κύρια πορεία της έρευνας. Το γενικό ερώτημα θα γίνει συγκεκριμένο (βλ. Πίνακα 5) και ένας τρόπος να μάθουμε

εάν το πετύχαμε είναι να αναρωτηθούμε εάν γνωρίζουμε τι είδους δεδομένα θα χρειαστούμε για να απαντήσουμε αυτό το συγκεκριμένο ερώτημα. Σημειώνεται ότι στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται δύο ενδεικτικά παραδείγματα καθώς μπορεί να υπάρχουν περισσότερες συγκεκριμένες ερωτήσεις.

Πίνακας 5 Από το γενικό στο συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα

Γενικό ερευνητικό ερώτημα:	Ποιά είναι η σχέση μεταξύ της οικογενειακής κατάστασης των φοιτητών και του φαινομένου της εγκατάλειψης των σπουδών;
• Συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα 1:	Ποια είναι η σχέση μεταξύ του οικογενειακού εισοδήματος και του φαινομένου της εγκατάλειψης των σπουδών;
• Συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα 2:	Ποια είναι η σχέση μεταξύ των μονογονεϊκών οικογενειών και του φαινομένου της εγκατάλειψης των σπουδών;

Με την περιγραφή του σκοπού της έρευνας, ο ερευνητής δίνει μια σαφή εικόνα των λόγων για τους οποίους προτείνει τη διεξαγωγή της έρευνας. Δηλαδή, απαντά στο ερώτημα *τι πρόκειται να ερευνησουμε και γιατί θα το ερευνήσουμε*. Οι Booth et al. (2003) παρουσιάζουν έναν τρόπο διασύνδεσης του θέματος, του ερωτήματος και της εννοιολογικής βάσης της έρευνας, που στην περίπτωση του ερωτήματος 1 (βλ. Πίνακα 5) θα έπαιρνε την μορφή του Σχήματος 1.

Θα μελετήσω το φαινόμενο φοιτητών ΑΕΙ που εγκαταλείπουν τις σπουδές τους	Θέμα
επειδή θέλω να διερευνήσω εάν τα ποσοστά εγκατάλειψης διαφέρουν μεταξύ οικογενειών με διαφορετικά εισοδήματα	Ερώτημα
για να αντιληφθεί το οικογενειακό περιβάλλον αλλά και η εκπαιδευτική κοινότητα τη σπουδαιότητα του έγκαιρου και σωστού οικονομικού προγραμματισμού	Εννοιολογική σημασία
ώστε και τα δύο μέρη να λάβουν τα αναγκαία μέτρα για την ολοκλήρωση των σπουδών των φοιτητών.	Πρακτική εφαρμογή

Σχήμα 1 Διασύνδεση θέματος, ερωτήματος και εννοιολογικής βάσης της έρευνας

Μετά την περιγραφή του θέματος διατυπώνουμε το ερώτημα υπό μορφή κατάφασης για να δηλώσουμε τον λόγο για τον οποίο θα ασχοληθούμε με αυτό το θέμα. Έτσι, δηλώνουμε τα όρια της έρευνας και το είδος των δεδομένων που θα χρειαστεί να συλλέξουμε. Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε την εννοιολογική βάση του ερευνητικού προβλήματος/ερωτήματος, η σημασία του οποίου βασίζεται (σε αυτό το χρονικό σημείο) σε καθαρά εννοιολογικές συνέπειες. Η εφαρμογή είναι *πιθανή* γιατί τα συμπεράσματα κάθε έρευνας δεν έχουν σκοπό (ή δεν δύναται) να υιοθετηθούν ή να εφαρμοστούν στην πράξη. Επίσης, πριν την περιγραφή του θεωρητικού πλαισίου θα (επανα)διατυπώσουμε ευθέως το ερώτημα ακολουθούμενο από το σημείο στίξης του ερωτηματικού.

Το γενικό θεωρητικό πλαίσιο αφορά στην προσέγγιση και στη φιλοσοφική θέση (παράδειγμα) ή (μετα)θεωρία που θα υιοθετήσουμε, πάνω στα οποία εδράζεται η έρευνα. Αν και δεν απαιτείται η αναφορά σε συγκεκριμένους θεωρητικούς, ονοματίζουμε τις θεωρίες που περιγράφουν και εξηγούν το φαινόμενο προς διερεύνηση. Θα αποφασίσουμε εάν με την έρευνα θα περιγράψουμε ή θα επεξηγήσουμε ένα ζήτημα. Επίσης, θα δείξουμε εάν θα εξετάσουμε μία θεωρία, δηλαδή εάν θα θέσουμε υποθέσεις, ή εάν θα αναπτύξουμε μία θεωρία ώστε να επεξηγήσουμε εμπειρικά φαινόμενα ή ευρήματα.

Στην ενότητα της ερευνητικής μεθοδολογίας, εξετάζουμε εάν το προτεινόμενο θέμα, έτσι όπως έχει τεθεί, υπάγεται στην κατηγορία της δομημένης ή εξελισσόμενης έρευνας. Στην πρώτη περίπτωση, υιοθετούμε συγκεκριμένες ερωτήσεις, ξεκάθαρο εννοιολογικό πλαίσιο, προσχεδιασμένη σχεδίαση και προκωδικοποιημένα δεδομένα. Στη δεύτερη περίπτωση, τα ερευνητικά ερωτήματα δεν είναι ξεκάθαρα από την αρχή, η προσέγγιση περιγράφεται γενικά, ο σχεδιασμός δεν έχει καθοριστεί και τα δεδομένα δεν είναι προσχεδιασμένα. Αυτού του είδους η διασύνδεση επιτρέπει να κάνουμε το πρώτο βήμα για την επιστημονική διαμόρφωση της ερευνητικής σκέψης.

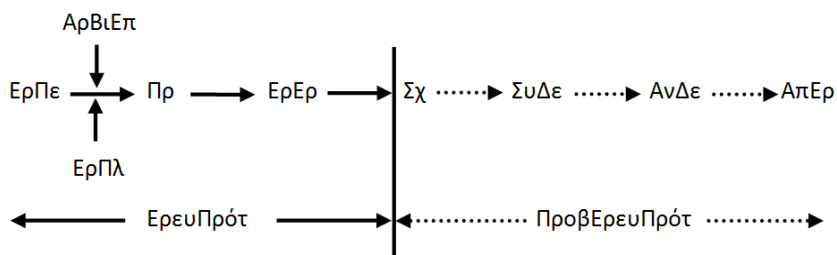
4. Η μετάβαση από την ερευνητική σκέψη στην ερευνητική πρόταση

Για την ομαλότερη μετάβαση από την ερευνητική σκέψη στην ερευνητική πρόταση προτείνονται μία σειρά από νοητικές διεργασίες. Μετά τον καθορισμό της ερευνητικής περιοχής και τη διεξαγωγή της αρχικής βιβλιογραφικής επισκόπησης, τίθεται το θέμα της επιλογής ενός ερευνητικού ερωτήματος, μιας υπόθεσης ή ενός μοντέλου. Ως γενικό κανόνα μπορούμε να ακολουθήσουμε τις οδηγίες που δίνονται στον Πίνακα 6.

Πίνακας 6 Διαδικασία επιλογής ερωτήματος, υπόθεσης ή μοντέλου

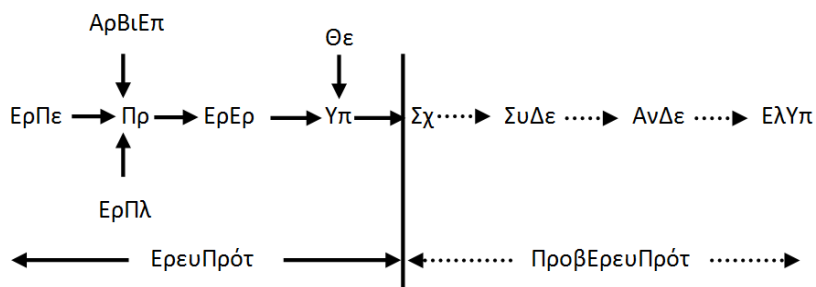
Τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος	Γνώση της ερευνητικής περιοχής		
	Μικρή	Μέτρια	Καλή
Ερωτήματα ή περιγραφή	X		
Έλεγχος υπόθεσης		X	
Δημιουργία μοντέλου			X

Όσο πιο περιορισμένη είναι η γνώση που έχουμε για την ερευνητική περιοχή, τόσο πιθανότερο είναι να σχηματίσουμε ερωτήματα ή να περιγράψουμε μία κατάσταση. Εάν γνωρίζουμε ορισμένες πλευρές του ζητήματος, τότε θα διαπιστώσουμε εάν η διαίσθηση που έχουμε είναι σωστή ή λάθος με τον έλεγχο του βαθμού αληθείας μιας υπόθεσης. Εάν είμαστε γνώστες του προβλήματος που εντοπίσαμε και υπάρχει επαρκής σχετική βιβλιογραφία, τότε θα κατασκευάσουμε ένα μοντέλο ώστε να διαπιστώσουμε με ποιον τρόπο οι μεταβλητές σχετίζονται μεταξύ τους. Τα Σχήματα 2 και 3 (βασισμένα στον Punch, 2000) μπορούν να εκληφθούν ως μία νοητική προβολή των ενεργειών που θα γίνουν τόσο πριν την έναρξη της έρευνας (αριστερά) όσο και μεταγενέστερα (δεξιά).

Σχήμα 2 Αλληλουχία της πρότασης βάσει του ερευνητικού ερωτήματος

Στο Σχήμα 2 φαίνεται η λογική σειρά των ενεργειών που αφορούν στην έρευνα που έχει δομηθεί γύρω από το ερευνητικό ερώτημα. Μετά την επιλογή της *Ερευνητικής Περιοχής*, γίνεται η *Αρχική Βιβλιογραφική Επισκόπηση* σε συνάρτηση με το ευρύτερο *Ερευνητικό Πλαίσιο* ώστε να τεθεί το *Πρόβλημα* που θα εξετασθεί. Στη συνέχεια, διαμορφώνεται το *Ερευνητικό Ερώτημα* και έτσι με αυτόν τον τρόπο ολοκληρώνεται η πρώτη φάση της *Ερευνητικής Πρότασης* που θα οδηγήσει στον *Σχεδιασμό* της έρευνας. Στην *Προβολή Ερευνητικής Πρότασης* προβάλλουμε τις ενέργειες που σχεδιάζουμε να κάνουμε, τον τρόπο και τη σειρά με την οποία θα τις κάνουμε. Αυτές περιλαμβάνουν τη διαδικασία *Συλλογής Δεδομένων*, τη μέθοδο *Ανάλυσής τους* και τον τρόπο *αιτιολόγησης των Απαντήσεων* που θα δοθούν στα *Ερωτήματα*. Κατ' αναλογία με το Σχήμα 2, στο Σχήμα 3 φαίνεται η λογική σειρά των ενεργειών που αφορούν στην έρευνα που έχει δομηθεί γύρω από μία ερευνητική υπόθεση.

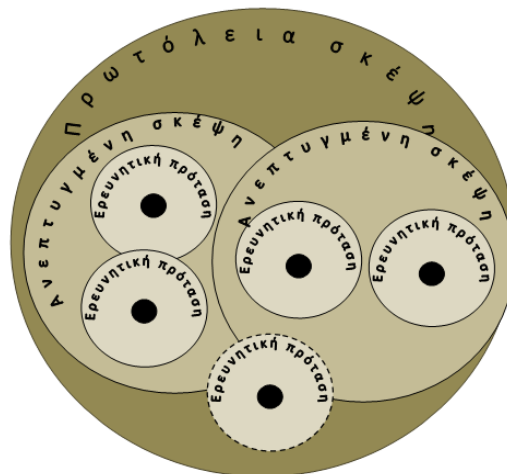

Σχήμα 3 Αλληλουχία της πρότασης βάσει της ερευνητικής υπόθεσης

Μετά την επιλογή της *Ερευνητικής Περιοχής* ακολουθεί η *Αρχική Βιβλιογραφική Επισκόπηση* σε συνάρτηση με το ευρύτερο *Ερευνητικό Πλαίσιο* ώστε να τεθεί το *Πρόβλημα* που θα εξετασθεί. Στη συνέχεια, διαμορφώνεται το *Ερευνητικό Ερώτημα* που θα οδηγήσει στην *Υπόθεση* η οποία θα επαληθευθεί ή θα απορριφθεί βάσει μιας συγκεκριμένης *Θεωρίας*. Έτσι, ολοκληρώνεται η πρώτη φάση της *Ερευνητικής Πρότασης* που θα οδηγήσει στον *Σχεδιασμό*. Στην *Προβολή Ερευνητικής Πρότασης* προβάλλουμε τις ενέργειες που σχεδιάζουμε να κάνουμε καθώς και τον τρόπο και τη σειρά με την οποία θα τις κάνουμε. Αυτές περιλαμβάνουν τη διαδικασία *Συλλογής Δεδομένων*, την *Ανάλυση Δεδομένων* και την ολοκλήρωση της έρευνας με τον *Έλεγχο της Υπόθεσης*.

Με άλλα λόγια, στο αριστερό μέρος των *Σχημάτων 1 & 2* απεικονίζεται ο συνδυασμός ερευνητικού σχεδιασμού και εμπειρικών ενεργειών (όπως η αρχική βιβλιογραφική επισκόπηση) ενώ στο δεξί μέρος ο φαντασιακός σχεδιασμός των εμπειρικών ενεργειών που θα λάβουν χώρα μόνο μετά την έγκριση της ερευνητικής πρότασης. Βέβαια, ακόμα και αυτός ο φαντασιακός χρόνος μπορεί να συμπεριληφθεί στην πρόταση, υπό τη μορφή εργαλείου συλλογής δεδομένων (υπόδειγμα ερωτηματολογίου σε παράρτημα) ή βημάτων μιας μεθόδου ανάλυσης (σε μορφή σχήματος ή πίνακα).

Η γραμμικότητα αυτών των σχημάτων δεν συνεπάγεται ότι μία ενέργεια ξεκινάει, ολοκληρώνεται και στη συνέχεια γίνεται η έναρξη της επόμενης. Συχνά, τα στάδια είναι επικαλυπτόμενα, ορισμένα επαναλαμβάνονται και κάποια άλλα τροποποιούνται. Αυτού του είδους η περίπλοκη διεργασία λαμβάνει χώρα και κατά τη σχηματοποίηση της ερευνητικής σκέψης, όπως φαίνεται στο *Σχήμα 4*.

Σχήμα 4 Η ιεραρχική σχέση της ερευνητικής σκέψης και της ερευνητικής πρότασης

Μετά τη σχηματοποίηση της πρωτόλειας σκέψης είναι πιθανόν να δημιουργηθεί ένας αριθμός ανεπτυγμένων σκέψεων. Αυτή η πληθώρα σκέψεων είναι σύνηθες φαινόμενο στα πρώτα στάδια σχεδιασμού μιας έρευνας και φυσικό επακόλουθο της αδυναμίας εστίασης σε ένα συγκεκριμένο θέμα τη δεδομένη χρονική στιγμή. Κάποιες από τις ανεπτυγμένες σκέψεις μπορεί να είναι επικαλυπτόμενες, καθώς θα εξετάζουν συναφή αντικείμενα, ενώ άλλες θα διαφέρουν και θα μοιράζονται μόνο το κοινό πλαίσιο που τέθηκε εξ αρχής από την πρωτόλεια σκέψη. Κατά ανάλογο τρόπο, σε κάθε ανεπτυγμένη σκέψη αντιστοιχεί ένας αριθμός ερευνητικών προτάσεων. Όσο περισσότερο απέχουν οι κεντρικοί άξονες των ερευνητικών προτάσεων μεταξύ τους, τόσο μικρότερη θα είναι η αλληλεπίδρασή τους και αντιστρόφως ανάλογα μεγαλύτερη η πρωτοτυπία τους.

Μία πρώτη ερμηνεία της σχέσης στο Σχήμα 5 είναι ότι μετά τη σχηματοποίηση της πρωτόλειας σκέψης ένας ερευνητής έχει προχωρήσει σε δύο ανεπτυγμένες σκέψεις (βλ. δύο μεγάλους κύκλους). Αυτές οι δύο σκέψεις τον οδήγησαν σε πέντε συνολικά ερευνητικές προτάσεις, από τις οποίες θα επιλέξει μόνο μία για την εκπόνηση της έρευνας. Αυτό το παράδειγμα βέβαια μπορεί να έχει πρακτική εφαρμογή μόνο στην περίπτωση που ο ερευνητής έχει την πολυτέλεια χρόνου να πειραματιστεί με την πρωτόλεια σκέψη του. Αυτός ο πειραματισμός συνήθως γίνεται στην περίπτωση της ερευνητικής πρότασης για διδακτορική έρευνα, όπου ο

ερευνητής (υπό ιδανικές συνθήκες) δεν περιορίζεται από χρονικές δεσμεύσεις, όπως αυτές ενός μεταπτυχιακού προγράμματος.

Μια δεύτερη ερμηνεία είναι ότι πέντε ερευνητές έκαναν την ίδια πρωτόλεια σκέψη. Δύο από τους αυτούς έκαναν την ίδια ανεπτυγμένη σκέψη και δύο άλλοι έκαναν μία άλλη ανεπτυγμένη σκέψη η οποία μοιράζεται στοιχεία της πρώτης. Στη συνέχεια, κάθε ερευνητής σχηματοποίησε τη δική του ερευνητική πρόταση με δύο από αυτούς να μοιράζονται ορισμένα κοινά στοιχεία. Ο πέμπτος ερευνητής (βλ. κύκλο με διακεκομμένη περίμετρο) σχεδίασε μια ερευνητική πρόταση που μοιράζεται στοιχεία με τις δύο ανεπτυγμένες σκέψεις, αλλά με τον πυρήνα της να βασίζεται στην πρωτόλεια σκέψη γενικότερα. Η τελευταία περίπτωση είναι ένδειξη ότι ο ερευνητής δεν έχει εστιάσει επαρκώς στο ερευνητικό θέμα. Ταυτόχρονα, απεικονίζεται η σχηματοποίηση της ανεπτυγμένης σκέψης που δεν ισοδυναμεί με τον σχεδιασμό της ερευνητικής πρότασης, καθώς μπορεί να αναζητήσουμε τον κεντρικό άξονα της έρευνας σε κάποιο πρότερο στάδιο ανάπτυξης της ερευνητικής σκέψης.

Με άλλα λόγια, ο ερευνητικός σχεδιασμός όχι μόνο δεν είναι μια απλή διεργασία αλλά ούτε και αποκλειστικό προνόμιο ενός μεμονωμένου ατόμου, καθώς παρόμοιες σκέψεις θα γίνουν από πολλά διαφορετικά άτομα. Σε αντίθεση με τον δισταγμό πολλών (νέων κυρίως) ερευνητών να μοιραστούν πληροφορίες σχετικά με την προτεινόμενη έρευνά τους, ο γόνιμος διάλογος και η ανταλλαγή σκέψεων μπορεί να αποβεί χρήσιμη για τους ίδιους τους ερευνητές χωρίς να υπονομευτεί ο βαθμός πρωτοτυπίας της έρευνας. Αυτός ο *δισταγμός* ίσως να έχει βάση στην περίπτωση της διδακτορικής διατριβής όπου το στοιχείο της πρωτοτυπίας είναι το ζητούμενο και κρίσιμες πληροφορίες ενδεχομένως να διαρρεύσουν και να χρησιμοποιηθούν (πριν την ολοκλήρωσή της διατριβής) από κάποιο άλλο άτομο *υπονομεύοντας* έτσι ένα βασικό κριτήριο αξιολόγησής της.

Ωστόσο, παρά τη λογική βάση της παραπάνω επιχειρηματολογίας, μια καλά σχεδιασμένη διδακτορική διατριβή δεν *αντιγράφεται* σε τέτοιο βαθμό ώστε να αναιρεθεί η πρωτοτυπία της, και μάλιστα εν μέσω διεξαγωγής της. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζεται μια ερευνητική σκέψη για εκπόνηση διδακτορικής διατριβής και μέρος της εποικοδομητικής ανατροφοδότησης του ερευνητή από τον συγγραφέα.

5. Σχολιασμός διδακτορικής ερευνητικής σκέψης

5.1 Γενικά για τον σχολιασμό της ερευνητικής σκέψης

Η ερευνητική σκέψη αναπτύχθηκε από υποψήφιο διδάκτορα σε διάστημα δύο-τριών μηνών περίπου, με τη συμβολή του συγγραφέα. Η καθοδήγηση είχε τα χαρακτηριστικά της σχέσης ερευνητή-μέντορα, καθότι δεν διεπόταν από το τυπικό πλαίσιο φοιτητή-επιβλέποντος ΑΕΙ, και περιελάμβανε διά ζώσης και εξ αποστάσεως συναντήσεις. Οι σκέψεις παρουσιάζονται στο τελευταίο στάδιο ανάπτυξής τους, αφότου συντάχθηκαν και σχολιάστηκαν τρεις φορές. Η εκπαίδευση του ερευνητή βασίστηκε στη μέθοδο που ανέπτυξαν οι Δαμασκηνίδης και Χριστοδούλου (2014). Λόγω έλλειψης χώρου, δεν παρουσιάζεται η εν λόγω εκπαίδευση, αλλά ούτε και η μετάβαση από την ερευνητή σκέψη στην ερευνητική πρόταση. Η αρίθμηση και η υπογράμμιση (κατά περίπτωση) προστέθηκαν από τον συγγραφέα για λόγους παρουσίασης του (ενδεικτικού) σχολιασμού.

5.2 Πρωτόλεια σκέψη

Τίτλος: Τα ταξίδια θρησκευτικού τουρισμού¹ και ο ορθόδοξος² θρησκευτικός τουρίστας στην Ελλάδα. Οι εξερχόμενοι³ θρησκευτικοί τουρίστες και οι ορθόδοξες θρησκευτικές εμπειρίες τους.

Γενικά:⁴ Θα μελετηθεί το προφίλ των εξερχόμενων θρησκευτικών τουριστών. Συγκεκριμένα, μέσω ερωτηματολογίων που θα διανεμηθούν, θα προσδιοριστούν στοιχεία όπως η ηλικία, το φύλο, το θρήσκευμα και ο λόγος για τον οποίο επιλέγουν να κάνουν το θρησκευτικό ταξίδι. Έτσι, θα ορίσουμε το είδος των εξερχόμενων θρησκευτικών τουριστών στην Ελλάδα (προσκυνητές, θρησκευτικοί τουρίστες ή τουρίστες). Θα ακολουθήσω θρησκευτικά ταξίδια που οργανώνονται από τη Μητρόπολη της Θεσσαλονίκης και τις επιμέρους ενορίες⁵ που υπάγονται στη διεύθυνσή της. Συγκεκριμένα, τα ερωτηματολόγια που προσδιορίζουν το προφίλ του θρησκευτικού τουρίστα θα διανεμηθούν στην αρχή του ταξιδιού.

Στη συνέχεια,⁶ θα γίνει παρατήρηση της οργάνωσης και της πορείας του ταξιδιού. Πρόκειται για καθαρά θρησκευτικά ταξίδια ή συνδυάζονται και άλλες μορφές τουρισμού παράλληλα; Οι τουρίστες επισκέπτονται μόνο τα θρησκευτικά μνημεία (εκκλησίες, μοναστήρια κτλ.) ή συμμετέχουν και σε άλλες δραστηριότητες; (επίσκεψη

μουσείων, διασκέδαση κτλ.). Σκοπός είναι να δούμε κατά πόσο ο θρησκευτικός τουρισμός εφαρμόζεται αυτόνομα ή συνδυαστικά με άλλες μορφές τουρισμού.⁷

Στο τρίτο κομμάτι της εργασίας, θα καταγράψω τις θρησκευτικές εμπειρίες (πνευματική, μυστικιστική, ιερή εμπειρία) που βίωσαν οι τουρίστες, στη διάρκεια του ταξιδιού τους. Μέσω συνεντεύξεων που θα πρέπει να διενεργηθούν μετά το πέρας του ταξιδιού,⁸ θα καταγράψω τις θρησκευτικές εμπειρίες των τουριστών. Η θρησκευτική εμπειρία που βίωσαν εκπλήρωσε τον σκοπό του ταξιδιού τους; Βίωσαν διαφορετικές, καινούργιες θρησκευτικές εμπειρίες; Πως τις ερμηνεύουν οι ίδιοι;

Ερευνητική περιοχή: θρησκευτικός τουρισμός.

Ερευνητικό θέμα: Οι εξερχόμενοι θρησκευτικοί τουρίστες και οι θρησκευτικές τους εμπειρίες κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών ταξιδιών.

Γενικό ερευνητικό ερώτημα 1: Ποιο είναι το προφίλ των θρησκευτικών τουριστών στην Ελλάδα;⁹

Γενικό ερευνητικό ερώτημα 2: Ποιες θρησκευτικές¹⁰ εμπειρίες προσλαμβάνουν οι θρησκευτικοί τουρίστες, κατά τη διάρκεια των ταξιδιών¹¹ τους;

¹ Εάν διαγραφεί, θα αποφύγεις την επανάληψη της έννοιας «θρησκευτικός τουρίστας» και το «ταξίδι» που εμπεριέχεται σε αυτήν.

² Σε αυτό το στάδιο, καλύτερα να μην αποκλείσεις άλλα θρησκευόμενα, καθώς σε μια ομάδα τουριστών μπορεί να υπάρχουν άτομα από διαφορετικές θρησκείες.

³ Μάλλον δεν είναι δόκιμη έκφραση σε τίτλο. Να τη συσχετίσεις στη συνέχεια με τον ορισμό του θρησκευτικού τουρισμού.

⁴ Να προσθέσεις 2-3 σειρές που να περιγράφουν συνοπτικά τον σκοπό της έρευνας.

⁵ Αυτό σημαίνει ότι η έρευνά σου θα έχει ένα συγκεκριμένο πλαίσιο. Να εξετάσεις το ενδεχόμενο να πρόκειται για μελέτη περίπτωσης.

⁶ Υποδηλώνεται ότι τα παραπάνω είναι το πρώτο μέρος της έρευνας, αλλά είναι μόνο μία πτυχή της έρευνας. Ίσως να παρερμηνεύεις τη βιβλιογραφική επισκόπηση με τον ερευνητικό σχεδιασμό και το εμπειρικό μέρος της έρευνας.

⁷ Να λάβεις υπόψη ότι ο φορέας των εκδρομών είναι αμιγώς θρησκευτικός.

⁸ Στην ανεπτυγμένη μορφή να περιγράψεις γιατί θα διενεργηθούν μετά την εκδρομή.

⁹ Μάλλον απαιτείται ποσοτική έρευνα σε ένα μεγάλο πανελλαδικό δείγμα.

¹⁰ Να ορίσεις τη «θρησκευτική εμπειρία» και να διευκρινήσεις εάν θα εξετάσεις μόνο αυτές ή το σύνολο της ταξιδιωτικής εμπειρίας.

¹¹ Να διευκρινήσεις την πόλη/περιοχή/χώρα.

Γενικές παρατηρήσεις: Στην επόμενη φάση να αποφασίσεις εάν η έρευνα θα είναι κυρίως ποσοτική ή ποιοτική. Η έρευνα φαίνεται ότι είναι κυρίως περιγραφική καθώς μάλλον δεν έχει διερευνηθεί σε βάθος το ζήτημα, οπότε εσύ θα φωτίσεις μία συγκεκριμένη πτυχή, τις εκδρομές που διοργανώνει ένας θρησκευτικός φορέας (Μητρόπολη Θεσσαλονίκης). Να διευκρινήσεις εάν αφορά μόνο σε θρησκευτικούς προορισμούς ή αν συνδυάζονται με γενικό τουρισμό. Στην επόμενη συνάντηση, να περιγράψεις συνοπτικά τι στοιχεία βρήκες στις διπλωματικές εργασίες που διάβασες: τον σκοπό της έρευνας, με ποιον τρόπο έγινε, τα αποτελέσματα και τις αδυναμίες των εργασιών που αναφέρουν οι ίδιοι οι ερευνητές.

5.3 Ανεπτυγμένη σκέψη

Τίτλος: Η προβολή του θρησκευτικού τουρισμού από τον κρατικό φορέα τουρισμού της Ελλάδας και της Ιταλίας. Η προβολή της έννοιας της θρησκευτικότητας: Μία σημειωτική προσέγγιση.¹²

Ερευνητικό ερώτημα: Πώς παρουσιάζεται ο θρησκευτικός τουρισμός και η θρησκευτικότητα, μέσω του ελληνικού και του ιταλικού κρατικού φορέα τουρισμού (υπουργείο τουρισμού); Συγκεκριμένα, πώς προωθείται μέσα από τουριστικά φυλλάδια, τουριστικούς οδηγούς, επίσημες ιστοσελίδες, βίντεο των αντίστοιχων κρατικών φορέων τουρισμού;¹³

Σκοπός της έρευνας: Σκοπός είναι να αναζητήσουμε¹⁴ τον υπάρχοντα μηχανισμό προβολής και τα μέσα προώθησης που χρησιμοποιούνται από τους επίσημους φορείς τουρισμού, και των δύο χωρών, αναφορικά με τον θρησκευτικό τουρισμό και τη θρησκευτικότητα.¹⁵ Θα μελετηθούν όλα τα μέσα¹⁶ που χρησιμοποιούνται από τους συγκεκριμένους φορείς ώστε να δούμε πόση σημαντικότητα του αποδίδεται,¹⁷ ως μέσω προσέλκυσης τουριστικού κοινού. Ακόμα, σχετικά με την θρησκευτικότητα, θα

εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο προβάλλεται (θρησκευτικές πρακτικές, τέχνη, λατρευτικοί τόποι¹⁸ κτλ.) από κάθε φορέα και πώς ορίζεται από κάθε χώρα, ως στοιχείο προσέλκυσης θρησκευτικού κοινού (θρησκευτικοί τουρίστες). Τέλος, θα επιχειρηθεί σύγκριση των δεδομένων που θα προκύψουν, με σκοπό να καταγράψουμε ομοιότητες και διαφορές, βασιζόμενοι στο δεδομένο της διαφορετικής θρησκείας¹⁹ της κάθε χώρας.

Θεωρητικό πλαίσιο: Για να κατανοήσουμε τον μηχανισμό προώθησης του θρησκευτικού τουρισμού, θα χρησιμοποιηθούν θεωρίες τουριστικού μάρκετινγκ, διαφήμισης και κοινωνιολογίας του τουρισμού. Στη συνέχεια, για τη μελέτη των μέσων προβολής (ιστοσελίδες, τουριστικά φυλλάδια, τουριστικοί οδηγοί, βίντεο²⁰) του θρησκευτικού τουρισμού, θα χρησιμοποιηθούν οι θεωρίες ανάλυσης της εικόνας και του κειμένου, κατά τους Barthes, Greimas και Boklund-Λαγοπούλου, αντίστοιχα²¹. Για την κατανόηση των εννοιών της θρησκείας και της θρησκευτικότητας, θα βασιστούμε σε θεωρίες της ιστορίας και φιλοσοφίας της θρησκείας.

Μεθοδολογία: Η έρευνα θα είναι περιγραφική²², εφόσον προσπαθούμε να μελετήσουμε τη προώθηση του θρησκευτικού τουρισμού και της θρησκευτικότητας²³ στην Ελλάδα και στην Ιταλία. Θα γίνει ανάλυση περιεχομένου στις εικόνες, στα βίντεο και στα κείμενα που εκδίδει ο επίσημος φορέας, χρησιμοποιώντας τις θεωρίες που αναφέρθηκαν. Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί σύγκριση του υλικού και των μέσων προώθησης. Τέλος, θα ελέγξουμε την αποτελεσματικότητά τους, ζητώντας από εθελοντές²⁴ να παρατηρήσουν το υλικό και να απαντήσουν σε ερωτηματολόγια, σχετικά με το πόσο επιτυχημένο το θεωρούν²⁵ και ποια από τις δύο χώρες θα επέλεγαν ως θρησκευτικό προορισμό²⁶.

¹² Με αφορμή την τελευταία μας συνάντηση, προτείνω: «Η θρησκευτικότητα ως μέσο τουριστικής προβολής. Μια πολυτροπική σημειωτική ανάλυση των υπουργείων τουρισμού Ελλάδας-Ιταλίας.» Η έννοια *πολυτροπική* καλύπτει την πρόταση του καθηγητή για τη θεματική περιοχή media studies και η *σημειωτική* το γνωστικό του πεδίο.

¹³ Στη συνέχεια, θα αναλύσεις ένα και μόνο ερώτημα σε υποερωτήματα.

¹⁴ Η λέξη *διερευνήσω* είναι πιο δόκιμη και να χρησιμοποιείς πρώτο ενικό πρόσωπο.

¹⁵ Διατύπωση: «... τη σχέση του τουρισμού και της θρησκευτικότητας».

¹⁶ Μάλλον δύσκολο σε ένα διδακτορικό. Να προσδιορίσεις πόσα και ποια «μέσα».

¹⁷ Διευκρίνιση: Αναφέρεσαι στη θρησκευτικότητα;

¹⁸ Παραδείγματα από κατηγορίες στην ερευνητική μέθοδο «ανάλυση περιεχομένου».

¹⁹ Ελλάδα και Ιταλία έχουν την ίδια επίσημη θρησκεία αλλά διαφορετικό δόγμα.

²⁰ Θα ορίσεις ακριβώς τις προδιαγραφές αυτών των μέσων και για τις δύο χώρες.

²¹ Σε τι αφορά; Αναφέρεσαι σε δύο στοιχεία (εικόνα-κείμενο) και τρεις ερευνητές.

²² Είναι περιγραφική, αλλά μάλλον όχι για τους λόγους που αναφέρεις.

²³ Διευκρίνιση: αυτό που προωθείται είναι ο τουρισμός (και συγκεκριμένα, η κατηγορία του θρησκευτικού) χρησιμοποιώντας ως μέσο την έννοια της θρησκευτικότητας;

²⁴ Να περιγράψεις τη διαδικασία επιλογής ερευνητικών υποκειμένων.

²⁵ Να ορίσεις τα κριτήρια της επιτυχίας για κάθε μέσο. Δηλαδή, με ποιο τρόπο θα μετρηθεί αυτή η αποτελεσματικότητα.

²⁶ Τότε, τα υποκείμενα δεν θα είναι Έλληνες ή Ιταλοί. Εναλλακτικά, να μετρήσεις την πρόθεση των Ελλήνων να πάνε στην Ιταλία για θρησκευτικό τουρισμό (μετά την επαφή με τα μέσα που χρησιμοποιεί το ιταλικό υπουργείο) και το αντίστροφο για τους Ιταλούς.

5.4 Συμπεράσματα από τον σχολιασμό

Η συνοπτική παρουσίαση του σχολιασμού της πρωτόλειας και ανεπτυγμένης σκέψης κατέδειξε πολλά από τα τυπικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν μια ερευνητική σκέψη, ιδίως όταν αυτή δεν είναι προϊόν ενδεδειγμένης επεξεργασίας από τον ερευνητή, και της αξίας της εποικοδομητικής αλλά όχι και καθοδηγητικής ανατροφοδότησης. Ένα κύριο πρόβλημα (που συναντάται σε φοιτητές) ήταν η λανθασμένη αντίληψη του ερευνητή ότι ο χρόνος που είχε υπολογίσει για τον σχεδιασμό της ερευνητικής πρότασης (3 μήνες) ήταν επαρκής.

Το πλαίσιο που τέθηκε από τον ερευνητή ήταν η θρησκευτικότητα και ο τουρισμός. Ουσιαστικά, η μέθοδος και τα εργαλεία έρευνας είχαν επιλεγεί στην

πρωτόλεια σκέψη και διατηρήθηκαν στην ανεπτυγμένη, χωρίς ωστόσο να φαίνεται ότι αυτό είχε γίνει αντιληπτό από τον ερευνητή. Στην ανεπτυγμένη σκέψη, ασάφειες της πρωτόλειας διευκρινίσθηκαν και προστέθηκαν νέα στοιχεία, ως αποτέλεσμα της διά ζώσης διαβούλευσης.

Για παράδειγμα, η επιλογή του ζεύγους χωρών Ελλάδα-Ιταλία βασίστηκε στο γεγονός ότι η έρευνα θα διεξάγονταν σε ιταλικό ΑΕΙ. Η «σημειωτική προσέγγιση» υπαγορεύθηκε, σχεδόν εξ ορισμού, από το γεγονός ότι ο (δυναμικά) επιβλέπων είναι σημειωτιστής. Η προσθήκη της έννοιας «πολυτροπικότητα» αποσκοπούσε να εντάξει την έρευνα στη σχολή των Media του ιταλικού ΑΕΙ, ώστε να αυξηθούν οι πιθανότητες χορήγησης υποτροφίας. Προτάθηκαν και άλλοι τίτλοι, οι οποίοι θα οδηγούσαν σε άλλες ερευνητικές προτάσεις, με τον τελικό τίτλο να αποτελεί παραλλαγή του τίτλου της αναπτυγμένης σκέψης. Τέλος, έγιναν διάφορες ερωτήσεις προς τον ερευνητή που σκοπό είχαν να πυροδοτήσουν μια σειρά από αναστοχαστικές διεργασίες, εκ μέρους του ερευνητή, παρά να δώσουν απαντήσεις στον συγγραφέα-μέντορα. Για παράδειγμα, ζητήθηκαν διάφορες διευκρινίσεις (π.χ. 11, 17, 23) ή μια διαφορετική διατύπωση (π.χ. 1, 3, 13, 15, 21) σε θέματα που εκ πρώτης όψεως φαίνονται ελάσσονος σημασίας.

Αν και η πρόταση έγινε δεκτή, εξασφαλίστηκε η (μερική) χρηματοδότηση και ο ερευνητής επιθυμούσε (διακαώς) να φοιτήσει στην Ιταλία, τελικά επιλέχθηκε ελληνικό ΑΕΙ για λόγους όχι επιστημονικούς αλλά οικονομικούς. Ο ερευνητής υποχρεώθηκε να αλλάξει την προσέγγιση, από σημειωτική σε μάρκετινγκ, κατόπιν υπόδειξης του νέου επιβλέποντος. Αυτή η αλλαγή δεν είχε προβλεφθεί στον αρχικό σχεδιασμό, αλλά καθώς η αναθεωρημένη πρόταση εδράζονταν στην αρχική ανεπτυγμένη σκέψη και ο ερευνητής είχε πειραματιστεί με διαφορετικές προσεγγίσεις, η μετάβαση έγινε ομαλά.

6. Επίλογος

Στο παρόν άρθρο παρουσιάσθηκε η ανάπτυξη της ερευνητικής σκέψης, από τη στιγμή της σύλληψής της από τον ερευνητή ως *αφηρημένης ιδέας* (στο πλαίσιο μιας άτυπης και φιλικής κοινωνικής συνεύρεσης σε ένα καφέ) μέχρι το σημείο στο οποίο αρχίζει η συστηματική σύνταξη της ερευνητικής πρότασης. Πρόκειται για το σημείο όπου η νοητική ιδέα πλέον αρχίζει να σχηματοποιείται σε μια έγγραφη εκδήλωση

πρόθεσης για εκπόνηση επιστημονικής έρευνας στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες.

Παρά το γεγονός ότι παρουσιάσθηκαν δύο στάδια ανάπτυξης της ερευνητικής σκέψης, η πρωτόλεια και η ανεπτυγμένη σκέψη, δεν συνεπάγεται ότι ο σχεδιασμός κάθε έρευνας θα ακολουθεί τα ίδια βήματα. Κάθε έρευνα έχει τα δικά της χαρακτηριστικά ενώ οι ερευνητές μπορεί να έχουν διαφορετική κάθε φορά αφετηρία, ανάλογα με την ιδιαίτερη οπτική που έχουν ή το βαθμό εμπειρίας και προετοιμασίας. Συνιστάται η περαιτέρω επεξεργασία αυτών των δύο σταδίων σε επιμέρους στάδια και σε διαφορετικές μορφές, ώστε να διερευνηθεί η πιθανότητα προσθήκης επιπλέον σταδίων και προσαρμογής τους σε διαφορετικά γνωστικά πεδία και ερευνητικά αντικείμενα. Διαπιστώθηκε, παρά τη σπουδαιότητα της διαδικασίας ανάπτυξης της ερευνητικής σκέψης στο πλαίσιο της σύνταξης της ερευνητικής πρότασης, η έλλειψη σχετικής βιβλιογραφίας που να ασχολείται επισταμένα με το αντικείμενο. Η θεωρητική διερεύνηση του ζητήματος κρίνεται απαραίτητη ώστε να φωτιστούν πολλές ιδιαίτερες πτυχές, όπως η σχέση ερευνητή-μέντορα.

Επιχειρήθηκε να δοθεί ένα ακόμη ερέθισμα και μια προτροπή για ενασχόληση με τον ερευνητικό σχεδιασμό, υπό το πρίσμα της κατάθεσης μιας ερευνητικής πρότασης για εκπόνηση επιστημονικής εργασίας. Αυτή η ενασχόληση μπορεί να λάβει ακόμα και τη μορφή βιωματικής παρουσίασης της ανάπτυξης της ερευνητικής σκέψης μέσω της διαδικασίας σύνταξης ερευνητικής πρότασης. Σε αυτό το πλαίσιο, απαιτείται η αναλυτική παρουσίαση ερευνητικών σκέψεων και η σχετική εποικοδομητική τους ανατροφοδότηση. Με αυτόν τον τρόπο, η εκπαίδευση στην ερευνητική μεθοδολογία αποκτά μια νέα ολιστική διάσταση, διαφορετική από ό,τι την έχουμε συνηθίσει μέχρι τώρα.

Βιβλιογραφία

- Baker, M. J. & Foy, A. *Business and Management Research*. Helensburgh: Westburn Publishers, 2008 (2nd ed).
- Booth, W. C., Colomb, G. G. & Williams, J. M. *The craft of research*. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2003 (2nd ed.).
- Chiappetta-Swanson, C. & Watt, S. *Good Practice in the Supervision & Mentoring of Postgraduate Students*. Ontario: McMaster University, 2011.
- Christensen, L. B. *Η Πειραματική Μέθοδος στην Επιστημονική Έρευνα*. (μτφ. Α. Γιαννακοπούλου και Ν. Παπασταύρου). Αθήνα: Παπαζήση, 2007.
- Δαμασκηνίδης, Γ. & Χριστοδούλου, Α. *Η ερευνητική πρόταση στη μεταπτυχιακή και διδακτορική έρευνα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014.
- Friedland, A. J. & Folt, C. L. *Writing successful science proposals*. New Haven & London: Yale University Press, 2000.
- Heath, M. T. & Tynan, C. Crafting a research proposal. *The Marketing Review*, 10(2), 147-168, 2010.
- Haselkorn, M. P. Proposals. Στο M. G. Moran & D. Journet (eds.), *Research in technical communication: A bibliographic sourcebook*, 1985 (σελ. 255-283). Westport, CN: Greenwood, 1985.
- Krathwohl, D. R. & Smith, N. L. *How to prepare a dissertation proposal. Suggestions for students in education & the social and behavioural sciences*. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2005 (3rd edn).
- Onwuegbuzie, A. J. Writing a research proposal: The role of library anxiety, statistics anxiety, and composition anxiety. *Library & Information Science Research*, 19(1), 5-33, 1997.
- Punch, K. F. *Developing effective research proposals*. London: Sage, 2000.
- Σταμέλος, Γ. & Δακοπούλου, Α. *Η διατριβή στις κοινωνικές επιστήμες. Από το σχεδιασμό στην υλοποίηση*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006.
- Surinder, J. S. *The power of raw thought. A story of spiritual insights*. Bloomington: Xlibris corporation, 2009.

Ευχαριστίες

Θέλω να ευχαριστήσω τον υποψήφιο (πλέον) διδάκτορα για τη γόνιμη συνεργασία και την εξόχως ενδιαφέρουσα εκπαιδευτική διαδικασία, καθώς και για την άδειά του να χρησιμοποιήσω την ερευνητική του σκέψη στο παρόν άρθρο.

Σταύρος Γ. Ντάγιος

Ελλάδα και Αλβανία: 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας (1945-1991)

Εκδόσεις Literatus

497 σελίδες

ISBN 978-618-82114-0-7

Η παλιννόστηση χιλιάδων Ελλήνων που διαβιούσαν στη Βόρεια Ήπειρο, καθώς και η σταδιακή ένταξη στην Ελλάδα ακόμα περισσότερων Αλβανών τα τελευταία 25 χρόνια νομοτελειακά θα δημιουργούσαν κάποια στιγμή και την ανάγκη μελέτης της ιστορίας των Ελληνο-αλβανικών σχέσεων. Η διερεύνηση αυτού του εξαιρετικά ακανθώδους κεφαλαίου της Βαλκανικής ιστορίας είχε και έχει να αντιμετωπίσει σειρά δυσχερειών που σχετίζονται με τη προσβασιμότητα πηγών, την πλήρη, παράλληλη κατανόηση της ελληνικής και αλβανικής γλώσσας, την αμοιβαία δυσπιστία των δύο λαών για την ερμηνεία του ιστορικού παρελθόντος και φυσικά τις διάφορες πολιτικές αξιώσεις που εγείρονται κατά καιρούς στο πλαίσιο των ελληνοαλβανικών σχέσεων που αντλούν την νομιμοποίησή τους από πρόσφατα ιστορικά συμβάντα.

Αυτή ακριβώς την ανάγκη επιχειρεί να καλύψει το πολύ ενδιαφέρον αλλά και αιρετικό βιβλίο του Σταύρου Γ. Ντάγιου, *Ελλάδα και Αλβανία: 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας (1945-1991)*. Το εν λόγω βιβλίο πραγματεύεται, με ιδιαίτερα αντισυμβατική γλώσσα, τις ελληνοαλβανικές σχέσεις κατά τη διάρκεια της επιβολής του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Αλβανία και τη θέση του Βορειοηπειρωτικού ελληνισμού, μέσω πρωτογενούς αρχειακού υλικού από ελληνικά, αλβανικά και ξένα αρχεία, παραθέτοντας παράλληλα μια λεπτομερή ιστορική ανασκόπηση των ελληνοαλβανικών σχέσεων από την ίδρυση του αλβανικού κράτους (1912) έως την επικράτηση του κομμουνιστικού καθεστώτος (1944).

Τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο συγγραφέας είναι εξόχως ενδιαφέροντα αλλά και προκλητικά. Σύμφωνα με τον Ντάγιο, το “κατ’ ευφημισμό”, όπως ο ίδιος διατείνεται, κομμουνιστικό καθεστώς της Αλβανίας υπήρξε ένα κολαστήριο μαζικών δολοφονιών, αλλότριο προς τη συμβατική του εικόνα, η οποία σύμφωνα με το συγγραφέα καλλιεργήθηκε από την κομμουνιστική βιβλιογραφία της Αλβανίας στοχεύοντας στη δημιουργία ενός ψευδούς μύθου περί ελληνικής ενοχής και αλβανικής θυματοποίησης κυρίως αναφορικά με τη μεταχείριση των Τσάμηδων στη Θεσπρωτία. Ενώ ο συγγραφέας

αποφαίνεται θετικά για τη διεθνιστική στάση του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της κατοχής και τις προσπάθειές του να κατευνάσει τις εθνικιστικές και μισαλλόδοξες συμπεριφορές μεταξύ Ελλήνων, Τσάμηδων και Αλβανών, προκειμένου να συγκροτήσει κοινό αντιστασιακό κίνημα εναντίον των δυνάμεων του άξονα, εμφανίζεται ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα για τη θέση του για το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα και τις σχέσεις του με αλβανική ηγεσία από την περίοδο του εμφυλίου και μετά. Πρόκειται για απόψεις που σε πολλές περιπτώσεις αντιβαίνουν κατεστημένες θέσεις της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και αναμένεται να πυροδοτήσουν έναν διάλογο, στον οποίο πρέπει σε κάθε περίπτωση να διατυπωθεί με επιχειρήματα και νηφαλιότητα κριτικός αντίλογος στο βιβλίο που θα επιτρέψει τον σχηματισμό μιας σφαιρικής εικόνας για το εν πολλοίς άγνωστο αλλά και ιδιαίτερα συναισθηματικά φορτισμένο κεφάλαιο της Νεοελληνικής και Βαλκανικής ιστορίας.

Δρ. Ανδρέας Στεργίου

Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

ABSTRACTS

Direct Democracy: Theoretical inquiry of the effects in economy. Proposals for Greece.

Nikitas Ganas, Nikolaos Kyriazis

The aim of the present study is to demarcate the issues relative to the procedures of citizens' participation in political decisions in Greece and their impact to economic life. Moreover, questions that could be set for future referenda as well as their potential consequences are outlined. After the analysis of the dimensions of democracy (mostly its direct form), the ancient Athenian democracy and direct democracy elements in the modern world -with special attention to the countries of Switzerland, Germany and the USA- the possibility of adopting stronger direct democracy processes affecting the economic performance in Greece is examined. Some indicative questions about possible referenda are also suggested. The conclusions drawn focus upon the necessity of the adoption of bottom up direct democracy procedures calling for fiscal reforms and the creation of attractive entrepreneurial environment, in order to reduce tax-evasion, increase government revenue, stimulate labor market and increase development.

Keywords: Direct Democracy, Economic outcomes, Athenian Democracy, Public Initiative.

Mobbing among civil servants in their workplace

Evaggelia Zigraka- Maria Platsidou

Mobbing has been extensively studied in the international literature but not so much in Greece, especially concerning civil servants. Therefore, the main goal of this survey was to assess (a) the frequency and the conditions of mobbing of Greek civil servants as well as the demographic and job parameters that are related to it, and (b) the ways that civil servants respond to mobbing and how satisfied they felt with their response when they experienced mobbing in their workplace. A sample of 160 civil servants has been tested by the questionnaire "Survey Questionnaire English". According to the results, more than half of the participants (53,8%) reported they experienced mobbing at their workplace at a relatively high frequency. None of the demographic factors of the "victims" (sex, age, education, marital status, working experience, working position) seemed to be related significantly with the appearance of mobbing. Participants reacted to mobbing with different ways, most of them felt rather satisfied from their response and experienced emotional disorders in medium to low frequency as a result of mobbing. By now widely-accepted politicization of the Curriculum renders crucial those curricular debates and academic views that make the political dimension of education stand out. Based on this given and

following Ernesto Laclau and Chantal Mouffe's approach, the present article analyses a new hegemonic discourse embodied in the text of Elena Ioannidou Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values, which endorses the 2010 Cyprus Curriculum. The analysis shows that the text under consideration (a) perceives the Greek national identity of Greek-Cypriots as "externally imposed", (b) incriminates the Greek national identity for negative attitudes toward diversity and (c) promotes a rejection of the Hellenic identity in Cyprus that leaves no space for a healthy [non chauvinistic] self-identification.

Keywords: *mobbing, civil servants*

Qualitative Inquiry of the Causes of homelessness for homeless people of working age in Athens

Nikos Kourachanis

Using semi-structured interviews, this article delves into the causes of homelessness for homeless people of working age in Athens. The extensive literature review of the main factors contributing to the emergence of homelessness is followed by the presentation of the methodology utilized, the research findings and conclusions. The empirical part shows how structural and institutional factors account for homelessness. This is largely due to the adverse effects of the crisis, the austerity policies implemented, the deterioration of extreme forms of poverty and social exclusion, as well as the institutional restructuring (transformation) of social policy (changes in social policy institutions).

Keywords: *Homelessness, Social Exclusion, Crisis, Greece*

Child deaths in Papadiamantis' Skiathos novels: cultural context and social practices

Mary Margaroni, Katerina Voulgari

This study discusses the theme of child death in Papadiamantis' Skiathos novels. Using the method of content analysis, we examine issues concerning: a. child death caused by illness or accidental incidents and the associated practices in traditional medicine and folk religion, b. the anthropological approach to death as a ritual and a marginal transition stage between the excruciating present and the liberating Hereafter, as well as to various death rituals and to the role of women throughout the death process in the hard social conditions of Greek provinces at the end of 19th to the early 20th century.

Keywords: *Papadiamantis' Skiathos novels, child death, traditional medicine, folk religion*

Social Capital: an Attempt of Conceptual Delimitation of the Term.

Andreas Tsounis, Pavlos Sarafis

Social capital is a multidimensional term. Being the synthesis of different social features such as social cohesion, participation in community networks, mutual trust and reciprocity, it consists an attractive concept that may contribute to the understanding and interpreting of behavior, affecting health, economic and social development indicators. Since it is a relatively new term in the field of social sciences, the researchers do not share a common approach for its theoretical conceptualization. In the current study an attempt is made for the conceptual delimitation of the term social capital. The multiple theoretical approaches on the one side highlight and confirm the importance of the individual and collective dimension of the term and on the other side it sheds light to a series of issues concerning its' measurement. The careful study of the similarities and differences of the multiple and often conflicting approaches may contribute to the shaping of a unified mode of use and interpretation of the concept on the part of the researchers.

Keywords: Social capital, social networks, social research.

The Development of Research Thought in organizing Scientific Dissertations: A Guide for Humanities and the Social Sciences.

Georgios Damaskinidis

This article explores the research thought as the first step in writing research proposals for conducting research in humanities and social sciences. The literature review indicates a lack of mechanisms for developing this thought, similarly to research proposals, in general. Trying to fill this gap, I give the concept of research thought and describe how its role is defined in scientific planning. I propose the development of the research thought in two main stages followed by a transition phase from its informal nature to the scientific language of research proposals. I also suggest the addition of sub-stages and presentation of feedback-oriented examples of research thoughts. Lastly, I present an indicative constructive feedback of a doctoral research thought.

Keywords: Constructive feedback, research proposal, research thought, scientific planning